Республиканский научно-методический журнал

USTAZ USTANYMY

Республикалық ғылыми-әдістемелік журналы

№11(30) (2026 ж. Қараша/Ноябрь 2026 г.)

Ұстаз – мейірім мен талапты тең ұстаған, шәкірт жүрегіне сенім шоғын жағатын шамшырақ.

Буркутбаева Анар Мадалхановна

Бастауыш сынып мұғалімі
Қарнақ жалпы білім беретін мектебі
Түркістан облысы, Кентау қаласы

Республиканский научно-методический журнал

USTAZ USTANYMY

Республикалық ғылыми-әдістемелік журналы

«USTAZ USTANYMY» республикалық ғылыми-әдістемелік журналының
№11(30) (2026 ж. қараша) шығарылымы. Выпуск №11(30) (Ноябрь 2026 г.)
республиканского научно-методического журнала «USTAZ USTANYMY».

ТАҚЫРЫПТЫҚ БАҒЫТЫ: білім беру саласындағы оқу-әдістемелік, ғылыми-тәжірибелік, ақпараттық -сараптамалық, педагогикалық инновациялық тәжірибелерді тарату бойынша материалдар жариялау.
ТЕМАТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ: публикация материалов по распространению учебно-методического, научно-практического, информационно-аналитического, педагогического инновационного опыта в области образования.

«USTAZ USTANYMY» Республикалық ғылыми-әдістемелік журналы Нұр-Сұлтан қаласында Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитеті 2023 жылғы 13 ақпандағы Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды есепке қоюы туралы куәлігі № KZ26VPY00064454 берілген.
Таралу аумағы: Қазақстан аумағында.
«USTAZ USTANYMY» журналы айына 4 рет жарық көреді.

Республиканский научно-методический журнал «USTAZ USTANYMY» в городе Нұр-Сұлтан комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан выдано свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания от 13.02.2023 года
№ KZ26VPY00064454.
Территория распространения: На территории Казахстана.
Журнал " USTAZ USTANYMY " выходит 4 раз в месяц.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ / РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
Бас редактор:/Главный редактор: Баянды Ерлан
Дүйсенбекова Б.Н. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қарағанды медицина университеті
Дүзбаева Н.М. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Каскарбаева Б.Б. – педагог-шебер
Қасқабаева Ф.С. – педагог-шебер
Есенова Ш.Б. – педагог-зерттеуші
Иманбек Ә.О. – жаратылыстану ғылымдарының магистрі
Алшынов А.Ә. – жаратылыстану ғылымдарының магистрі
Корректор / корректор: Кәкіш Мерей Ертайқызы
Жауапты хатшы / ответственный секретарь: Есбергенов Айдын Ардақұлы

«USTAZ USTANYMY» ғылыми-әдістемелік журналының авторларға арналған ережелерімен QR-кодты сканерлеу арқылы таныса аласыз.
С правилами для авторов научно-методического журнала «USTAZ USTANYMY» вы можете ознакомиться, отсканировав QR-код.

Мазмұны / Содержание

Буркутбаева А.М. Жасанды интеллект арқылы бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыру 4
Алпысбаева Г.Қ. Who's this? Use has got. 14
Кенжебаева М.К. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі 18
Хапсамет С. Фондар 21
Қамбарбаева Г.Қ. Жасанды интеллект арқылы оқушылардың биологиялық сауаттылығын дамыту 24
Қаналиева Г.Қ. Математика сабақтарында геймификация элементтерін қолдану арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыру 29
Джуматаева К.Қ. Қазақтың ұлттық музыкалық мұрасы арқылы мектеп жасына дейінгі балаларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу 38
Қуанышқызы Р. «Жасанды интеллект негізінде педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастыру» 46
Оразбек А.Қ. Тұтығуы бар балалардың әлеуметтік ортаға бейімделу ерекшеліктері ... 55
Алпысбаева Г.Б. Ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын қалыптастырудағы тәрбиешінің рөлі 64
Жәнібекқызы С. «Қолөнерден шағын бизнеске»: авторлық өнімнің өзіндік құнын есептеу, бағалау және таныстыру дағдыларын қалыптастыру 75
Бисенғалиева Ұ.А., Кабылбекова Н.К. Шырғанақ өсімдігінің биологиялық ерекшеліктері мен экологиялық маңызы 92
Имангалиева А.И. М.Жұмабаев - қазақтың ұлы ақыны 97
Аманжолова Г.С., Амангелді А.Қ., Аманбек Ә.Ж. Өт жолдары мен бауыр ауруларында қолданылатын фитопрепараттар 99
Есеналы Р.Ғ., Орынбасар Н.А., Аманбек Ә.Ж. Дәрілік өсімдіктердің сирек және жойылып бара жатқан түрлерін оқыту әдістемесі 104
Мейрхан Х., Аязбек А.Б., Аманбек Ә.Ж. Медициналық практикадағы фитопрепараттардың қазіргі жағдайы мен маңызы 109
Исмайлов А.Б. Биология сабағында оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту 114
Еркебулан Б. «Жаңа ортаға – жаңа қадам» 116
Алмасқызы Ұ. Психикалық дамуы тежелген оқушылармен психологтың түзету-дамыту жұмысы 120
Далелхан Р. Презентация слайдтарына макет таңдау. 122
Джанизакова Т.Т. Балабақшада қазақ тілін оқытудың заманауи әдіс-тәсілдері: тиімділігі мен ерекшеліктері 126

Буркутбаева Анар Мадалхановна
Бастауыш сынып мұғалімі
Қарнақ жалпы білім беретін мектебі
Түркістан облысы, Кентау қаласы

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыруда жасанды интеллект технологияларын пайдаланудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Қазіргі цифрлық білім беру кеңістігінде жасанды интеллект құралдары оқыту мазмұнын оқушының жеке қабілетіне, білім деңгейіне және қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес бейімдеуге мүмкіндік беретін инновациялық ресурс ретінде сипатталады. Зерттеу барысында танымдық қызығушылықтың психологиялық-педагогикалық мәні, бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық әрекетінің ерекшеліктері, жасанды интеллектіні сабақ барысында қолданудың тиімді бағыттары мен әдістемелік жолдары талданады. Сонымен қатар білім беру үдерісінде интеллектуалды технологияларды қолданудың мүмкіндіктері мен шектеулері, оқушының сыни ойлауын, шығармашылығын, дербестігін және ақпараттық сауаттылығын дамыту мәселелері қамтылады. Мақалада қазақ тілі, әдебиеттік оқу, математика және дүниетану сабақтарына арналған практикалық тапсырмалар мен мұғалімдерге әдістемелік ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, бастауыш білім беру, танымдық қызығушылық, цифрлық технология, жеке оқыту, интерактивті тапсырма, сыни ойлау, шығармашылық қабілет, білім беру үдерісі, цифрлық сауаттылық.

Кіріспе

Қазіргі қоғамдағы технологиялық өзгерістер білім беру жүйесінің мазмұнына, оқыту әдістеріне және мұғалімнің кәсіби қызметіне жаңа талаптар қойып отыр. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы, цифрлық ресурстардың қолжетімділігі және жасанды интеллект жүйелерінің күнделікті өмірге енуі білім беру үдерісін ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдерін қайта қарауды қажет етеді. Әсіресе бастауыш білім беру кезеңінде оқушының білімге деген алғашқы көзқарасы қалыптасып, қоршаған ортаны тануға, сұрақ қоюға, салыстыруға, зерттеуге және өз бетінше қорытынды жасауға деген ұмтылысы дамиды. Сондықтан осы кезеңде баланың танымдық қызығушылығын ояту және оны тұрақты оқу ынтасына айналдыру педагогикалық жұмыстың маңызды міндеттерінің бірі болып саналады.

Танымдық қызығушылық – оқушының қоршаған орта, табиғат, қоғам және оқу пәндері туралы жаңа білім алуға бағытталған ішкі ынтасы. Ол баланың сабаққа белсенді қатысуынан,

мұғалімге сұрақ қоюынан, тапсырманы өз бетінше орындауға талпынысынан, жаңа ақпаратты іздеуінен және алған білімін күнделікті өмірмен байланыстыруынан көрінеді. Танымдық қызығушылығы қалыптасқан оқушы білімді тек баға алу үшін меңгермейді, керісінше, оның мәнін түсінуге, жаңа құбылыстардың себептерін анықтауға және өз мүмкіндіктерін сынауға ұмтылады.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың қабылдауы көбіне көрнекілікке, эмоциялық әсерге, ойын әрекетіне және нақты тәжірибеге сүйенеді. Олар үшін күрделі теориялық түсініктерді бейнелер, әңгімелер, тәжірибелер, салыстырулар және практикалық тапсырмалар арқылы меңгерту тиімді. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, мұғалім оқу материалын оқушының жасына сай, қызықты әрі түсінікті түрде ұсынуы қажет. Дәл осы тұста жасанды интеллект технологияларының дидактикалық мүмкіндіктері ерекше маңызға ие болады.

Жасанды интеллект – ақпаратты өңдеу, заңдылықтарды анықтау, мәтін құрастыру, сұрақтарға жауап беру, сурет жасау және белгілі бір тапсырмаларды орындау сияқты әрекеттерді жүзеге асыратын компьютерлік жүйелер мен алгоритмдер жиынтығы. Білім беру саласында мұндай технологиялар оқу материалын түрлендіруге, оқушыға деңгейіне сәйкес тапсырма ұсынуға, көрнекі мазмұн әзірлеуге және мұғалімнің әдістемелік жұмысын жеңілдетуге көмектеседі. Мысалы, мұғалім жасанды интеллект көмегімен бір тақырыпқа арналған жеңіл, орташа және күрделі деңгейдегі тапсырмаларды дайындап, оқушылардың дайындық ерекшеліктеріне қарай қолдана алады.

UNESCO ұйымының 2023 жылы жарияланған «Guidance for Generative AI in Education and Research» ұсынымында генеративті жасанды интеллектіні білім беру мен ғылыми зерттеуде адамға бағдарланған, қауіпсіз және жауапты қағидалар негізінде пайдалану қажеттігі көрсетілген. Бұл ұстаным бастауыш мектеп үшін де өзекті. Себебі технология мұғалімнің орнын алмастырмайды, керісінше, оның педагогикалық шешімдерін толықтыратын көмекші құрал ретінде қолданылуы тиіс. Әсіресе бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін, дербес деректерінің қауіпсіздігін және ақпаратты сыни тұрғыдан бағалау қабілетінің әлі қалыптасу үстінде екенін ескеру қажет.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі жасанды интеллект мүмкіндіктерін оқушының танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған педагогикалық мақсаттармен ұштастыру қажеттілігінен туындайды. Технологияны сабаққа жай ғана енгізу жеткіліксіз. Оның нақты оқу мақсаты болуы, оқушының ойлау әрекетін белсендіруі және білімді саналы меңгеруіне ықпал етуі маңызды.

Мақаланың мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыруда жасанды интеллект технологияларын қолданудың тиімді әдістемелік жолдарын ғылыми тұрғыдан негіздеу және педагогикалық тәжірибеде пайдалануға болатын ұсыныстар әзірлеу.

Танымдық қызығушылық – тұлғаның интеллектуалдық дамуына, білімді саналы меңгеруіне және оқу әрекетіндегі белсенділігіне ықпал ететін маңызды психологиялық-педагогикалық құбылыс. Ол оқушының белгілі бір пәнге немесе құбылысқа назар аударуымен ғана шектелмейді. Танымдық қызығушылық баланың жаңа білімді өз еркімен іздеуінен, ақпаратты түсінуге ұмтылуынан, сұрақ қоюынан, қиындықтарды жеңуге талпынысынан және алынған білімді тәжірибеде қолдануынан байқалады. Сондықтан бастауыш мектепте бұл қасиетті дамыту оқушының болашақтағы оқу жетістіктерінің маңызды алғышарты болып табылады.

Бастауыш сынып кезеңінде баланың психикалық дамуында елеулі өзгерістер орын алады. Оның зейіні, есте сақтауы, қабылдауы, сөйлеуі, ойлауы және қиялы біртіндеп жетіледі. Оқу әрекеті жетекші қызметке айналып, бала білім алудың жаңа тәсілдерін меңгере бастайды. Дегенмен бұл жаста оқушының зейіні ұзақ уақыт бір әрекетке тұрақтай бермейді, абстрактілі ұғымдарды түсінуі нақты мысалдар мен көрнекіліктерге сүйенеді. Осы себепті сабақта бірсарынды түсіндірумен шектелмей, баланың эмоциялық қабылдауын, белсенді әрекетін және жеке тәжірибесін ескеретін әдістерді пайдалану қажет.

Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи даму теориясында баланың танымдық дамуы әлеуметтік ортамен, қарым-қатынаспен және ересектердің бағыттаушы көмегімен тығыз байланыста қарастырылады. Ғалым ұсынған «жақын даму аймағы» тұжырымдамасы оқушының өз бетінше орындай алатын әрекеті мен ересек адамның немесе қабілетті құрдасының көмегі арқылы орындай алатын әрекетінің арасындағы айырмашылықты түсіндіреді. Бұл идеяны қазіргі білім беру тәжірибесінде қолдану оқушыға шамадан тыс күрделі емес, бірақ белгілі бір ойлауды қажет ететін тапсырмалар ұсынудың маңызын көрсетеді. Жасанды интеллект осы қағидаға сәйкес тапсырмаларды түрлендіруге көмектесе алады. Алайда оқушыға қандай көмек қажет екенін анықтау мұғалімнің кәсіби бақылауы арқылы жүзеге асуы керек.

Ж. Пиаже зерттеулерінде бастауыш мектеп жасындағы балалардың ойлау ерекшеліктері нақты операциялар кезеңімен байланыстырылады. Бұл кезеңде оқушылар заттар мен құбылыстарды салыстыру, жіктеу, реттеу, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау сияқты әрекеттерді біртіндеп меңгереді. Мысалы, дүниетану сабағында өсімдіктерді тіршілік ортасына қарай топтастыру, математикада есептің шешу жолдарын салыстыру, әдебиеттік оқуда кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талдау баланың логикалық ойлауын дамытады. Жасанды интеллект ұсынған суреттер, сызбалар, мысалдар мен сұрақтар осы әрекеттерді қызықты әрі көрнекі ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Танымдық қызығушылықтың қалыптасуына оқу материалының мазмұны, оқыту әдістері, мұғалімнің қарым-қатынасы және сыныптағы психологиялық ахуал әсер етеді. Егер сабақта оқушының пікіріне құрмет көрсетіліп, қателесуге мүмкіндік берілсе, бала өз ойын ашық айтуға және жаңа әрекеттерді орындауға батылдық танытады. Керісінше, тек дұрыс жауапты талап ету, оқушыларды бір-бірімен үнемі салыстыру және тапсырмаларды тек бағалау үшін орындату олардың ішкі қызығушылығын төмендетуі мүмкін.

Танымдық қызығушылықты дамытуда проблемалық оқытудың да орны ерекше. Мұғалім сабақтың басында оқушылардың назарын аударатын мәселе немесе қызықты сұрақ ұсынады. Мысалы: «Неліктен кейбір өсімдіктер шөлде өсе алады?», «Неліктен мұз су бетінде қалқып жүреді?», «Бір есепті бірнеше тәсілмен шығаруға бола ма?» деген сұрақтар балаларды ойлануға жетелейді. Жасанды интеллект арқылы осындай мәселелерге арналған түрлі жағдаяттар, иллюстрациялар және қосымша сұрақтар дайындауға болады. Мұндай тапсырмалар оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы емес, білімді іздеуші және зерттеуші ретінде қалыптастырады.

Сонымен қатар танымдық қызығушылықтың тұрақтылығы оқушының жетістік сезімімен байланысты. Бала өзінің тапсырманы орындай алғанын, бұрын түсінбеген тақырыпты меңгергенін сезінгенде, келесі оқу әрекетіне деген сенімі артады. Осыған байланысты мұғалім тапсырмаларды оқушының мүмкіндігіне сәйкес саралап, шағын жетістіктерін атап көрсетіп отыруы қажет. Жасанды интеллект көмегімен бір оқу мақсатына арналған әртүрлі күрделілік деңгейіндегі тапсырмалар әзірлеу осы жұмысты жүйелі ұйымдастыруға көмектеседі.

Осылайша, танымдық қызығушылықты қалыптастыру – бір ғана әдісті қолданумен жүзеге асатын жұмыс емес. Ол оқушының жас ерекшеліктерін, танымдық қажеттілігін, эмоциялық жағдайын және жеке оқу қарқынын ескеретін тұтас педагогикалық үдеріс. Жасанды интеллект бұл үдерісті мазмұндық және әдістемелік тұрғыдан байыта алады, бірақ баланың қызығушылығын оятатын негізгі күш мұғалімнің шығармашылық шеберлігі мен оқушымен орнатқан педагогикалық қарым-қатынасы болып қала береді.

Жасанды интеллект технологияларының білім беру саласына енуі оқыту мазмұнын ұйымдастыруда жаңа мүмкіндіктер қалыптастырып отыр. Бұрын мұғалім бір сабаққа арналған көрнекі материалдарды, деңгейлік тапсырмаларды, мәтіндерді және сұрақтарды ұзақ уақыт дайындауға мәжбүр болса, қазіргі интеллектуалды жүйелер осы жұмыстардың бір бөлігін жылдам орындауға көмектеседі. Бұл мұғалімнің уақытын үнемдеп қана қоймай, оқу мазмұнын әртүрлі форматта ұсынуға және оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге жағдай жасайды.

Бастауыш мектепте жасанды интеллектіні қолданудың алғашқы бағыты – оқу материалын оқушының қабылдау деңгейіне бейімдеу. Бір сыныптағы балалардың оқу жылдамдығы, сөздік қоры, математикалық дайындығы және ақпаратты қабылдау ерекшеліктері бірдей болмайды. Кейбір оқушылар мәтінді тез түсініп, күрделі сұрақтарға жауап бере алса, енді біреулеріне қысқа сөйлемдер, қосымша түсіндіру немесе көрнекі тірек қажет. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен бір тақырыпты бірнеше нұсқада ұсына алады. Мысалы, «Жыл мезгілдері» тақырыбы бойынша бірінші деңгейде суреттерді сәйкестендіру, екінші деңгейде әр мезгілдің белгілерін сипаттау, үшінші деңгейде табиғаттағы өзгерістердің себептерін түсіндіру тапсырмаларын дайындауға болады.

Екінші маңызды бағыт – көрнекі және мультимедиалық материалдар әзірлеу. Бастауыш сынып оқушысы үшін сурет, бейне, сызба, дыбыстық мәтін және анимациялық көріністер ақпаратты қабылдауды жеңілдетеді. Мысалы, дүниетану сабағында мұғалім су айналымының кезеңдерін түсіндіретін иллюстрациялар әзірлей алады. Әдебиеттік оқу сабағында мәтіндегі кейіпкерлерді бейнелейтін суреттерді пайдаланып, оқушыларға оқиға желісін қалпына келтіру тапсырмасын ұсынады. Алайда жасанды интеллект жасаған суреттерде шынайы емес немесе қате детальдар кездесуі мүмкін. Сондықтан мұғалім барлық материалды сабаққа дейін тексеруі тиіс.

Үшінші бағыт – интерактивті сұрақтар мен танымдық ойындар ұйымдастыру. Жасанды интеллект белгілі бір тақырып бойынша жұмбақтар, викториналар, логикалық тапсырмалар, сәйкестендіру жаттығулары және проблемалық жағдаяттар дайындауға көмектеседі. Мысалы, математика сабағында «Қатені тап», «Жасырын санды анықта», «Есептің басқа шешімін ұсын» тапсырмаларын қолдануға болады. Мұндай жұмыс оқушылардың назарын шоғырландырып, оқу материалын ойын элементтері арқылы меңгеруіне жағдай жасайды. Дегенмен ойынның мақсаты тек көңіл көтеру емес, нақты оқу нәтижесіне жету болуы қажет.

Төртінші бағыт – тілдік дағдыларды дамыту. Жасанды интеллект мәтін құрастыруға, сөздік қорды байытуға, сөйлемдерді толықтыруға, мәтінге сұрақтар дайындауға және оқушының жасына сәйкес әңгіме ұсынуға мүмкіндік береді. Қазақ тілі сабағында белгілі бір сөздерді қатыстырып сөйлем құрастыру, мәтінге тақырып таңдау, оқиғаға жалғасын ойлап табу тапсырмаларын ұйымдастыруға болады. Әдебиеттік оқу барысында оқушыларға кейіпкер атынан хат жазу, оқиғаның басқа аяқталуын ұсыну немесе мәтіндегі негізгі ойды анықтау жұмыстары беріледі. Бұл тәсілдер баланың тілдік белсенділігін және шығармашылық қиялын дамытуға ықпал етеді.

Бесінші бағыт – мұғалімнің қалыптастырушы бағалау жұмысын жетілдіру. Жасанды интеллект оқу мақсатына сәйкес бақылау сұрақтарын, шағын тесттерді, дескрипторларды және кері байланыс үлгілерін әзірлеуге көмектеседі. Мысалы, «Мен бүгін нені үйрендім?», «Маған қай тапсырма қиын болды?», «Келесі сабақта нені білгім келеді?» деген рефлексия сұрақтарын дайындауға болады. Мұғалім осы жауаптарды талдау арқылы оқушылардың түсіну деңгейін анықтап, келесі сабақты жоспарлайды. Бірақ жасанды интеллект ұсынған бағалау қорытындысын тексерусіз қабылдауға болмайды. Оқушының нақты білімін бағалау мұғалімнің педагогикалық бақылауы мен оқу дәлелдеріне негізделуі тиіс.

Жасанды интеллектіні қолдануда оқушының белсенді рөлін сақтау маңызды. Егер бала дайын жауапты көшіріп алумен шектелсе, технология оның танымдық дамуына жеткілікті үлес қоспайды. Сондықтан мұғалім оқушыға жауапты тексеруді, салыстыруды, дәлелдеуді және өз пікірін білдіруді үйретуі қажет. Мысалы, интеллектуалды жүйе ұсынған есептің шешімін оқушылар қайта есептеп, қатесін іздейді немесе берілген мәтіндегі ақпараттың дұрыстығын оқулықпен салыстырады. Осы арқылы жасанды интеллект дайын жауап көзі емес, ойлануға түрткі болатын оқу құралына айналады.

Бастауыш білім беруде жасанды интеллектіні қолданудың тағы бір маңызды шарты – қолжетімділік. Әр мектепте интернет жылдамдығы, компьютер саны және техникалық мүмкіндіктер бірдей емес. Сондықтан сабақтың нәтижесі міндетті түрде қымбат құрылғыларға немесе ақылы платформаларға тәуелді болмауы керек. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен материалды алдын ала дайындап, оны қағаз карточкалары, интерактивті тақта немесе баспа

көрнекіліктері арқылы да пайдалана алады. Бұл технологиялық ресурстар шектеулі жағдайда да әдістемелік мүмкіндіктерді сақтауға көмектеседі.

Осы бағыттарды жүйелі пайдалану жасанды интеллектіні бастауыш мектептегі оқыту сапасын арттыруға арналған көмекші педагогикалық ресурс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Оның тиімділігі қолданылған бағдарламаның жаңалығымен емес, оқушының оқу әрекетіне қосқан нақты үлесімен өлшенуі тиіс.

Жасанды интеллектіні бастауыш сынып сабақтарында тиімді қолдану үшін мұғалім ең алдымен оқу мақсатын нақты анықтауы қажет. Технология сабақтың мазмұнын алмастырмауы, керісінше, оқушының оқу әрекетін белсендіруге бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, әр пәннің мазмұнына сәйкес тапсырмалар әзірлеу және оларды оқушының жас ерекшелігіне бейімдеу маңызды.

Қазақ тілі сабағында жасанды интеллектіні оқушылардың сөздік қорын молайту, сөйлем құрастыру және тілдік заңдылықтарды меңгеру мақсатында пайдалануға болады. Мысалы, «Зат есім» тақырыбын өткенде мұғалім жасанды интеллект көмегімен зат есімдер кездесетін шағын мәтін дайындайды. Оқушылар мәтінді оқып, заттардың атауларын табады, оларды адам, жануар, өсімдік және табиғат құбылыстары бойынша топтастырады. Кейін анықталған сөздерді қатыстырып өз сөйлемдерін құрастырады. Бұл тапсырма оқушының грамматикалық білімін тәжірибеде қолдануына мүмкіндік береді.

«Сөйлем құра» әдісінде мұғалім белгілі бір тақырыпқа байланысты бес-алты тірек сөзді ұсынады. Жасанды интеллект сол сөздерді пайдаланып бірнеше сөйлем үлгісін дайындауға көмектеседі. Оқушылар дайын үлгілерді салыстырып, грамматикалық немесе мағыналық ерекшеліктерін анықтайды. Бұдан кейін өз нұсқаларын құрастырады. Мұғалім оқушылардан қай сөйлемнің мазмұнды екенін және неліктен солай ойлайтынын сұрайды. Нәтижесінде оқушы тілдік материалды механикалық түрде қайталамай, оны талдау және бағалау әрекеті арқылы меңгереді.

Әдебиеттік оқу сабағында жасанды интеллект шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыруға қолайлы. Мысалы, ертегіні оқығаннан кейін мұғалім оқушыларға кейіпкерлердің мінез-құлқын салыстыруды ұсынады. Интеллектуалды жүйе осы кейіпкерлерге қатысты қосымша сұрақтар мен жағдаяттар дайындауға көмектеседі. «Егер сен басты кейіпкердің орнында болсаң, қандай шешім қабылдар едің?», «Ертегінің соңын басқаша аяқтауға бола ма?», «Кейіпкердің әрекетін дұрыс деп санайсың ба?» деген сұрақтар оқушыны өз ойын дәлелдеуге бағыттайды. Сонымен бірге балалар ертегіге жаңа кейіпкер қосып, оқиғаның жалғасын құрастыра алады. Мұндай жұмыс қиялды, байланыстырып сөйлеуді және мәтінді түсіну дағдыларын дамытады.

Математика сабағында жасанды интеллектіні есептерді түрлендіру, логикалық тапсырмалар дайындау және бір есепті бірнеше тәсілмен шешуді ұйымдастыру үшін пайдалануға болады. Мысалы, «Дүкен» тақырыбында өмірлік жағдаятқа негізделген есеп беріледі: оқушы белгілі бір ақшаға бірнеше зат сатып алуы керек, қалған ақшаны есептейді және тиімді таңдау жасайды. Жасанды интеллект осы тапсырманың жеңіл және күрделі нұсқаларын әзірлеуге көмектеседі. Оқушылар есепті шығарып қана қоймай, өз шешімдерінің дұрыстығын түсіндіреді. Мұғалім «Тағы қандай тәсілмен шығаруға болады?» немесе «Есептің шарты өзгерсе, жауап қалай өзгереді?» деген қосымша сұрақтар қояды. Бұл математикалық ойлау мен зерттеушілік дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

Дүниетану сабағында жасанды интеллектінің көрнекі ақпарат әзірлеу мүмкіндігі ерекше пайдалы. Мысалы, «Жануарлардың тіршілік ортасы» тақырыбында мұғалім орман, дала, шөл және су айдындарында кездесетін жануарлардың суреттерін дайындай алады. Оқушылар жануарларды мекен ету ортасына қарай жіктейді, олардың бейімделу ерекшеліктерін түсіндіреді. «Неліктен түйе шөлде ұзақ уақыт тіршілік ете алады?», «Ақ аюдың жүні мен терісінің қандай ерекшелігі бар?», «Балықтар суда қалай тыныс алады?» деген сұрақтар балалардың бақылау және салыстыру әрекеттерін жандандырады. Бұл жерде мұғалім жасанды интеллект жасаған иллюстрациялардағы биологиялық қателерді алдын ала тексеруі керек.

Сабақ барысында қолдануға болатын тиімді әдістердің бірі – «Жасанды интеллект ұсынған жауапты тексер». Мұғалім белгілі бір тақырып бойынша интеллектуалды жүйеден жауап алады да, оны оқушыларға талдау үшін ұсынады. Балалар жауапты оқулықтағы мәліметтермен салыстырады, дұрыс және күмәнді тұстарын анықтайды. Мысалы, дүниетану сабағында өсімдіктердің өсуіне қажетті жағдайлар туралы жасанды интеллект дайындаған мәтінді талдауға болады. Оқушылар мәтіндегі ақпаратты тексеріп, жетіспейтін мәліметтерді толықтырады. Бұл әдіс балаларға кез келген ақпаратты дайын күйінде қабылдамай, оның дұрыстығына назар аударуды үйретеді.

«Сұрақтар тізбегі» әдісі де танымдық қызығушылықты арттыруға мүмкіндік береді. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен бір тақырыпқа қарапайымнан күрделіге қарай құрылған сұрақтар жүйесін дайындайды. Алғашқы сұрақтар оқушының бұрынғы білімін еске түсіруге бағытталса, келесі сұрақтар салыстыруды, түсіндіруді, болжауды және қорытынды жасауды талап етеді. Мысалы, «Су қандай күйде болады?», «Судың күйі қандай жағдайда өзгереді?», «Егер ауа температурасы төмендесе, табиғатта қандай өзгеріс болуы мүмкін?» деген сұрақтар оқушының ойлау әрекетін біртіндеп күрделендіреді.

«Шығармашылық зертхана» әдісінде оқушылар жасанды интеллект ұсынған бастапқы идеяны негізге алып, өз өнімдерін жасайды. Мысалы, «Менің болашақтағы экологиялық қалам» тақырыбында балалар қала жобасын сызады, ағаш отырғызу, қалдықтарды сұрыптау, суды үнемдеу және қоғамдық көлікті пайдалану туралы ұсыныстар береді. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен идеялар мен жағдаяттар дайындағанымен, соңғы шешімді оқушылардың өздері қабылдайды. Бұл тәсіл олардың шығармашылық ойлауын, жауапкершілігін және қоршаған ортаға деген саналы көзқарасын қалыптастырады.

Әдістемелік тұрғыдан жасанды интеллект қолданылған сабақ үш кезең бойынша ұйымдастырылуы мүмкін. Бірінші кезеңде мұғалім проблемалық сұрақ, сурет немесе қызықты жағдаят арқылы оқушылардың назарын аударады. Екінші кезеңде оқушылар жаңа ақпаратпен жұмыс істеп, тапсырмаларды орындайды, салыстырады және талдайды. Үшінші кезеңде өз нәтижелерін түсіндіріп, қорытынды жасайды және рефлексия жүргізеді. Осындай құрылым технологияны сабақтың мақсатына бағындырып, оқушының дербес ойлауына басымдық береді.

Демек, жасанды интеллектіні пән сабақтарында қолданудың тиімділігі оның қаншалықты жиі пайдаланылғанымен емес, оқушының білімді түсінуіне, өз ойын білдіруіне және танымдық әрекетке белсенді қатысуына қаншалықты ықпал еткенімен анықталады.

Бастауыш білім берудің маңызды міндеттерінің бірі – әр оқушының қабілеті мен мүмкіндігін ескере отырып, оның оқу жетістігіне қол жеткізуіне жағдай жасау. Бір сыныпта білім алатын балалардың танымдық белсенділігі, оқу жылдамдығы, есте сақтау қабілеті, тілдік қоры және тапсырманы орындау тәсілдері әртүрлі болады. Сондықтан барлық оқушыға бірдей тапсырма беріп, бірдей нәтиже күтумен шектелу оқытудың дараландыру қағидасына толық сәйкес келмейді. Жасанды интеллект технологиялары осы айырмашылықтарды ескеруге арналған әдістемелік материалдарды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Оқытуды дараландыру дегеніміз – оқу мақсатын сақтай отырып, оқушының жеке ерекшелігіне сәйкес білім мазмұнын, тапсырманың күрделілігін, орындау қарқынын және қолдау тәсілдерін бейімдеу. Мысалы, оқу техникасы баяу қалыптасқан оқушыға қысқа мәтін, суретті тірек және түсінікті сұрақтар ұсынылуы мүмкін. Ал оқу дағдысы жақсы дамыған оқушыға мәтіннің негізгі ойын анықтау, кейіпкер әрекетін бағалау немесе оқиғаның жалғасын жазу тапсырмасы беріледі. Жасанды интеллект осы тапсырмалардың бірнеше нұсқасын дайындап, мұғалімнің саралап оқыту жұмысын жеңілдетеді.

Деңгейлеп оқытуда тапсырмаларды үш сатыға бөлуге болады. Бірінші деңгейде оқушы негізгі ақпаратты таниды, атайды, сәйкестендіреді немесе қарапайым әрекетті орындайды. Екінші деңгейде ол салыстырады, түсіндіреді, топтастырады және білімін қолданады. Үшінші деңгейде оқушы өз ойын дәлелдейді, мәселені бірнеше жолмен шешеді, жаңа идея ұсынады. Мысалы, «Жануарлар әлемі» тақырыбында бірінші деңгейде жануарларды сурет бойынша атау, екінші деңгейде оларды тіршілік ортасына қарай жіктеу, үшінші деңгейде белгілі бір

жануардың табиғатқа бейімделу ерекшелігін түсіндіру тапсырмалары беріледі. Мұндай тәсіл әр баланың өз мүмкіндігіне сәйкес оқу әрекетіне қатысуына жағдай жасайды.

Жасанды интеллект оқушының шығармашылық қабілетін дамытуда да пайдалы. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың қиялы белсенді дамиды, олар жаңа оқиғалар ойлап табуға, сурет салуға, кейіпкерлер құрастыруға және түрлі идеяларды біріктіруге бейім келеді. Мұғалім интеллектуалды құралдарды пайдаланып, шығармашылық тапсырмалардың бастапқы мазмұнын әзірлей алады. Мысалы, «Егер ағаштар сөйлей алса...», «Болашақтағы менің мектебім», «Табиғатты қорғайтын робот» тақырыптарында оқушыларға әңгіме, сурет немесе шағын жоба жасау ұсынылады. Жасанды интеллект ұсынған идеялар тек бастапқы бағыт ретінде пайдаланылады, ал жұмыстың негізгі мазмұнын оқушылар өздері қалыптастырады.

Сыни ойлау дағдыларын дамыту да жасанды интеллектіні қолданудың маңызды нәтижелерінің бірі болуы мүмкін. Интеллектуалды жүйелер кейде толық емес, дәл емес немесе шындыққа сәйкес келмейтін жауаптар ұсынады. Осы ерекшелікті мұғалім оқу мақсатына сай пайдалана алады. Мысалы, оқушыларға жасанды интеллект құрастырған шағын мәтін ұсынылып, оның ішіндегі дұрыс емес тұстарды табу тапсырмасы беріледі. Балалар ақпаратты оқулықпен салыстырып, өз қорытындыларын дәлелдейді. Мұндай әрекет ақпаратты тексеру, дәлел іздеу, салыстыру және негізделген пікір айту дағдыларын дамытады.

Оқушылардың зерттеушілік қабілетін қалыптастыруда да жасанды интеллектіні қолдануға болады. Мұғалім балаларға қарапайым зерттеу сұрағын ұсынады: «Қандай материал суды жақсы сіңіреді?», «Өсімдіктің өсуіне жарықтың әсері қандай?», «Қай пішіндегі заттар оңай домалайды?». Оқушылар алдымен өз болжамдарын айтады, кейін шағын тәжірибе жүргізеді, нәтижелерін тіркейді және қорытынды жасайды. Жасанды интеллект зерттеу жоспарын немесе бақылау сұрақтарын дайындауға көмектескенімен, нақты тәжірибені оқушылардың өздері орындауы керек. Бұл баланың теориялық ақпарат пен практикалық әрекет арасындағы байланысты түсінуіне ықпал етеді.

Танымдық қызығушылықты арттыруда оқушының өзіндік бағалауы мен рефлексиясы да маңызды. Сабақ соңында балалар өздерінің не үйренгенін, қандай тапсырманы қызығушылықпен орындағанын, қай тұста қиындық кездескенін және келесі жолы нені жақсартқысы келетінін анықтайды. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен жас ерекшелігіне сәйкес рефлексия сұрақтарын дайындай алады. Мысалы: «Бүгін мен үшін ең қызықты болғаны...», «Мен бұрын білмеген бір жаңа ақпарат...», «Маған көмек қажет болған тапсырма...», «Келесі сабақта білгім келетіні...». Осындай жұмыстар оқушының өз оқу әрекетін түсінуіне және жауапкершілігін арттыруға көмектеседі.

Дегенмен дараландыруды жүзеге асыру кезінде оқушыларды тұрақты түрде «әлсіз», «орташа», «озат» деп бөліп қарастырудан аулақ болу қажет. Тапсырма деңгейлері өзгермейтін мәртебе емес, оқушының нақты оқу мақсаты бойынша қолдау алу тәсілі ретінде қарастырылуы тиіс. Бала белгілі бір тақырыпта қиындық көргенімен, басқа бағытта жоғары нәтиже көрсетуі мүмкін. Сондықтан мұғалім оқушының даму динамикасын бақылап, қажет болған жағдайда тапсырмалардың күрделілігін өзгертіп отырады.

Жасанды интеллект көмегімен оқытуды дараландыру мұғалімнің бақылауымен және педагогикалық шешімдермен ұштасқанда ғана тиімді болады. Технология оқушының орнына ойламауы, керісінше, оның өздігінен ойлануына, таңдау жасауына және жаңа білімді меңгеруіне мүмкіндік беруі тиіс.

Жасанды интеллектіні білім беру үдерісіне енгізу тек оның технологиялық мүмкіндіктерін пайдаланумен шектелмеуі керек. Әсіресе бастауыш мектеп оқушылары үшін қауіпсіздік, жас ерекшелігі, педагогикалық бақылау және ақпараттың дұрыстығы мәселелері ерекше назар аударуды талап етеді. Себебі бастауыш сынып оқушылары ақпараттың шынайылығын өздігінен толық бағалай алмайды, интернеттегі мәліметтерді тексеру дағдылары әлі қалыптасу үстінде болады. Сондықтан мұғалім жасанды интеллектіні қолданудың нақты ережелерін белгілеп, балаларға цифрлық ортада жауапты әрекет етуді үйретуі қажет.

Бірінші талап – оқушының жас ерекшелігін ескеру. Көптеген жасанды интеллект платформалары белгілі бір жас шектеулерімен жұмыс істейді. Кейбір сервистерде тіркелу үшін пайдаланушының жасы мен ата-анасының келісіміне қатысты талаптар болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім кез келген платформаны қолданар алдында оның пайдалану шарттарын, жас шектеулерін және мектептің ішкі ережелерін тексеруі тиіс. Бастауыш сынып оқушыларын жас ерекшелігіне сәйкес келмейтін сервистерге өз бетінше тіркеу дұрыс емес. Қажет болған жағдайда мұғалім технологияны оқушының тікелей жеке аккаунтынсыз, материалды алдын ала дайындау және сыныпқа көрсету тәсілімен пайдалана алады.

Екінші талап – жеке деректерді қорғау. Жасанды интеллект жүйелеріне оқушылардың толық аты-жөнін, мекенжайын, телефон нөмірін, фотосуретін, денсаулығына қатысты мәліметтерін немесе басқа да жеке ақпаратын енгізуге болмайды. Мұғалім тапсырма дайындау барысында нақты оқушыны анықтауға мүмкіндік беретін деректерді пайдаланбауы қажет. Оқушыларға да интернетте жеке ақпаратты жарияламау, белгісіз сілтемелерді ашпау және күмәнді хабарламаларға жауап бермеу жөнінде түсіндіру жұмыстары жүргізілуі тиіс.

Үшінші талап – ақпараттың дұрыстығын тексеру. Жасанды интеллект кейде шынайы дерекке ұқсайтын, бірақ қате ақпарат ұсынуы мүмкін. Бұл құбылыс генеративті жүйелердің жұмыс ерекшеліктерімен байланысты. Сондықтан мұғалім жасанды интеллект жасаған мәтіндерді, суреттерді, есептердің жауаптарын және ғылыми мәліметтерді оқулықпен, ресми дереккөздермен немесе сенімді әдебиеттермен салыстырып тексеруі керек. Әсіресе жаратылыстану, тарих және математика пәндерінде қате ақпараттың оқушы түсінігіне кері әсер етуі мүмкін екенін ескерген жөн.

Төртінші талап – оқушының дербес ойлауын сақтау. Егер бала барлық тапсырманы жасанды интеллект арқылы орындатып, дайын жауапты көшіріп алса, оның танымдық белсенділігі төмендеуі мүмкін. Сондықтан мұғалім технологияны қолданғаннан кейін оқушыдан жауапты түсіндіруді, дәлелдеуді немесе өз сөзімен қайта құрастыруды талап етуі қажет. Мысалы, бала жасанды интеллект ұсынған мәтінді пайдаланса, оның мазмұнын ауызша баяндап, негізгі ойын анықтап, өз пікірін қосуы керек. Бұл технологияны дайын жұмысты алмастыратын құрал емес, ойлау әрекетін қолдайтын ресурс ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Бесінші талап – цифрлық және дәстүрлі оқыту әдістерінің тепе-теңдігін сақтау. Бастауыш сынып оқушысы тек экран алдында отырып білім алмауы керек. Кітап оқу, қолмен жазу, сурет салу, тәжірибе жасау, қозғалыс ойындары, табиғатты бақылау және құрдастарымен қарым-қатынас жасау баланың жан-жақты дамуы үшін қажет. Сондықтан жасанды интеллект қолданылатын тапсырмалар сабақтың барлық уақытын қамтымай, белгілі бір оқу мақсатына сәйкес шектеулі түрде ұйымдастырылғаны дұрыс.

Мұғалімге арналған практикалық ұсыныстар:

1. Жасанды интеллектіні қолданар алдында сабақтың оқу мақсатын нақты белгілеу. Технология оқушының қандай білімін немесе дағдысын дамытуға бағытталғаны түсінікті болуы керек.
2. Оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес қысқа әрі түсінікті тапсырмалар дайындау. Бірінші сынып оқушыларына күрделі нұсқаулар бермей, сурет, белгі және нақты әрекет арқылы түсіндіру тиімді.
3. Бір тақырыпқа әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар әзірлеу. Бұл оқушылардың жеке оқу қарқынын ескеруге және саралап оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді.
4. Жасанды интеллект ұсынған ақпаратты міндетті түрде тексеру. Мұғалім мазмұнның ғылыми дұрыстығына, тілдік сауаттылығына және оқу бағдарламасына сәйкестігіне жауапты.
5. Оқушыларды сұрақ қоюға, салыстыруға және дәлелдеуге үйрету. Дайын жауапты қабылдаумен шектелмей, оның неге дұрыс екенін түсіндіруді талап ету қажет.
6. Цифрлық қауіпсіздік ережелерін жүйелі түсіндіру. Жеке мәліметтерді қорғау, белгісіз ақпаратқа сенбеу және интернет мәдениетін сақтау дағдыларын қалыптастыру керек.

7. Ата-аналармен ынтымақтастық орнату. Баланың цифрлық ресурстарды пайдалану уақыты, қауіпсіздігі және оқу мақсатындағы әрекеттері жөнінде ата-аналарға түсінік беру маңызды.

8. Сабақ соңында рефлексия ұйымдастыру. Оқушылардың тапсырмаға қызығушылығы, түсіну деңгейі және кездескен қиындықтары келесі сабақтың мазмұнын жоспарлауға негіз болады.

9. Жасанды интеллектіні мұғалімнің кәсіби шешімін алмастыратын құрал ретінде қарастырмау. Оқушының эмоциялық жағдайын, қарым-қатынасын, шығармашылық ерекшелігін және жеке қажеттілігін педагог тікелей бақылауы қажет.

10. Технологияны қолданудың нәтижесін жүйелі бақылау. Оқушылардың сұрақ қою белсенділігі, тапсырманы өздігінен орындауы, жаңа білімді қолдануы және сабаққа қатысуы сияқты көрсеткіштерді талдау ұсынылады.

Жасанды интеллектіні қолданудың нәтижелілігін бағалау үшін мұғалім қарапайым педагогикалық бақылау жүйесін құра алады. Мысалы, оқушының танымдық қызығушылығын төрт көрсеткіш бойынша бақылауға болады: сабаққа белсенді қатысуы, сұрақ қоюы, өздігінен тапсырма орындауы және алған білімін жаңа жағдайда қолдануы. Бұл көрсеткіштерді оқу кезеңінің басында және соңында салыстыру арқылы оқушының даму динамикасын байқауға болады. Алайда мұндай бақылау ғылыми эксперимент немесе арнайы зерттеу ретінде ұсынылса, өлшеу құралдары мен нәтижелерін жинау тәртібі алдын ала негізделуі керек.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллектіні қауіпсіз және педагогикалық мақсатқа сай қолдану мұғалімнен цифрлық сауаттылықпен қатар әдістемелік шеберлікті, сыни көзқарасты және жауапкершілікті талап етеді. Технологияның шынайы құндылығы оның жаңалығында емес, оқушының білімге деген ынтасын арттырып, өздігінен ойлануына және шығармашылық әрекетке қатысуына жағдай жасауында.

Қорытынды

Қазіргі білім беру кеңістігінде жасанды интеллект технологиялары бастауыш мектептегі оқыту үдерісін жетілдірудің жаңа мүмкіндіктерін қалыптастырып отыр. Әсіресе оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру, оқу материалын көрнекі түрде ұсыну, тапсырмаларды саралау, шығармашылық әрекеттерді ұйымдастыру және қалыптастырушы бағалауды жетілдіру бағыттарында оның әлеуеті жоғары. Дегенмен технологияның тиімділігі оны сабаққа енгізу жиілігімен емес, оқушының оқу әрекетіне қосқан нақты үлесімен анықталуы тиіс.

Мақалада қарастырылған теориялық тұжырымдар бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын қалыптастыруда баланың жас ерекшелігін, жеке қабілетін, эмоциялық жағдайын және оқу қажеттілігін ескерудің маңызын көрсетеді. Танымдық қызығушылық оқушының білімді дайын күйінде қабылдауымен емес, сұрақ қою, салыстыру, зерттеу, тәжірибе жасау және өз қорытындысын ұсыну әрекеттерімен дамиды. Сондықтан жасанды интеллектіні пайдалануда оқушының белсенді танымдық әрекетін бірінші орынға қою қажет.

Пән сабақтарында интеллектуалды технологияларды қолдану оқытудың мазмұнын түрлендіруге мүмкіндік береді. Қазақ тілі сабақтарында сөздік қор мен тілдік дағдыларды дамытуға, әдебиеттік оқуда шығармашылық ойлау мен мәтінді түсінуге, математикада логикалық пайымдау мен есеп шығару қабілеттерін жетілдіруге, дүниетануда зерттеушілік және экологиялық көзқарасты қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар әзірлеуге болады. Осындай жұмыстар оқушының оқу материалын өмірлік жағдаяттармен байланыстыруына және білімді тәжірибеде қолдануына жағдай жасайды.

Сонымен қатар жасанды интеллектіні қолдану барысында ақпараттың дұрыстығы, жеке деректердің қорғалуы, жас ерекшелігіне сәйкестік және оқушының дербес ойлауын сақтау мәселелері назардан тыс қалмауы тиіс. Мұғалім технология ұсынған материалды тексеріп, оның оқу мақсатына сәйкестігін бағалап, оқушыға дайын жауапты қабылдаудан гөрі оны талдауды үйретуі керек. Бұл талаптар орындалған жағдайда ғана жасанды интеллект білім беру сапасын арттыруға бағытталған тиімді әдістемелік құрал бола алады.

Зерттеу тақырыбы бойынша мынадай әдістемелік тұжырым жасауға болады: бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын арттыру үшін жасанды интеллектіні проблемалық оқыту, ойын технологиялары, саралап оқыту, жобалық жұмыс және зерттеушілік тапсырмалармен үйлестіре қолдану қажет. Мұндай кешенді тәсіл оқушылардың білімге деген ынтасын қолдап, олардың сыни ойлау, шығармашылық, коммуникациялық және цифрлық сауаттылық дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Жасанды интеллект ешқашан мұғалімнің адамгершілік тәрбиесін, эмоциялық қолдауын, кәсіби тәжірибесін және оқушының жеке ерекшелігін түсіну қабілетін толық алмастыра алмайды. Мұғалім – білім беру үдерісінің негізгі ұйымдастырушысы, бағыттаушысы және тәрбиелік ықпал етушісі. Ал жасанды интеллект – осы жұмысты толықтыратын көмекші ресурс.

Демек, болашақ бастауыш білім берудің маңызды бағыты – технологияны мақсатсыз қолдану емес, оны оқушының танымдық белсенділігін, дербестігін және шығармашылық әлеуетін дамытуға бағыттау. Осындай ұстаным негізінде ұйымдастырылған сабақ баланың білім алуға деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, оны ақпаратты саналы қабылдайтын, өз ойын дәлелдей алатын және өмір бойы білім алуға дайын тұлға ретінде қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999.
2. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.
3. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.
4. Deci E.L., Ryan R.M. The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior // Psychological Inquiry. – 2000. – Vol. 11, No. 4. – P. 227–268.
5. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
6. UNESCO. AI Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2024.
7. UNESCO. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024.
8. OECD. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. – Paris: OECD Publishing, 2023.
9. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
10. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III Заңы.
11. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығы. Тиісті білім беру деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы.
12. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі №399 бұйрығы. Жалпы білім беретін пәндер мен таңдау курстары бойынша үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы.

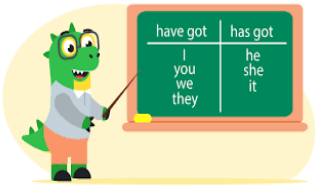
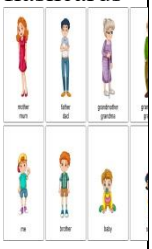
Алпысбаева Гүлнұр Қозыбаққызы
Ағылшын тілі пәні мұғалімі
"Бұлақтыкөл орта мектебі" КММ
Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы

WHO'S THIS? USE HAS GOT

Unit: 3. People I love.		Lesson 18	
School:			
Teacher's name:			
Date:			
Grade: 3		Number present:	absent:
Lesson title	Who's this? Use has got.		
Learning objectives	3.1.4.2 understand simple descriptions of people, actions, and objects with visual support 3.2.3.1 respond to basic questions with single words or short responses 3.3.2.1 identify some familiar words and signs on illustrations /pictures in common everyday situations 3.5.1.11 use *has got/ have got; there is/are* in a limited range of familiar topics		
Lesson objectives (assessment criteria)	**Learners will be able to:** **-**To ask and answer about family members -To understand the use of has got to show possession -To act out a story		
Instilling values of the program"AdalAzamat"	Respect and love for family members. Kindness toward friends. Appreciation of differences in people's appearances.		

Stages/ Time	**Teachers actions**	**Students actions**	**Assessment**	**Resources**
Beginning of the lesson 5 min	**Organization moment :** 1.Greeting. ***Warm-up*** **Jump** Ask the children to stand at their desks. Hold up a flashcard from the vocabulary set and say a word. If the word is the same as the flashcard, they jump. If it isn't, they keep still.	Learners identify characters and potentially share details from the previous lesson. When children engage in hobbies or sports, they experience a sense of achievement, which significantly boosts their self-esteem	Teacher controles the process, gives feedback and asks additional questions if it's nessasery. Teacher evaluate pupils	Flashcards or family photos Board and markers Worksheets (gap-fill,

	Alternatively, ask children to put their hands up if the word you say and the flashcard are the same. ***<u>Lead – In</u>*** Point to Story poster 3 and ask children to tell you what happened in the story. Cover the poster and ask children which family members appeared in the story. 	Watch the video and remember and recognize the alphabet. Describe pictures	with phrases like: "Good job! Well done!" *Formative Assessment*	matching, and drawing) Optional: cut-outs of cartoon characters or family trees
Middle of the lesson 10 min	Ex: 2 P: 19 Stick the flashcard of Rosy on the board and elicit her name. Then stick the flashcards of Mum and Billy on the board. Point to Mum and ask Who's this? Hold up the flashcard of Rosy, point to Mum again and say She's my mum, making it clear that you are speaking as Rosy. Repeat with the Billy flashcard, saying He's my brother. Ask children to look at the first Let's learn! box. Read the sentences aloud for children to repeat. Write Who's = Who is on the board and check that children understand the meaning. Tell children to look at the picture of Billy on the right and to ask and answer about the family members in the circles as if they were Billy (Who's this? He's my dad, Who's this? She's my mum. Who's this? He's my grandpa. Who's this? She's my sister.). First elicit the sentences from the class as a whole, and then have children take turns to ask and answer in pairs. "Rosy talks about her	Pupils look at flashcards and answer questions about family members. Repeat sentences after the teacher. Ask and answer questions about the pictures using the target structures. Circle the correct answers. **ANSWERS** 1 He's 2 She's 3 He's 4 She's	T's feedback **<u>Descriptor:</u>** - look at flashcards - answer questions about family Total: 3 point	Family members flashcards

	family with love and respect. A good *AdalAzamat* always speaks politely about family and tells the truth." **Ask:** "How can we show respect to our family?" **Expected answers:** "We listen to our mum and dad." "We help our brother or sister." "We tell the truth." "We are kind to Grandma and Grandpa."			
13 min	Ex: 3 P: 19 Ask children to look at the pictures of Mum and Billy in the second Let's learn! box. Say the sentences in the boxes for children to repeat. Give flashcards to five different children and ask them to stand up. Point at the first child and say (Kamila) has got a (pen). Repeat this with the other children holding flashcards, making sentences with has got. Focus attention on the sentences in the Pupil's Book again. Place pairs of School things and My family flashcards on the board and elicit different sentences, e.g. Mum has got a book. A good *AdalAzamat* is honest — they never take things that aren't theirs and take care of their own things." **Ask:** "How can you be an AdalAzamat at school?" **Possible answers:** "I don't take my friend's pencil." "I share my ruler." "I give back things I borrow." "I take care of my school bag."	Learnerslook at the pictures and flashcards, write sentences, and repeat them in chorus.	**<u>Descriptor:</u>** - look at the pictures -write sentences, and repeat Point 4	Wordwal

12 min	Ex: 4 P: 19 Ask children to look at the pictures. Explain that they have to follow the lines to find out which object belongs to which person. Then read the example sentence aloud. Draw children's attention to the incomplete sentences. Ask them to write the missing words to complete them following the example. Check answers by asking children to chorus the sentences. An *AdalAzamat* is honest and careful with their things. They don't take what belongs to others." **Ask:** "How can you be an AdalAzamat with your things at home or school?" **Possible short answers:** "I keep my things safe." "I don't take my friend's pencil." "I give things back." "I help my friends find their things."	Learners look at the pictures. Explain that they have to follow the lines to find out which object belongs to which person. **ANSWERS** 1 Mum has got a bvook 2 Rosy has got aaa ruler. 3 Grand ma has got a rubber. 4 Grandpa has got a pen.	**Descriptor:** - look at the pictures -write the missing words Point 3 	Worksheet
End of the lesson **5 min**	Review: *Who's this?* → *This is my mother.* *She has got blue eyes.* Quick oral quiz: Teacher shows pictures → students describe. Praise effort and creativity. **Homework:** Draw your best friend and write 3 sentences using *has got.*	Ss evaluate each other and encourage classmate with phrases like: Well done! Brilliant! Good job! I like it!		Poster Success

Кенжебаева Мая Кыпшаковна
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-сарапшы
Алматы қаласы Білім басқармасының
"№ 178 мамандандырылған лицей" коммуналдық мемлекеттік мекемесі

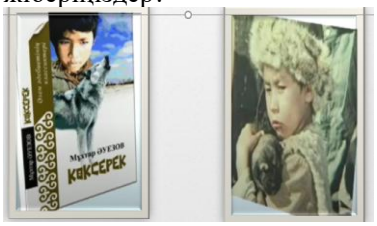

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «КӨКСЕРЕК» ӘҢГІМЕСІ

Педагогтің аты-жөні:	**Кенжебаева Мая Кыпшаковна**	
Сынып:	7 « »	**Пәні:** Қазақ әдебиеті
Күні:		Қатысқаны:
		Қатыспағаны: 0
Бөлімі:	3-бөлім: Балалар мен үлкендер	
Сабақтың тақырыбы	**Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі**	
Оқу бағдарламасына сәйкес оқу мақсаттары	7.2.1.1 Әдеби шығармадағы эпизодтар мен бейнелерді салыстыра суреттеу	
Сабақтың мақсаты	Әдеби шығармадағы эпизодтар мен бейнелерді салыстыра суреттейді	
Бағалау критерийлері	Әдеби шығармадағы эпизодтар мен бейнелерді салыстыра суреттейді	
Ойлау дағдыларының деңгейі	Қолдану Жоғары деңгей дағдылары	
Тілдік мақсат	Тірек сөздер: Түз тағысы, жыртқыш, қатігез, табиғат перзенті, тақырып, идея, сюжет, Қараадыр, арлан т.б Сыныптағы жазылым үшін пайдалы тілдік бірліктер**:** Менің ойымша, дәлірек айтқанда, себебі...	
Құндылыққа баулу	Ынтымақтастық: топта бірігіп, зерттеу дағдысын дамыту. Ашықтық: ойларын еркін жеткізуге жағдай жасау.	
Пәнаралық байланыс	Жаратылыстану	
Алдыңғы оқу	Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінің мазмұнын біледі	

Сабақтың барысы

Сабақ кезеңі 45 минут	Педагогтің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы 10 минут	Ұйымдастыру кезеңі . Сәлемдесу. Қызығушылығын ояту. - Заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін оқып, «Көксерек» фильмін көріп келдіңіздер ме? -Әңгіме мен фильмнің айырмашылығы бар ма?	Бүгінгі күн ретін жазады. Жаңа тақырыпты жазады. Сабақ мақсатымен танысады. Сұрақтарға жауап береді.	1-10 ұпайға дейінгі қалыптастырушы баға лау жүргізіледі	ОӘК материалдары https://www.youtube.com/watch?v=PsK3doctB5c Қазақ әдебиеті

10 минут **5 минут** **5 минут**	-Айырмашылықтарын айтып жіберіңіздер? М Әуезовтің "Көксерек" әңгімесін жазуына не түрткі болды? Деректі фильмінен үзінді көрсету. https://youtu.be/Ph4keOo84Bc?si=rnpoJUxQ7e7TbRq9 Әңгімені қалай оқығандарыңызды байқау мақсатында сөзжұмбақ тапсырмасын орындап көрейік. https://wordwall.net/ru/resource/85914052 Жарайсыңдар! Жаңа сабақтың мақсатымен таныстыру. **Шағын топтарға топтастыру** «Ауыл» «Жайлау» «Табиғат» **1-тапсырма. «Ойлан, бірік, баянда» топтық жұмыс** **1-топ.** Көксерек пен Аққасқаның бейнесін салыстырып,шығармадан мысал келтіріңіздер. **2-топ.** Құрмаш пен ауыл адамдарын салыстырып,шығармадан мысал келтіріңіздер. **3-топ.** Эпизодтарды салыстырып,ой тұжырымдаңыз. **Топтар бірін-бірі бағалайды. 3-1,1-2,2-3** **Бағалау критерийлері:** - Шығармадан мысалдар келтіреді -Құрмаш пен ауыл адамдарын салыстырады -Эпизодтарды салыстырып, ойын тұжырымдайды. **Сергіту сәті** **https://wordwall.net/ru/resource/85914052** **2-тапсырма жұптық жұмыс «Синквэйн» әдісі** «қасқыр», «аңшы», «ауыл» сөздеріне бес жолды өлең жазып көрейік.	 **Дескриптор:** Шығармадан мысалдар келтіреді 2 ұпай Құрмаш пен ауыл адамдарын салыстырады 2 ұпай Эпизодтарды салыстырады 2 ұпай **Дескриптор:** Бес жолды өлең жазады. 1 ұпай Шығармадан мысалдар келтіреді 1ұпай **Дескриптор:** Жазба жұмысын жазады. 1 ұпай	**«Үш шапалақ» әдісі**	оқулығы.7-сынып. https://youtu.be/Ph4keOo84Bc?si=rnpoJUxQ7e7TbRq9 **Флипчарт Түрлі -түсті қарындаштар** **Үлестірмелі қағаздар**

<table>
<tr>
<td>10 минут

5 минут</td>
<td>Бағалау критерийлері:
- Шығармадан мысалдар келтіреді.
- Бес жолды өлең жазады.

3-тапсырма жеке жұмыс «Эмоция сызығы»
Балалар енді сабағымыздың соңғы бөліміне келдік. Жазушымен, оның шығармасымен таныстық, талдадық, талқыладық, баға бердік. Көксерек шығармасынан қандай әсер алдық? Сол туралы шағын жазба жұмысымен ойымызды аяқтайық.

Жазылым үшін пайдалы тілдік бірліктер: Менің ойымша, дәлірек айтқанда, себебі ...
Жазушымен сырласу, табиғатқа тіл қату, адамдарға үн қату, кейіпкер бейнесін ашу, кейіпкердің мінез -құлқын бейнелеу.

Топ басшылары бағалайды.
Бағалау критерийлері:
- Шығармадан мысалдар келтіреді.
- Өз ойын жазады.

Рефлексия
«Бағдаршам» әдісі

Бағалау. Топ жетекшілері бағалау парағы бойынша қорытынды бағалаумен таныстырады.
Бағалау парағы
<table>
<tr><th>Аты-жөні</th><th>№1</th><th>№2</th><th>№3</th><th>Жалпы ұпай</th><th>Мұғалімнің бағалауы</th></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

Үйге тапсырма: «Қасқыр - дала перзенті» шағын әңгіме жазу (50-60) сөз.</td>
<td>Шығармадан мысалдар келтіреді
1ұпай

Кері байланыс береді</td>
<td></td>
<td>
Бесжұлдыз, шамдар арқылы бағалау

</td>
</tr>
</table>

Хапсамет Саулегул
Информатика және Жасанды интеллект пәні мұғалімі, педагог-модератор
Қоянды ауылы мектеп-лицейі
Ақмола облысы, Целиноград ауданы

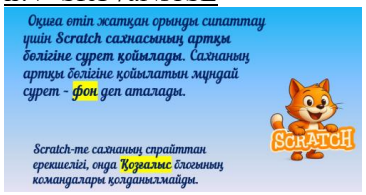

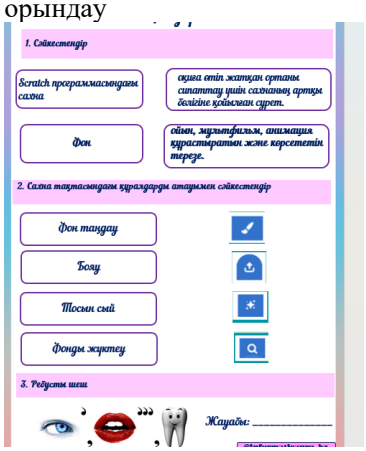
ФОНДАР

Бөлім:	Ойын құру	
Педагогтің тегі, аты, әкесінің аты (болған жағдайда)	Хапсамет Саулегул	
Күні:		
Сынып: 2	Қатысушылар саны:	Қатыспағандар саны:
Сабақтың тақырыбы	Фондар	
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары	3.4.2.1 циклдік алгоритмді дайын сценарий бойынша Scratch (скретч) программалау ортасында іске асыру; 3.2.4.1 Scratch (скретч) программалау ортасында сахна үшін бірнеше фон құру	
Сабақтың мақсаты	Scratch ортасында сахнаға кемінде 2 түрлі фон құрады. Дайын сценарий бойынша қайталау блоктарын қолданып, циклдік алгоритм құрастырады. Кейіпкердің әрекеті мен сахна фонының ауысуын біріктіріп, бағдарламаны іске қосады.	

Сабақтың барысы

Сабақтың кезеңі/ уақыт	**Педагогтің әрекеті**	**Оқушының әрекеті**	**Бағалау**	**Ресурстар**
Сабақтың басы	Оқушылармен амандасып, сабаққа дайындығын тексереді. Экраннан AI робот пен Scratch кейіпкері бейнеленген суретті көрсетіп, «Сенің ойыңша, әділдік және жауапкершілік деген не?» деген сұрақ қояды. Оқушылардың жауаптарын тыңдап, сыныпта өзара сыйластық	Мұғаліммен амандасып, сабаққа дайындалады. Әділдік пен жауапкершілік туралы мысалдар келтіреді. **Оқушылар өзгенің пікірін құрметтеу**	**Ауызша кері байланыс** Бас бармақ арқылы өзін-өзі бағалау.	**Құралдар** Слайд: карточкалары; интерактивті тақта.

	пен жауапкершілікке негізделген жағымды психологиялық ахуал қалыптастырады. **Ой қозғау.**Сахна сөзін қалай түсінесің? - Суретті қарастыр. Екі суретте сахна көрсетілген. Олардың айырмашылығы неде? Пікірлеріңмен бөлісіңдер. 	**арқылы әділдік, ал сабаққа дайындық пен тапсырмаларды орындауға жауапкершілік таныту арқылы жауапкершілік құндылығын қалыптастырады.** . Оқушылар таңдаған смайликтері арқылы топқа бөлінеді Суреттерді мұқият қарап, екі көріністі салыстырады. Сахна мен сынып фонының айырмашылығын анықтайды. Сұрақтарға жауап беріп, өз болжамдарын айтады. Scratch ортасында бірнеше фон құруға болатынын түсініп, жаңа сабақтың тақырыбын анықтайды.		
Сабақтың ортасы	Жаңа сабақ. https://www.youtube.com/watch?v=SfeF7aNs1SE Топтық жұмыс. 	Жаңа ақпаратпен танысады. Дәптерлеріне түртіп алу әдісі бойынша анықтамаларды жазып алады Оқушылар үш топқа бөлініп, берілген тақырып бойынша Scratch ортасында анимациялық көрініс құрастырады. Топ мүшелері міндеттерді әділ бөлісіп, кемінде 1 спрайт пен 3 фон таңдайды. Фондардың ауысу ретін анықтап, циклдік алгоритм және қажетті бағдарламалау блоктары арқылы анимация жасайды.	Дескриптор: - Scratch ортасында тақырыпқа сәйкес кемінде 1 спрайт таңдайды — 1 балл. -Сахнаға оқиға желісіне сәйкес 3 фон құрып, дұрыс ретпен орналастырады — 1 балл. -Циклдік алгоритм мен фон ауыстыру блоктарын қолданып, анимация құрастырады — 1 балл. -Кейіпкердің	**Ресурстар** Интерактивті слайд, блок-сызба үлгісі, жеке жұмыс парағы; компьютер, Scratch.

	Жеке жұмыс. Жұмыс парағындағы тапсырмаларды орындау Сабақты қорытындылау **https://wordwall.net/resource/81541504**	Кейіпкердің әрекетін фонға сәйкес өзгертіп, жобаны тексереді, қателерін түзетеді және сақтайды. Дайын жұмыстарын таныстырады. **Тапсырмаларды орындауға жауапкершілік таныту арқылы жауапкершілік құндылығын қалыптастырады.** Оқушылар Scratch бағдарламасына қатысты ұғымдарды сәйкестендіреді. Сахна құралдарын қызметімен байланыстырады. Ребусты шешеді. Артық суретті анықтайды. «Менің елім – Қазақстан» тақырыбында фон суретін құрастырады. Бекіту сұрақтарына жауап береді	әрекетін фонға сәйкестендіріп, жобаны іске қосады және сақтайды — 1 балл. Дескрипторлар: - «Сахна» және «Фон» ұғымдарын дұрыс сәйкестендіреді — 1 балл. -Сахна құралдарын қызметімен дұрыс сәйкестендіреді — 1 балл. - Ребустың жауабын дұрыс табады — 1 балл. -Артық фонға қатысы жоқ суреттерді дұрыс анықтайды — 1 балл. -Тақырыпқа сәйкес фон суретін құрастырады — 1 балл. - Фонға ұлттық элементтер мен табиғат көріністерін дұрыс орналастырады — 1 балл.	**https://wordwall.net/resource/81541504**
Сабақтың соңы	**Рефлексия** **Үй жұмысы** «Менің қызықты оқиғам» Дәптерге бір кейіпкер қатысатын, үш түрлі жерде өтетін қысқа оқиға ойлап тап. 1. Оқиғаға сәйкес 3 түрлі фонның суретін сал. 2. Әр фонға атау бер. 3. Әр фонда кейіпкердің не істейтінін 1 сөйлеммен жаз. 4. Фондардың ауысу ретін 1 → 2 → 3 түрінде көрсет.	**Өз жұмысын бағалайды** үй тапсырмасын жазып алады	**Кері байланыс** Ауызша кері байланыс	**Құралдар** слайдтар, стикерлер, тақта,

Қамбарбаева Гаухар Қасымхановна
Биология пәні мұғалімі
«Алматы облысы білім басқармасының Жамбыл ауданы бойынша білім бөлімі» мемлекеттік мекемесінің «Сұңқар орта мектебі мектепке дейінгі шағын орталығымен» коммуналдық мемлекеттік мекемесі

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУ

Кіріспе

Қазіргі қоғамда ғылыми-техникалық прогресс білім беру мазмұнына, оқыту әдістеріне және мұғалімнің кәсіби қызметіне жаңа талаптар қойып отыр. Ақпарат көлемінің артуы, цифрлық ортаның кеңеюі және жасанды интеллект технологияларының дамуы оқушыдан тек білімді есте сақтауды емес, оны түсінуді, бағалауды, өмірлік жағдаяттарда қолдануды талап етеді.

Биология пәні оқушының ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда ерекше орын алады. Ол тірі ағзалардың құрылымы мен қызметін, тұқымқуалаушылық пен өзгергіштікті, адам денсаулығын, экожүйелердің тұрақтылығын және табиғаттағы өзара байланыстарды түсіндіреді. Осы білімдер күнделікті өмірде дұрыс шешім қабылдауға, денсаулықты сақтауға, қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауға негіз болады.

Жасанды интеллект (ЖИ) – мұғалімнің орнын алмастыратын құрал емес, оқу үдерісін байытуға, ақпаратты көрнекі ұсынуға, тапсырмаларды саралауға және оқушының зерттеушілік әрекетін қолдауға арналған көмекші технология. Оны мақсатты пайдалану биологиялық сауаттылықты дамытуға мүмкіндік береді.

Баяндаманың мақсаты – биология сабақтарында жасанды интеллект құралдарын педагогикалық тұрғыдан тиімді қолдану жолдарын көрсету және оқушылардың биологиялық, функционалдық, зерттеушілік сауаттылығын дамытуға арналған әдістемелік ұсыныстар ұсыну.

Міндеттері

биологиялық сауаттылық ұғымының мазмұнын ашу;

ЖИ құралдарының биологияны оқытудағы мүмкіндіктерін сипаттау;

оқушылардың сыни ойлау, зерттеу және ақпаратты бағалау дағдыларын дамыту тәсілдерін ұсыну;

сабақта қолдануға болатын практикалық тапсырмалар мен бағалау өлшемдерін көрсету;

ЖИ-ді қауіпсіз, этикалық және жауапты қолдану қағидаларын айқындау.

1. Биологиялық сауаттылықтың мәні мен маңызы

Биологиялық сауаттылық – адамның тірі табиғат туралы ғылыми білімді түсінуі, биологиялық ақпаратты талдауы және оны жеке, қоғамдық әрі экологиялық мәселелерді шешуде қолдана білуі. Бұл ұғым тек терминдер мен анықтамаларды білумен шектелмейді. Оқушы биологиялық құбылыстың себебін түсіндіріп, деректерге сүйеніп қорытынды жасап, ғылыми дәлел мен болжамды ажырата алуы керек.

Биологиялық сауаттылықтың негізгі құрамдас бөліктері

Ғылыми білім: жасуша, ағза, генетика, эволюция, экология, адам физиологиясы туралы негізгі ұғымдарды меңгеру.

Ақпараттық сауаттылық: мәтін, кесте, диаграмма, сурет және цифрлық деректерден қажетті ақпаратты табу.

Зерттеушілік сауаттылық: сұрақ қою, болжам жасау, бақылау немесе тәжірибе жоспарын құру, нәтижені талдау.

Сыни ойлау: ақпараттың сенімділігін тексеру, себеп-салдарлық байланысты анықтау, дәлелге сүйену.

Өмірлік қолдану: денсаулық, тамақтану, гигиена, вакцинация, биоалуантүрлілік және қоршаған орта мәселелерінде саналы шешім қабылдау.

Мысалы, «Фотосинтез» тақырыбын меңгерген оқушы тек фотосинтез теңдеуін айтып қоймай, өсімдіктің жарыққа неге тәуелді екенін түсіндіреді, бөлме өсімдігінің өсу жағдайын талдайды және тәжірибе нәтижесін салыстырады. «Генетика» бөлімінде генотип пен фенотипті ажыратып, тұқымқуалау сызбасын оқи алады. «Экология» бөлімінде адам әрекетінің экожүйеге ықпалын бағалап, нақты ұсыныс жасайды.

2. Биологияны оқытуда жасанды интеллектіні қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері

ЖИ биология сабақтарында мазмұнды түсіндіру, оқу материалын бейімдеу, кері байланыс беру және оқу әрекетін ұйымдастыру үшін пайдаланылуы мүмкін. Ең маңыздысы – технологияны сабақ мақсатына бағындыру. ЖИ қолдану өз алдына мақсат емес; ол оқушының білімін тереңдетіп, оқу нәтижесіне жетуге көмектесуі тиіс.

2.1 Көрнекілік пен модельдеу

Биологиядағы көптеген үдерістер көзге тікелей көрінбейді немесе күрделі кезеңдерден тұрады. Мысалы, жасушаның бөлінуі, ДНҚ репликациясы, жүйке импульсінің берілуі, жүрек циклі және зат айналымы. ЖИ көмегімен мұғалім түсіндірме мәтін, сызба, инфографика, суретке арналған сипаттама немесе анимация сценарийін дайындай алады. Дайын визуалды материалдың ғылыми дұрыстығын мұғалім міндетті түрде тексеруі қажет.

2.2 Саралап оқыту

Бір сыныптағы оқушылардың дайындық деңгейі, оқу қарқыны және қызығушылығы әртүрлі. ЖИ бір оқу мақсатына сәйкес үш деңгейлі тапсырма құрастыруға көмектеседі: базалық деңгейде ұғымды анықтау; орта деңгейде салыстыру және түсіндіру; жоғары деңгейде деректерді талдау, дәлелдеу және шешім ұсыну. Мұғалім тапсырмаларды оқушының жасына, оқу бағдарламасына және сынып ерекшелігіне сәйкестендіреді.

2.3 Зерттеушілік және проблемалық оқыту

ЖИ оқушыға зерттеу сұрағын нақтылауға, болжам нұсқаларын қарастыруға, тәжірибе жоспарын құруға көмектесе алады. Алайда бақылау жүргізу, өлшеу, дерек жинау және қорытынды жасау оқушының өз әрекеті болуы керек. ЖИ ұсынған жауапты дайын ақиқат ретінде қабылдамай, оны оқулықпен, ғылыми дереккөздермен және тәжірибе нәтижесімен салыстыру қажет.

2.4 Жедел кері байланыс

Интерактивті тесттер мен цифрлық тапсырмалар оқушының қай сұрақтан қиналғанын жылдам анықтауға мүмкіндік береді. Мұғалім осы дерекке сүйеніп келесі сабақта қайталау жұмысын жоспарлайды. ЖИ жасаған тест сұрақтары да мазмұн, тіл және жауап нұсқалары бойынша алдын ала тексерілуі тиіс.

3. Биология сабақтарында қолданылатын цифрлық және жи құралдары

Құралды таңдау кезінде оның қолжетімділігі, тілдік мүмкіндігі, жас ерекшелігіне сәйкестігі, дербес деректерді қорғауы және оқу мақсатына сәйкестігі ескеріледі. Төмендегі кестеде қолдануға болатын құралдардың үлгілік бағыттары берілген.

Құрал атауы	Қолданылу бағыты	Биология сабағындағы мысал
ChatGPT	Түсіндіру, тапсырма, сұрақ, сабақ идеяларын әзірлеу	Жасуша органоидтарына салыстырмалы кесте құрастыру
Gemini	Ақпаратты талдау және идея ұсыну	Экологиялық мәселенің себеп-салдарын талқылау
Canva AI	Постер, инфографика, көрнекілік әзірлеу	«Салауатты өмір салты» инфографикасы
Gamma	Презентация құрылымын дайындау	«Адамның тыныс алу жүйесі» таныстырылымы
Quizizz AI	Тест және білімді бекіту	Генетика бойынша қалыптастырушы бағалау
BioRender	Ғылыми сызба мен биологиялық иллюстрация	Жасуша немесе мүшелер жүйесінің сызбасы

Ескерту: аталған сервистердің кейбір функциялары ақылы болуы, тілдік қолдауы немесе қолжетімділігі өзгеруі мүмкін. Мұғалім сабақ алдында құралдың жұмысын тексеріп, мектептің цифрлық қауіпсіздік талаптарын басшылыққа алады.

4. Биологиялық сауаттылықты дамытуға арналған әдіс-тәсілдер

4.1 «ЖИ – зерттеуші» әдісі

Мақсаты: зерттеу сұрағын қою, болжам жасау, деректерді салыстыру және қорытындылау дағдыларын дамыту.

Жұмыс барысы: мұғалім «Өсімдік өсуіне жарықтың әсері қандай?» деген мәселе ұсынады. Оқушылар ЖИ-ден тәжірибе жоспарының нұсқасын сұрайды. Содан кейін топтар жоспарды талқылап, тәуелсіз және тәуелді айнымалыларды анықтайды, бақылау шарттарын белгілейді. Бірнеше күн бойы өсімдіктердің өсуін өлшеп, нәтижені кестеге түсіреді. Соңында ЖИ ұсынған болжамды нақты бақылау нәтижесімен салыстырады.

Нәтиже: оқушы ЖИ жауабын тексерудің, тәжірибе дерегіне сүйенудің және ғылыми қорытынды жасаудың маңызын түсінеді.

4.2 «Биологиялық детектив» әдісі

Мақсаты: өмірлік жағдаятты биологиялық білім арқылы талдау және шешім ұсыну.

Жағдаят: оқушы үнемі шаршайды, ұйқысы аз, таңғы ас ішпейді және қозғалысы төмен. Тапсырма: осы әдеттердің ағзаға ықтимал әсерін анықтау; қандай биологиялық жүйелер мен үдерістерге қатысы барын түсіндіру; денсаулықты қолдайтын күн тәртібін ұсыну. ЖИ-ді идея жинауға пайдалануға болады, бірақ медициналық диагноз қоюға немесе ем тағайындауға болмайды.

4.3 «Ақпаратты тексер» әдісі

Мақсаты: цифрлық және ғылыми ақпараттың сенімділігін бағалау.

Мұғалім ЖИ-ге биология тақырыбы бойынша қысқа түсіндірме жасатады. Оқушылар мәтінді оқулықпен немесе мұғалім ұсынған сенімді дереккөзбен салыстырады. Қате, дәлелсіз немесе тым жалпылама тұжырымдарды белгілеп, дұрыс нұсқасын дәлелмен жазады. Бұл әдіс ЖИ-ге сын көзбен қарауды қалыптастырады.

4.4 «Экологиялық шешім» әдісі

Мақсаты: экологиялық сауаттылықты және азаматтық жауапкершілікті дамыту.

Мәселе: мектеп ауласында тұрмыстық қалдық көбейіп, жасыл желекке күтім жеткіліксіз. Оқушылар мәселенің себептерін анықтайды, ЖИ көмегімен ықтимал шешімдерді жинақтайды, олардың орындылығын бағалайды. Топтар қоқысты сұрыптау, су үнемдеу, көшет отырғызу немесе ақпараттық науқан өткізу бойынша нақты жоспар әзірлейді.

5. Практикалық тапсырмалар мен сабақ үлгілері

5.1 9-сынып. «Жасушаның құрылысы мен қызметі»

Оқу мақсаты: жасуша органоидтарының құрылымы мен қызметін байланыстырып түсіндіру.

Тапсырма: ЖИ көмегімен өсімдік және жануар жасушасының салыстырмалы сипаттамасын дайындаңдар. Кестеде кемінде бес құрылымды көрсетіп, олардың қызметін жазыңдар. Кейін оқулықтағы ақпаратпен салыстырып, айырмашылықтарды анықтаңдар.

Тексеру сұрақтары:

Неліктен өсімдік жасушасында жасуша қабықшасы мен хлоропласт болады?

Митохондрияның негізгі қызметі қандай?

Жасуша мембранасы заттардың тасымалдануын қалай реттейді?

Дұрыс жауаптың негізгі мазмұны: өсімдік жасушасының қабықшасы тірек және қорғаныш қызметін атқарады; хлоропласт фотосинтезге қатысады; митохондрияда жасушалық тыныс алу жүріп, АТФ түзіледі; мембрана заттардың ішке енуі мен сыртқа шығуын таңдамалы реттейді.

5.2 9–10-сынып. «Генетика және тұқымқуалаушылық»

Оқу мақсаты: генотип, фенотип, доминантты және рецессивті белгілер ұғымдарын қолдану.

Тапсырма: шартты түрде асбұршақ тұқымының сары түсі (А) жасыл түсінен (а) басым деп алыңдар. Аа × Аа будандастыруының нәтижесін Пеннета торы арқылы көрсетіңдер. Генотиптік және фенотиптік қатынасты анықтаңдар.

Дұрыс жауап: генотиптер – АА, Аа, Аа, аа; генотиптік қатынас 1:2:1; толық доминанттылық жағдайында фенотиптік қатынас 3 сары : 1 жасыл. Оқушылар бұл нәтижені ЖИ-ден тексертуі мүмкін, бірақ есептің шешу жолын өздері көрсетуі қажет.

5.3 8–9-сынып. «Адам денсаулығы және салауатты өмір салты»

Оқу мақсаты: өмір салты факторларының ағза қызметіне ықпалын түсіндіру.

Жағдаяттық тапсырма: екі оқушының күн тәртібі берілген. Біріншісі жеткілікті ұйықтайды, белсенді қозғалады, теңгерімді тамақтанады. Екіншісі түнде кеш жатады, таңғы ас ішпейді және ұзақ уақыт қозғалыссыз отырады. Олардың денсаулығына ықтимал әсерлерді салыстырыңдар. ЖИ-ден ұсыныс алып, оны ғылыми тұрғыдан тексеріңдер.

Бағалау: себеп-салдарлық байланысты дұрыс түсіндіру; биологиялық терминдерді орынды қолдану; ұсыныстың өмірде орындалуы; ақпаратты тексеру.

5.4 10–11-сынып. «Экожүйе және биоалуантүрлілік»

Оқу мақсаты: экожүйедегі ағзалардың өзара байланысын және адам әрекетінің әсерін талдау.

Тапсырма: жергілікті экожүйеге қатысты бір мәселені таңдаңдар (су ластануы, тұрмыстық қалдық, жасыл желектің азаюы немесе биоалуантүрліліктің кемуі). Мәселенің кемінде үш себебін, екі ықтимал салдарын және үш шешу жолын ұсыныңдар. ЖИ-ден ұсыныс алып, әр ұсыныстың артықшылығы мен шектеуін бағалаңдар.

Күтілетін нәтиже: оқушы экологиялық мәселені жүйелі талдап, нақты әрі дәлелді шешім ұсынады.

6. Бағалау, кері байланыс және күтілетін нәтижелер

ЖИ қолданылған сабақта бағалау тек дайын жауаптың дұрыстығына ғана емес, оқушының ойлау үдерісіне де бағытталуы қажет. Оқушы ақпаратты қалай тапты, оны қалай тексерді, қандай дәлел келтірді және қорытындысын қалай қорғады – осы әрекеттер бағаланады.

Ұсынылатын бағалау критерийлері

Критерий	Дескриптор	Ұпай
Биологиялық білім	Негізгі ұғымдарды дұрыс қолданады	0–2
Талдау	Себеп-салдарлық байланысты анықтайды	0–2
Дәлел	Оқулық немесе сенімді дерекке сүйенеді	0–2
ЖИ жауабын тексеру	Қате не күмәнді ақпаратты анықтайды	0–2
Қорытынды	Нақты, қисынды шешім ұсынады	0–2

Жалпы ұпай: 10. Мұғалім ұпай санын сыныптың ерекшелігіне қарай өзгерте алады. Қалыптастырушы бағалау кезінде «Екі жұлдыз, бір тілек», «Бағдаршам», «Бір сөйлеммен түйінде» сияқты кері байланыс тәсілдері де тиімді.

Күтілетін нәтижелер

оқушылар биологиялық ұғымдар мен заңдылықтарды тереңірек түсінеді;

биологиялық ақпаратты іздеу, салыстыру және сенімділігін бағалау дағдылары қалыптасады;

зерттеу сұрағын қою, болжам жасау және қорытынды шығару қабілеті дамиды;

денсаулық пен қоршаған ортаға қатысты саналы шешім қабылдауға үйренеді;

цифрлық технологияны жауапты әрі мақсатты қолдану мәдениеті қалыптасады.

7. Жасанды интеллектіні қауіпсіз әрі жауапты қолдану

ЖИ құралдары кейде қате, ескірген немесе ойдан құрастырылған ақпарат ұсынуы мүмкін. Сондықтан мұғалім мен оқушы төмендегі қағидаларды басшылыққа алуы керек:

ЖИ ұсынған биологиялық ақпаратты оқулықпен, ғылыми және ресми дереккөздермен тексеру.

Оқушының жеке деректерін, фотосуретін, мекенжайын, телефон нөмірін және құпия ақпаратын рұқсатсыз енгізбеу.

ЖИ жасаған мәтінді толықтай көшіріп тапсырмай, оны түсініп, өз сөзімен өңдеу және пайдаланғанын көрсету.

ЖИ-ді медициналық диагноз қоюға, дәрі тағайындауға немесе қауіпті тәжірибе жүргізуге пайдаланбау.

Авторлық құқықты сақтау және сурет, мәтін, дереккөздерді қолданғанда олардың шығу тегін көрсету.

ЖИ қолдануға мүмкіндігі жоқ оқушыларға балама тапсырма ұсыну; цифрлық теңсіздікті ескеру.

Мұғалімнің рөлі – ЖИ-ді қолдануға рұқсат берумен шектелмейді. Ол оқушыны дұрыс сұрақ қоюға, ақпаратты тексеруге, дерек пен пікірді ажыратуға, өз бетінше ой қорытуға үйретеді. Сабақта ЖИ-ге сүйенген жұмыс пен оқушының дербес жұмысы теңгерімді ұйымдастырылуы тиіс.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жасанды интеллектіні биология пәнінде мақсатты әрі әдістемелік тұрғыдан сауатты қолдану оқушылардың биологиялық сауаттылығын дамытудың тиімді мүмкіндіктерінің бірі болып табылады. ЖИ күрделі биологиялық үдерістерді көрнекі түсіндіруге, оқу тапсырмаларын саралауға, зерттеушілік жұмысты жоспарлауға және жедел кері байланыс ұйымдастыруға көмектеседі.

Сонымен бірге технология оқушының орнына ойланбауы керек. Биологиялық сауаттылық оқушының өзі сұрақ қойып, дерек жинап, дәлел келтіріп, ғылыми қорытынды жасаған кезде қалыптасады. Сондықтан сабақта ЖИ ұсынған ақпаратты тексеру, нақты тәжірибе мен бақылауға сүйену, академиялық адалдықты сақтау басты талап болуы қажет.

Біздің түпкі мақсатымыз – ақпаратты жаттап алатын емес, ғылыми тұрғыдан ойлайтын, табиғаттағы құбылыстарды түсінетін, өз денсаулығына және қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарайтын тұлға тәрбиелеу. Жасанды интеллект осы мақсатқа жетуде мұғалімнің кәсіби шеберлігін толықтыратын көмекші құрал бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – 2007 жылғы 27 шілде (өзгерістер мен толықтыруларымен).

2. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің қолданыстағы нормативтік құжаттары.

3. Биология пәні бойынша жалпы білім беретін мектептің үлгілік оқу бағдарламалары мен оқу-әдістемелік кешендері.

4. Биологияны оқыту әдістемесі бойынша оқу-әдістемелік құралдар мен ғылыми-әдістемелік мақалалар.

Қаналиева Гүлсезім Қуанышбайқызы
Математика пәні мұғалімі, педагог-модератор
"Благодар орта мектебі" КММ
Ақтөбе қаласы

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПӘНГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа. Мақалада математика сабақтарында геймификация элементтерін қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырудың теориялық және практикалық негіздері қарастырылады. Қазіргі білім беру жағдайында оқушылардың математикалық білімді меңгеруімен қатар, олардың логикалық ойлауын, есеп шығару дағдыларын, өздігінен шешім қабылдау қабілетін және оқу үдерісіне белсенді қатысуын қалыптастыру маңызды. Осы міндеттерді жүзеге асыруда ойынға тән ұпай жинау, деңгейден өту, тапсырмаларды орындау, марапаттау, жедел кері байланыс және топтық жарыс сияқты геймификация элементтерінің мүмкіндіктері талданады. Мақалада геймификацияның жай ойыннан айырмашылығы, оны оқу мақсаттарына сәйкес жоспарлау жолдары, математика пәнінің мазмұнына бейімдеу ерекшеліктері және оқушылардың жас әрі жеке ерекшеліктерін ескеру мәселелері ашылады. Сонымен қатар сабақтың әр кезеңінде қолдануға болатын практикалық тапсырмалар, бағалау тәсілдері және күтілетін нәтижелер ұсынылады. Ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, геймификацияның оқушылардың мотивациясына ықпалы және оны қолдануда ескерілетін шектеулер сипатталады.

Түйін сөздер: геймификация, математика, оқу мотивациясы, танымдық қызығушылық, ойын элементтері, цифрлық білім беру, математикалық сауаттылық, қалыптастырушы бағалау, белсенді оқыту.

Кіріспе

Қазіргі мектептегі математикалық білім берудің басты міндеттерінің бірі – оқушыларға математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды меңгертіп қана қоймай, олардың пәнге деген тұрақты қызығушылығын қалыптастыру. Математика оқушыдан жүйелі ойлауды, дәлелдеуді, салыстыруды, талдауды, заңдылықтарды анықтауды және бірнеше шешімнің ішінен тиімдісін таңдауды талап етеді. Алайда тәжірибеде кейбір оқушылар математиканы күрделі, тек формула мен есептеулерден тұратын пән ретінде қабылдайды. Мұндай көзқарас олардың сабаққа қатысу белсенділігіне, тапсырмаларды орындауға деген ынтасына және өз мүмкіндігіне сенімділігіне әсер етуі мүмкін. Сондықтан мұғалімнің міндеті – математикалық мазмұнды оқушыға түсінікті әрі тартымды етіп ұйымдастыру, оқу әрекетіне белсенді қатысуына жағдай жасау.

Мен математика пәнінің мұғалімі ретінде оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруда дәстүрлі түсіндіру, жаттығу орындату және тексеру тәсілдерімен шектелмей, оқу үдерісіне оқушыны әрекетке тартатын әдістерді енгізудің маңызын атап өткім келеді. Осындай әдістердің бірі – геймификация. Геймификация дегеніміз – ойын емес ортада ойын дизайнына тән элементтерді белгілі бір мақсатқа жету үшін пайдалану. Білім беру саласында ол оқу тапсырмаларын деңгейлерге бөлу, ұпай беру, жетістік белгілерін ұсыну, мақсатқа жету жолын көрсету, топтық миссиялар ұйымдастыру және жедел кері байланыс беру арқылы жүзеге асады. Бұл тәсілдің негізгі мақсаты – сабақтың мазмұнын ойынға айналдыру емес, оқушының оқу әрекетін қызықты, түсінікті және мағыналы ету.

Геймификацияның білім беру үдерісіндегі ықпалы ғылыми еңбектерде де қарастырылған. Мысалы, M. Sailer мен L. Homner жүргізген метаталдауда геймификацияның танымдық, мотивациялық және мінез-құлықтық оқу нәтижелеріне оң ықпалы анықталған. Зерттеуде танымдық нәтижелер үшін әсер көлемі g = 0,49, мотивациялық нәтижелер үшін g = 0,36, мінез-құлықтық нәтижелер үшін g = 0,25 деп көрсетілген. Бұл көрсеткіштер геймификацияның әлеуеті бар екенін білдіреді, бірақ оның әсері барлық жағдайда бірдей болмайтынын да ескеру қажет. 2026 жылы жарияланған математикаға арналған жүйелі шолу мен метаталдауда 45 зерттеу сапалық талдауға енгізіліп, 11 зерттеу сандық метаталдауға алынған. Нәтижесінде геймификацияның математикадағы оқу мотивациясына шағын және орташа деңгей аралығында оң әсері анықталған (g = 0,383). Авторлар шамадан тыс бәсекелестікке емес, жеке ілгерілеуге, ынтымақтастыққа және оқушы қажеттіліктеріне сәйкес жобалауға басымдық беруді ұсынады.

Қазақстан Республикасының білім беру талаптарында да математикалық білімді өмірлік жағдаяттарда қолдану, логикалық және алгоритмдік ойлауды дамыту, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру маңызды бағыттар ретінде белгіленген. Осы тұрғыдан геймификация оқушылардың математикалық білімді тәжірибеде қолдануына мүмкіндік беретін қосымша әдістемелік құрал бола алады.

Мақаланың мақсаты – математика сабақтарында геймификация элементтерін жүйелі қолдану арқылы оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырудың тиімді жолдарын ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеу және мұғалімнің күнделікті тәжірибесінде пайдалануға болатын тапсырмалар мен ұйымдастыру тәсілдерін ұсыну.

1. Геймификацияның педагогикалық мәні және математиканы оқытудағы мүмкіндіктері

Геймификация – оқу үдерісіне ойынның толық мазмұнын енгізу емес, ойынға тән құрылымдық және мотивациялық элементтерді белгілі бір білім беру мақсатына сәйкес пайдалану. Оның педагогикалық мәні оқушының оқу әрекетіне белсенді қатысуын қамтамасыз ету, күрделі тапсырмаларды орындауға ынталандыру, жетістікке жету жолын айқын көрсету және оқу барысындағы кері байланысты жедел ұйымдастырумен байланысты. Қазіргі білім беру кеңістігінде геймификация оқытудың дәстүрлі әдістерін алмастыратын жеке технология ретінде емес, оқу мазмұнын меңгеруді жеңілдететін және оқушының танымдық белсенділігін қолдайтын қосымша әдістемелік тәсіл ретінде қарастырылады. Әсіресе математика пәнінде оны мақсатты қолдану оқушылардың есеп шығаруға деген ынтасын арттырып, абстрактілі ұғымдарды нақты әрекеттер арқылы түсінуіне мүмкіндік береді.

Ойын мен геймификация ұғымдарын өзара ажырата білу маңызды. Ойын – белгілі бір ережесі, мазмұны және мақсаты бар дербес әрекет түрі. Ал геймификация кезінде ойынның жекелеген элементтері ойынға арналмаған ортаға енгізіледі. Мысалы, математика сабағында оқушылардың көңілін көтеру мақсатында математикалық мазмұнмен байланысы жоқ ойын өткізу олардың назарын уақытша аударуы мүмкін. Бірақ мұндай әрекет өздігінен математикалық білімді тереңдетпейді. Ал геймификацияда әрбір ойын элементі нақты оқу нәтижесіне қызмет етуі тиіс. Егер сабақтың мақсаты бөлшектерді салыстыру болса, оқушы жинайтын ұпай, өтетін деңгей, орындайтын тапсырма және алатын марапат осы дағдыны

меңгеруге бағытталуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, геймификацияның негізгі ерекшелігі – ойын қызықтылығын оқу міндетімен байланыстыру.

Геймификацияның педагогикалық мүмкіндіктерін түсіну үшін оның негізгі элементтеріне назар аудару қажет. Оларға ұпай жинау, деңгейден өту, жетістік белгілерін алу, тапсырмалар мен миссияларды орындау, рейтинг жүргізу, уақытты тиімді пайдалану, оқиға желісін құру және жедел кері байланыс беру жатады. Ұпай оқушының белгілі бір тапсырманы орындағанын немесе нақты жетістікке жеткенін көрсетеді. Деңгейлер тапсырмалардың күрделілігін біртіндеп арттыруға мүмкіндік береді. Жетістік белгілері оқушының белгілі бір дағдыны меңгергенін немесе оқу кезеңін аяқтағанын білдіреді. Миссиялар бірнеше тапсырманы ортақ мақсатқа біріктіріп, оқушының әрекетін жүйелі ұйымдастырады. Ал кері байланыс орындалған жұмыстың нәтижесін түсінуге, жіберілген қатені анықтауға және оны түзету жолын табуға көмектеседі.

Дегенмен бұл элементтердің барлығын бір сабақта қолдану міндетті емес. Мұғалім сабақтың мақсатына, тақырыптың мазмұнына, оқушылардың жас ерекшелігіне және сыныптың дайындық деңгейіне қарай тиімді элементтерді таңдай білуі қажет. Мысалы, жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде оқушыларға шағын миссия ұсыну орынды болса, өткен материалды қайталау барысында ұпай жинау немесе деңгейлік тапсырмалар жүйесін қолдануға болады. Қалыптастырушы бағалау кезінде жетістік белгілері мен жеке ілгерілеу картасын пайдалану тиімді. Мұндай жүйелілік геймификацияны кездейсоқ ұйымдастырылатын көңіл көтеру әрекетінен нақты педагогикалық мақсатқа бағытталған әдістемелік құралға айналдырады.

Математика пәні геймификацияны қолдануға қолайлы оқу салаларының бірі болып саналады. Себебі математикалық білімді меңгеру барысында оқушылар есептеу, салыстыру, талдау, жіктеу, заңдылықтарды анықтау, болжам жасау, дәлелдеу және қорытынды шығару сияқты бірізді әрекеттерді орындайды. Бұл әрекеттерді ойын элементтері арқылы кезең-кезеңімен ұйымдастыруға болады. Мәселен, «Рационал сандар» тақырыбында оқушыларға бірнеше бекеттен тұратын математикалық маршрут ұсынуға болады. Бірінші бекетте рационал сандарды салыстырады, екінші бекетте оң және теріс сандарға амалдар қолданады, үшінші бекетте амалдардың орындалу ретін анықтайды, төртінші бекетте мәтіндік есеп шығарады. Соңғы кезеңде әр оқушы немесе топ өз шешімін түсіндіріп, қолданған амалдарының дұрыстығын дәлелдейді. Осылайша бір сабақтың аясында бірнеше математикалық дағды өзара байланыста дамиды.

Геймификацияның тағы бір маңызды мүмкіндігі – математикалық білімді күнделікті өмірмен байланыстыру. Оқушылар кейде математикалық формулалар мен ережелердің не үшін қажет екенін түсіне бермейді. Мұғалім ойынға негізделген өмірлік жағдаяттарды ұсыну арқылы математиканың практикалық маңызын көрсете алады. Мысалы, «Дүкен», «Саяхат жоспары», «Отбасылық бюджет», «Құрылыс жобасы», «Спорттық көрсеткіштерді талдау» сияқты тапсырмаларда оқушылар пайызды есептейді, шамаларды салыстырады, өлшем бірліктерін түрлендіреді, аудан мен периметрді анықтайды немесе мәліметтерді талдайды. Мұндай тапсырмалар оқушының математикалық білімді дайын формула ретінде қабылдамай, оны нақты мәселені шешу құралы ретінде пайдалануына жағдай жасайды. Бұл функционалдық математикалық сауаттылықты дамыту тұрғысынан да маңызды.

Геймификация оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге де мүмкіндік береді. Бір сыныптағы оқушылардың математикалық дайындық деңгейі, есеп шығару жылдамдығы, қабылдау ерекшелігі және өзіне деген сенімділігі бірдей болмайды. Кейбір оқушылар жаңа тақырыпты жылдам меңгерсе, басқаларына қосымша түсіндіру мен бірнеше рет қайталау қажет болуы мүмкін. Егер ойын тек ең жылдам немесе ең жоғары нәтиже көрсеткен оқушыларды марапаттауға құрылса, қалған оқушылардың пәнге деген қызығушылығы төмендеуі ықтимал. Сондықтан тапсырмаларды базалық, орта және күрделі деңгейлерге бөліп, әр оқушыға өзінің бастапқы мүмкіндігіне сәйкес ілгерілеуге жағдай жасау қажет. Базалық деңгейде негізгі ережелерді қолдану, орта деңгейде бірнеше амалдан тұратын есептерді

орындау, ал күрделі деңгейде есептің шешімін дәлелдеу, бірнеше тәсілді салыстыру немесе өздігінен математикалық тұжырым жасау ұсынылады.

Бұл жерде оқушының жеке жетістігін бағалау қағидасы ерекше маңызға ие. Мұғалім тек соңғы нәтижеге емес, оған жету жолындағы әрекеттерге де назар аударуы керек. Мысалы, оқушы есепті бірден дұрыс шығармауы мүмкін, бірақ қатесін тауып, шешімін өздігінен түзетсе, бұл да маңызды оқу жетістігі болып саналады. Сол сияқты есепті шығару тәсілін түсіндіру, топ мүшесіне көмектесу, математикалық терминдерді дұрыс пайдалану және өз шешімін дәлелдеу де бағалауға лайық әрекеттер. Осы тәсіл оқушылардың бойында «қателесу – сәтсіздік» деген түсініктің орнына «қателесу – үйрену үдерісінің бір бөлігі» деген көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді.

Геймификацияның педагогикалық тиімділігі оқушының ішкі және сыртқы мотивациясын қолдауымен де байланысты. Сыртқы мотивация ұпай, марапат, жетістік белгісі немесе белгілі бір деңгейге жету сияқты ынталандыру құралдары арқылы көрінеді. Ал ішкі мотивация оқушының есепті өз бетінше шешуге, жаңа заңдылықты ашуға, математикалық мәселені түсінуге деген қызығушылығынан туындайды. Мұғалімнің міндеті – сыртқы ынталандыруды біртіндеп оқушының ішкі танымдық қажеттілігін қалыптастыруға бағыттау. Егер оқушы тек ұпай алу үшін ғана тапсырма орындаса, ойын элементтерінің ықпалы уақытша болуы мүмкін. Ал егер ол есептің шешімін табудан, өз нәтижесін жақсартудан және білімін қолданудан қанағат алса, пәнге деген тұрақты қызығушылықтың қалыптасуына негіз қаланады.

Ғылыми әдебиеттерде де геймификацияның нәтижесі оның қандай элементтерден тұратынына ғана емес, сол элементтердің қалай ұйымдастырылғанына тәуелді екені көрсетіледі. Hamari, Koivisto және Sarsa жүргізген эмпирикалық зерттеулерге шолу геймификацияның ықпалы қолданылатын ортаға, қатысушылардың ерекшеліктеріне және жобалау сапасына байланысты өзгеретінін атап көрсетеді. Sailer мен Homner жүргізген метаталдау да геймификацияның танымдық, мотивациялық және мінез-құлықтық оқу нәтижелеріне оң ықпал ету мүмкіндігін көрсеткен. Алайда бұл нәтижелер барлық сыныпта бірдей қайталанады дегенді білдірмейді. Ойын элементтері оқу мақсатына сәйкес таңдалып, оқушының жас және психологиялық ерекшеліктері ескерілген жағдайда ғана күтілетін нәтижеге қол жеткізу ықтималдығы артады.

Осыған байланысты математика пәні мұғалімі үшін негізгі әдістемелік қағида – ойын элементтерін сабақтың сыртқы безендірілуі ретінде емес, оқу мақсатына қызмет ететін педагогикалық құрылым ретінде қолдану. Геймификация оқушыны тек жарысқа қатыстырумен шектелмеуі керек; ол оқушының математикалық ойлауын дамытуға, өз білімін тексеруге, қатесін түзетуге, шешімін дәлелдеуге және топпен ынтымақтаса жұмыс істеуге мүмкіндік беруі тиіс. Менің ойымша, дәл осындай жүйелі ұйымдастырылған жағдайда геймификация математика сабағындағы танымдық белсенділікті арттырып қана қоймай, оқушының пәнге деген жағымды көзқарасын қалыптастыруға және математикалық білімді саналы меңгеруіне ықпал ететін тиімді әдістемелік тәсілге айналады.

2. Математика сабағында геймификацияны қолданудың әдістемелік жолдары

Геймификацияны тиімді енгізу үшін мұғалім ең алдымен сабақтың оқу мақсатын нақты анықтауы қажет. Ойын элементтері оқу мазмұнын алмастырмайды, керісінше оны меңгеруді ұйымдастырады. Сондықтан сабақ жоспарын әзірлегенде «оқушы қандай білім мен дағдыны меңгеруі керек?», «осы дағдыны қандай әрекет арқылы көрсете алады?» және «ойын элементі сол әрекетті қалай қолдайды?» деген сұрақтарға жауап беру маңызды. Мысалы, «Пайыз» тақырыбын өткенде оқушы пайызды бөлшекке айналдырып қана қоймай, жеңілдік, баға өзгерісі немесе қарапайым қаржылық есептерде қолдана алуы керек. Осы мақсатқа сай «Дүкендегі математикалық миссия» атты жағдаяттық тапсырма ұйымдастыруға болады.

Бұл тапсырмада сынып шағын топтарға бөлінеді. Әр топқа шартты дүкеннің тауарлары мен бағалары көрсетілген карточкалар беріледі. Оқушылар тауар бағасына берілген жеңілдікті есептейді, бастапқы және соңғы бағаны салыстырады, сатып алу бюджетін анықтайды. Бірінші кезеңде жеңілдікті табады, екінші кезеңде бірнеше тауардың жалпы құнын есептейді,

үшінші кезеңде берілген бюджетке сәйкес тиімді сатып алу жоспарын ұсынады. Әр кезеңде ұпай беріледі, бірақ ұпай тек жылдамдыққа емес, есептеудің дұрыстығына, шешімнің түсіндірілуіне және топ мүшелерінің бірлескен жұмысына негізделеді. Соңында топтар өз шешімдерін қорғайды. Осылайша математикалық білім күнделікті өмірмен байланысады.

Сабақтың жаңа тақырыпты бекіту кезеңінде «Математикалық квест» тәсілін қолдануға болады. Мұғалім бір-бірімен байланысқан бірнеше тапсырма дайындайды. Әр тапсырманың жауабы келесі тапсырмаға өтудің коды немесе шарты болады. Мысалы, теңдеулерді шешу тақырыбында оқушылар алдымен қарапайым теңдеулерді шығарады. Алынған жауаптарды белгілі бір ретпен орналастырып, келесі есептің шартын табады. Квест соңында оқушы бір ғана жауапқа емес, бірнеше математикалық әрекетке сүйеніп мақсатқа жетеді. Мұндай тәсіл оқушылардың назарын сабақ бойы сақтауға және тапсырмаларды ретімен орындауға көмектеседі.

Геймификацияны цифрлық платформалар арқылы да ұйымдастыруға болады. Kahoot!, Quizizz, Wordwall сияқты құралдар қысқа тест, сәйкестендіру, дұрыс жауапты таңдау және қайталау тапсырмаларын құрастыруға мүмкіндік береді. Алайда цифрлық платформа қолданудың өзі геймификацияның сапалы жүзеге асқанын білдірмейді. Егер оқушы тек жауапты белгілеп, неге сол жауапты таңдағанын түсіндірмесе, тапсырманың танымдық тереңдігі шектеулі болуы мүмкін. Сондықтан цифрлық тесттен кейін мұғалім бір немесе екі күрделі сұрақты тақтада талдатып, қате жауаптардың себебін анықтатуы керек. Интернет немесе құрылғы жеткіліксіз болған жағдайда дәл осындай тапсырмаларды қағаз карточкалар, тақтадағы маршрут, түрлі түсті белгілер және топтық жұмыс арқылы ұйымдастыруға болады.

Геймификацияны сабақтың барлық кезеңіне бірдей енгізу міндетті емес. Ұйымдастыру кезеңінде қысқа математикалық жұмбақ немесе «жылдам ойлан» тапсырмасы оқушы назарын шоғырландырады. Жаңа тақырыпты меңгеруде проблемалық жағдаят пен шағын миссия ұсынылады. Бекіту кезеңінде деңгейлік тапсырмалар, квест немесе топтық сайыс өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау кезінде оқушының жеке ілгерілеу картасы толтырылады. Сабақ соңында «Бүгін қандай деңгейге жеттім?», «Қай тапсырма қиын болды?», «Қатені қалай түзеттім?» деген рефлексиялық сұрақтар қойылады.

Әдістемелік тұрғыдан маңызды тағы бір мәселе – ойынның ережесін түсінікті әрі әділ белгілеу. Оқушы қандай әрекет үшін ұпай алатынын, тапсырманы орындауға қанша уақыт берілетінін және қатені түзетуге мүмкіндік бар-жоғын алдын ала білуі тиіс. Мұғалім ойын барысында оқу мақсатын ұмытпай, математикалық дәлдікке, есептеу мәдениетіне және дәлелдеуге назар аударуы қажет. Сонда геймификация сабақтың мазмұнын жеңілдететін құрал емес, математикалық ойлауды белсендіретін әдістемелік тәсіл ретінде қызмет етеді.

3. Геймификация элементтері арқылы оқушылардың оқу мотивациясы мен танымдық қызығушылығын қалыптастыру

Оқушының пәнге қызығушылығы тек жақсы баға алуға деген ұмтылыспен шектелмейді. Ол жаңа нәрсені білуге, тапсырманы өз бетінше орындауға, қиындықты жеңуге және өзінің алға жылжығанын сезінуге байланысты қалыптасады. Математика сабағында кейбір оқушылар есептің жауабын таба алмаған кезде өз қабілетіне күмәндануы мүмкін. Мұндай жағдайда мұғалім оқушының қатесін жазалау немесе оны басқа оқушылармен салыстыру құралы ретінде емес, келесі оқу қадамын анықтайтын ақпарат ретінде қарастыруы керек. Геймификацияның маңызды мүмкіндіктерінің бірі – оқушыға жетістікке жету жолын шағын кезеңдер арқылы көрсету. Үлкен әрі күрделі тапсырма бірнеше орындалатын қадамға бөлінгенде, оқушы өз мүмкіндігін байқап, жұмысты жалғастыруға ынталанады.

Мысалы, «Бөлшектерге амалдар қолдану» тақырыбын меңгеруде оқушыларға «Математикалық шыңға көтерілу» маршрутын ұсынуға болады. Бірінші деңгейде бөлімдері бірдей бөлшектерді қосады және азайтады. Екінші деңгейде бөлімдері әртүрлі бөлшектерді ортақ бөлімге келтіреді. Үшінші деңгейде аралас сандармен амалдар орындайды. Төртінші деңгейде мәтіндік есеп шығарып, шешу жолын түсіндіреді. Әр деңгейге жету үшін оқушы белгілі бір тапсырмалар жиынтығын орындайды. Егер қате жіберсе, оған қатені түзетуге

мүмкіндік беріледі. Мұнда марапаттың мәні тек жоғары нәтижеге жетуде емес, алдыңғы әрекетпен салыстырғанда ілгерілеуді көрсетуінде.

Оқушылардың ішкі мотивациясын қолдау үшін таңдау мүмкіндігін ұсыну да маңызды. Мысалы, бір оқу мақсатына бағытталған үш тапсырманың бірін оқушы өзі таңдай алады: есептеу, логикалық тапсырма немесе өмірлік жағдаятқа құрылған есеп. Үшеуі де бірдей оқу нәтижесіне жетелейді, бірақ орындалу формасы әртүрлі. Таңдау оқушының оқу әрекетіне жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді. Сонымен қатар топтық миссиялар арқылы өзара көмек пен ынтымақтастықты дамытуға болады. Топтағы әр оқушыға жеке рөл беру – есептеуші, шешімді тексеруші, түсіндіруші, уақытты бақылаушы – барлық мүшенің жұмысқа қатысуына жағдай жасайды. Бұл тәсіл бір оқушының бүкіл тапсырманы орындап, қалғандарының бақылаушы болып қалу қаупін азайтады.

Геймификацияда марапаттау жүйесін дұрыс құру ерекше маңызды. Ұпай мен белгі оқушының еңбегін мойындаудың бір түрі болғанымен, олар оқу мотивациясының жалғыз көзіне айналмауы тиіс. Егер сабақта тек үздік оқушылар ғана марапатталса, математиканы баяу меңгеретін оқушылар өздерін сәтсіз сезінуі мүмкін. Сондықтан марапат түрлерін әртараптандырған жөн: «Ең дәл шешім», «Қатесін өздігінен түзеткен оқушы», «Топқа қолдау көрсеткен қатысушы», «Ең жақсы түсіндірме», «Жеке ілгерілеу» сияқты белгілер әртүрлі жетістікті бағалайды. Бұл оқушыларға математикалық қабілеттің тек жылдам есептеумен өлшенбейтінін түсіндіреді.

2026 жылы жарияланған Ratinho және әріптестерінің математикадағы геймификацияға арналған жүйелі шолуы мен метаталдауы 45 зерттеуді қарастырған. Онда ұпай, рейтинг, кері байланыс және деңгей сияқты элементтердің жиі қолданылатыны көрсетілген. Мотивацияға қатысты сандық талдауда оң әсер анықталғанымен, авторлар шамадан тыс жарыс пен әлеуметтік салыстыру кейбір оқушыларға кері ықпал етуі мүмкін екенін атап өтеді. Бұл тұжырым мұғалім үшін маңызды әдістемелік ескерту болып табылады: жарыс оқушыны ынталандыруы мүмкін, бірақ ол сыныптағы психологиялық қауіпсіздік пен өзара құрметке нұқсан келтірмеуі керек.

Сондықтан мен геймификацияны оқушыларды бір-бірінен оздыруға емес, өз мүмкіндігін дамытуға бағыттаймын. Оқушының бүгінгі жетістігін кешегі нәтижесімен салыстыру, қатені түзетуге мүмкіндік беру, тапсырманы орындау стратегиясын талқылау және шағын жеңістерді атап өту пәнге деген жағымды көзқарасты қалыптастыруға көмектеседі. Нәтижесінде оқушы математиканы тек баға алу үшін оқымай, есептің шешімін іздеуден, заңдылықты ашудан және өз білімін қолданудан қанағат ала бастайды.

4. Математика сабақтарына арналған практикалық геймификация тапсырмалары мен жұмыс үлгілері

Геймификацияның тиімділігі оны нақты оқу мазмұнына бейімдеп қолдануға байланысты. Сондықтан мұғалім дайын ойындарды сол күйінде қайталамай, тақырыптың мақсатына, сыныптың жас ерекшелігіне және оқушылардың дайындық деңгейіне сәйкес өзгерте білуі қажет. Төменде математика сабақтарында қолдануға болатын бірнеше әдістемелік үлгі ұсынылады. Бұл тапсырмалар әртүрлі сыныптар мен тақырыптарға бейімделе алады.

Бірінші үлгі – «Математикалық детектив». Бұл тәсіл өрнектерді ықшамдау, теңдеулерді шешу, амалдардың орындалу ретін анықтау және логикалық есептерді талдау кезінде тиімді. Мұғалім оқушыларға белгілі бір математикалық мәселенің шешімін табу міндетін ұсынады. Мысалы, «Құпия кодты анықта» тапсырмасында әрбір дұрыс шығарылған есеп белгілі бір санды береді. Оқушылар бірнеше есепті шығару арқылы соңғы кодты құрастырады. Әр есепте оқушы тек жауабын жазып қоймай, қолданған амалын түсіндіреді. Егер жауап қате болса, топқа қатені қайта тексеруге мүмкіндік беріледі. Бұл тәсіл оқушыларды есепті мұқият оқуға, аралық нәтижелерді тексеруге және бірлесіп шешім қабылдауға үйретеді.

Екінші үлгі – «Деңгейлік математикалық маршрут». Бұл тәсіл жаңа тақырыпты бекітуге және саралап оқытуға қолайлы. Мұғалім бір тақырып бойынша үш немесе төрт деңгейден тұратын тапсырмалар әзірлейді. Мысалы, «Пайыз» тақырыбында бірінші деңгейде санның пайызын табу, екінші деңгейде пайыз арқылы санды анықтау, үшінші деңгейде бағаның өсуі

мен төмендеуін есептеу, төртінші деңгейде бірнеше шарттан тұратын өмірлік есепті шешу ұсынылады. Оқушы тапсырмаларды ретімен орындап, әр деңгейден кейін өзін-өзі тексереді. Деңгейлерді «жеңіл», «орта», «күрделі» деп оқушыларды жіктеу үшін емес, тапсырмалардың күрделілігін көрсету үшін қолданған жөн. Барлық оқушыға жоғары деңгейге өту мүмкіндігі берілуі керек.

Үшінші үлгі – «Командалық математикалық миссия». Бұл тәсіл геометрия, статистика, пропорция, өлшем бірліктері және мәтіндік есептерді оқытуда қолданылуы мүмкін. Сынып шағын топтарға бөлінеді. Әр топқа ортақ жағдаят беріледі: мысалы, мектеп ауласындағы гүлзардың ауданын есептеу, сынып бөлмесіне қажетті кілемнің өлшемін анықтау немесе белгілі бір бюджетке сай заттарды таңдау. Оқушылар есептің шартын талдайды, қажетті математикалық амалдарды таңдайды, есептеулер жүргізеді және қорытындысын ұсынады. Топ жұмысы тек соңғы жауаппен бағаланбайды. Есептеу дұрыстығы, шешімнің негізделуі, міндеттерді бөлісу және нәтижені түсіндіру де ескеріледі. Бұл тапсырма математиканың күнделікті өмірдегі маңызын көрсетеді.

Төртінші үлгі – «Қате тап – шешімін дәлелде». Мұғалім тақтаға әдейі бір немесе бірнеше қате жіберілген есеп шығару үлгісін ұсынады. Оқушылар қатені анықтап, оның қай қадамда кеткенін түсіндіреді және дұрыс шешімін көрсетеді. Мысалы, бөлшектерді қосу кезінде бөлімдерді де қосып жіберу немесе теңдеудің бір мүшесін екінші жаққа көшіргенде таңбасын өзгертпеу сияқты жиі кездесетін қателерді талдауға болады. Әр дұрыс анықталған қате үшін ұпай беруге болады, бірақ негізгі бағалау дәлелдің сапасына негізделеді. Бұл әдіс оқушылардың математикалық пайымдауын, өзіндік бақылауын және қате арқылы үйрену дағдысын дамытады.

Бесінші үлгі – «Математикалық эстафета». Бұл әдіс қысқа қайталау тапсырмаларына қолайлы. Топ мүшелері кезекпен бір есептің келесі қадамын орындайды. Бірінші оқушы есептің шартын жазады, екіншісі қажетті формуланы таңдайды, үшіншісі есептеуді орындайды, төртіншісі нәтижені тексереді. Егер топ мүшелерінің бірі қате жіберсе, топ оны бірге талқылап түзетеді. Осылайша әр оқушының жеке жауапкершілігі мен топтық қолдау қатар дамиды.

Аталған үлгілерді қолданғанда мұғалім тапсырмалардың оқу бағдарламасына сәйкестігін, уақыт мөлшерін және оқушылардың математикалық дайындығын ескеруі қажет. Бір сабақта бірнеше ойын түрін қатар енгізу оқушы назарын шашыратып жіберуі мүмкін. Сондықтан бір сабаққа бір негізгі геймификация механикасын таңдап, оның нәтижесін бақылаған дұрыс. Ең бастысы – ойын тапсырманың математикалық мазмұнын тереңдетіп, оқушыны есептің шешімін іздеуге жетелеуі керек.

5. Геймификацияны бағалау, нәтижесін бақылау және қолданудағы педагогикалық шарттар

Геймификацияны қолданудың нәтижесін тек оқушылардың көңіл күйі немесе сабақтағы белсенділігі арқылы бағалау жеткіліксіз. Оқушының пәнге қызығушылығы артқанын анықтау үшін бірнеше көрсеткішті жүйелі бақылау қажет. Мен мұндай жұмысты сабаққа қатысу белсенділігі, тапсырманы орындауға деген ынта, математикалық білімді қолдану, өздігінен жұмыс істеу, қателерді түзету және топтық әрекетке қатысу сияқты өлшемдер арқылы ұйымдастыруды ұсынамын. Бұл көрсеткіштер оқушының тек дұрыс жауап беруін ғана емес, оқу үдерісіндегі әрекетін де бағалауға мүмкіндік береді.

Бірінші көрсеткіш – оқу белсенділігі. Мұғалім сабақ барысында тапсырмаға ерікті түрде қатысатын, сұрақ қоятын, шешу жолын ұсынатын және талқылауға араласатын оқушылардың әрекетін бақылай алады. Екінші көрсеткіш – тапсырманы орындаудағы табандылық. Оқушы қиын есепке кездескенде жұмысты тоқтата ма, әлде басқа тәсілді қолданып көреді ме? Үшінші көрсеткіш – математикалық түсіндіру сапасы. Оқушы тек жауапты атаумен шектелмей, формуланы не себепті таңдағанын және есептеу қадамдарын түсіндіре ала ма? Төртінші көрсеткіш – жеке ілгерілеу. Оқушының бастапқы диагностикалық тапсырмалардағы нәтижесі мен белгілі бір уақыттан кейінгі нәтижесін салыстыру арқылы біліміндегі өзгерісті байқауға болады.

Осы мақсатта мұғалім қарапайым бақылау парағын пайдалана алады. Мысалы, әр оқушының тапсырмаға қатысуы, есепті өздігінен орындауы, қатесін түзетуі, математикалық тілде түсіндіруі және топтық жұмысқа қосқан үлесі белгіленеді. Бақылау нәтижелері бір сабақпен шектелмей, бірнеше апта бойы жинақталғаны дұрыс. Қызығушылықты анықтау үшін қысқа сауалнама да жүргізуге болады. Сауалнамада «Математика сабағындағы тапсырмалар маған қызықты», «Қиын есепті өзім шешуге тырысамын», «Қате жіберсем, оны түзетуге мүмкіндік бар екенін білемін», «Топтық тапсырмаларда өз ойымды айтуға мүмкіндік аламын» деген тұжырымдар ұсынылады. Оқушылар жауапты келісу деңгейі бойынша белгілей алады. Сауалнама нәтижесін оқу жетістіктерімен бірге қарастыру геймификацияның ықпалын жан-жақты талдауға көмектеседі.

Сонымен бірге геймификацияны қолданудың шектеулерін ескеру қажет. Біріншіден, ұпай мен марапатқа шамадан тыс назар аудару оқушының ішкі қызығушылығын әлсіретуі мүмкін. Екіншіден, ашық рейтинг кейбір оқушыларда қобалжу немесе өзіне сенімсіздік тудыруы ықтимал. Үшіншіден, цифрлық платформаларға тәуелділік интернетке қолжетімділігі шектеулі мектептерде қиындық туғызады. Төртіншіден, ойын элементтерін әзірлеу мұғалімнен қосымша уақыт пен әдістемелік дайындықты талап етеді. Сондықтан геймификацияның барлық түрін әр сабақта қолдануға тырыспай, нақты қажеттілікке қарай таңдау керек.

Ғылыми зерттеулер де геймификацияның автоматты түрде жоғары нәтиже бермейтінін көрсетеді. Hamari, Koivisto және Sarsa геймификация әсерінің қолданылатын ортаға және қатысушыларға тәуелді екенін атап өтсе, Sailer мен Homner зерттеуі оқу нәтижелеріне оң ықпалмен қатар, жобалау сапасының маңызын көрсетеді. 2026 жылғы математикаға арналған метаталдау да оқушылардың мотивациясын арттыруда жеке ілгерілеу мен ынтымақтастықты қолдайтын тәсілдерге басымдық беруді ұсынады. Осы тұжырымдар геймификацияны педагогикалық мақсатқа бағындыру қажеттігін дәлелдейді.

Менің әдістемелік ұстанымым бойынша, геймификацияны бағалаудың басты өлшемі – оқушылардың ойынға қызығуы ғана емес, математикалық білімді тереңірек меңгеруі, есепті өздігінен шығара алуы, шешімін дәлелдеуі және пәнге деген жағымды көзқарасының қалыптасуы. Мұғалім осы нәтижелерді тұрақты бақылап, тапсырмаларды жетілдіріп отырғанда ғана геймификация жүйелі педагогикалық тәжірибеге айналады.

Қорытынды

Математика сабақтарында геймификация элементтерін қолдану – оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыруға, оқу әрекетіне белсенді қатысуына және математикалық білімді меңгеру үдерісін жандандыруға мүмкіндік беретін әдістемелік тәсілдердің бірі. Оның тиімділігі ойын элементтерінің көптігімен емес, оқу мақсатымен қаншалықты үйлесімді ұйымдастырылуымен анықталады. Ұпай, деңгей, жетістік белгісі, миссия, топтық тапсырма және жедел кері байланыс оқушының оқу барысындағы ілгерілеуін көрсетуге көмектеседі. Алайда бұл элементтер математикалық мазмұнды алмастырмауы, керісінше есептеу, талдау, дәлелдеу және проблеманы шешу дағдыларын дамытуға қызмет етуі тиіс.

Мақалада қарастырылған ғылыми зерттеулер геймификацияның оқу мотивациясына және кейбір оқу нәтижелеріне оң ықпал етуі мүмкін екенін көрсетеді. Сонымен бірге оның әсері оқушылардың жас ерекшелігіне, оқу ортасына, тапсырмалардың сапасына және қолданылатын ойын механикаларына байланысты өзгеретіні анық. Сондықтан мұғалім геймификацияны дайын үлгі ретінде емес, сыныптың қажеттілігіне қарай бейімделетін әдістемелік жүйе ретінде қарастырғаны жөн.

Өз тәжірибемде геймификацияны қолданғанда оқушының жеке жетістігін бағалауға, қателерді түзетуге мүмкіндік беруге, ынтымақтастықты дамытуға және математикалық шешімдерді түсіндіруге басымдық беруді маңызды деп санаймын. Әрбір оқушының тапсырманы орындау жылдамдығы мен қабілеті әртүрлі болғандықтан, оқу үдерісінде барлығына өз деңгейінде жетістікке жету мүмкіндігі ұсынылуы керек. Осы мақсатта деңгейлік тапсырмалар, математикалық квест, командалық миссия, қате табу және өмірлік жағдаяттарға негізделген есептерді жүйелі қолдануға болады.

Геймификацияның нәтижесін анықтау үшін мұғалім оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігін, тапсырманы орындаудағы табандылығын, математикалық сауаттылығын, жеке ілгерілеуін және пәнге деген көзқарасын бақылауы қажет. Бақылау, сауалнама, диагностикалық тапсырмалар мен қалыптастырушы бағалау нәтижелерін салыстыру арқылы қолданылған әдістің тиімді жақтары мен жетілдіруді қажет ететін тұстарын анықтауға болады.

Қорыта айтқанда, математика сабағындағы геймификация – оқушыны ойынмен қызықтыру ғана емес, оны білім алудың белсенді қатысушысына айналдыру жолы. Дұрыс ұйымдастырылған ойын элементтері оқушының математикалық тапсырмадан қорықпай, оны орындауға талпынуына, өз шешіміне жауапкершілікпен қарауына және білімін өмірлік жағдаяттарда қолдануына ықпал етеді. Менің педагогикалық мақсатым – математиканы оқушы үшін тек есептер жиынтығы емес, ойлануға, ізденуге, дәлелдеуге және жетістікке жетуге мүмкіндік беретін қызықты таным әлемі ретінде таныту.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы». – «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031

2. Ratinho, E., Figueiredo, M., Estêvão, D., Faísca, L., et al. (2026). Gamification on Mathematics Engagement and Motivation in Secondary School and Higher Education: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Educational Psychology Review*, 38, Article 16. https://doi.org/10.1007/s10648-025-10108-1

3. Sailer, M., Homner, L. (2020). The Gamification of Learning: A Meta-analysis. *Educational Psychology Review*, 32, 77–112. https://doi.org/10.1007/s10648-019-09498-w

4. Hamari, J., Koivisto, J., Sarsa, H. (2014). Does Gamification Work? – A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. *47th Hawaii International Conference on System Sciences*. https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377

5. Dehghanzadeh, H., Fardanesh, H., Hatami, J., Talaee, E., Noroozi, O. (2023). Using gamification to support learning in K-12 education: A systematic literature review. *British Journal of Educational Technology*, 55(1), 34–70. https://doi.org/10.1111/bjet.13335

6. Bai, S., Hew, K. F., Huang, B. (2020). Does gamification improve student learning outcome? Evidence from a meta-analysis and synthesis of qualitative data in educational contexts. *Educational Research Review*, 30, 100322. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100322

7. Zainuddin, Z., Chu, S. K. W., Shujahat, M., Perera, C. J. (2020). The impact of gamification on learning and instruction: A systematic review of empirical evidence. *Educational Research Review*, 30, 100326. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100326

8. Yao, D. (2026). The impact of gamified learning in mathematics education on students' cognitive and affective outcomes: Insights from a second-order meta-analysis. *British Educational Research Journal*. https://doi.org/10.1002/berj.70144

Джуматаева Камила Қайратқызы
Музыка жетекшісі, педагог-модератор
“Балақай” бөбекжайы” ҚМҚК
Қарағанды облысы, Балқаш қаласы

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ МҰРАСЫ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының ұлттық музыкалық мұрасын мектеп жасына дейінгі балаларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу құралы ретінде пайдаланудың педагогикалық және әдістемелік мүмкіндіктері қарастырылады. Мектепке дейінгі кезеңде баланың дүниетанымы, қоршаған ортаға көзқарасы, мәдени талғамы мен адамгершілік қасиеттерінің алғашқы негіздері қалыптасатыны ескеріліп, ұлттық музыка арқылы балалардың туған жерге, отбасына, ана тіліне, салт-дәстүрге және халық мәдениетіне деген сүйіспеншілігін дамыту жолдары талданады. Қазақтың халық әндері, бесік жыры, тұрмыс-салт әндері, терме, күй өнері және ұлттық музыкалық аспаптардың тәрбиелік маңызы ашылады. Сонымен қатар бөбекжай-балабақшадағы музыка жетекшісінің күнделікті ұйымдастырылған іс-әрекетінде қолдануға болатын тыңдалым, ән айту, музыкалық-ырғақтық қимыл, аспаптармен таныстыру, сахналау және шығармашылық тапсырмалар ұсынылады. Мақалада балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ұлттық музыкалық шығармаларды іріктеу, музыкалық материалды ойынмен кіріктіру, отбасы мен балабақша арасындағы ынтымақтастықты дамыту мәселелері де қамтылады.

Түйін сөздер: ұлттық музыкалық мұра, ұлттық құндылықтар, мектепке дейінгі тәрбие, музыка жетекшісі, қазақ халық әндері, домбыра, күй өнері, бесік жыры, ұлттық тәрбие, музыкалық-эстетикалық даму, халық педагогикасы.

Кіріспе

Ұлттық құндылықтарды жас ұрпақтың бойына сіңіру – қазіргі тәрбие мен білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі. Әрбір халықтың рухани болмысын, тарихи жадын, дүниетанымын және өмір салтын танытатын мәдени мұрасы болады. Қазақ халқы үшін осындай құндылықтардың бірі – ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық музыкалық өнер. Халық әндері, күйлер, бесік жырлары, тұрмыс-салт әндері мен дәстүрлі музыкалық аспаптар халқымыздың өмір тәжірибесін, табиғатпен байланысын, отбасылық тәрбиесін, адамгершілік ұстанымдарын және туған жерге деген сүйіспеншілігін бейнелейді. Сондықтан ұлттық музыканы мектепке дейінгі тәрбие үдерісінде пайдалану балалардың көркемдік талғамын дамытумен қатар, олардың ұлттық мәдениетке деген алғашқы қызығушылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі жас – баланың қоршаған ортаны эмоциялық тұрғыдан қабылдауы, еліктеу арқылы үйренуі және әлеуметтік тәжірибе жинақтауы қарқынды жүретін кезең. Бұл уақытта бала үлкендердің ән айтуын тыңдайды, әуенге қосылып қайталайды, ырғаққа сәйкес қимылдайды, музыкалық аспаптардың дыбысына назар аударады. Осындай табиғи қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, ұлттық музыкалық мұраны баланың күнделікті өміріне жақын әрі түсінікті мазмұнда ұсыну қажет. Мысалы, бесік жырын тыңдау арқылы бала ананың мейірімін сезінсе, халық әндері арқылы туған жер, табиғат, еңбек және отбасы туралы алғашқы түсініктерді қабылдайды. Ал домбыра күйлерін тыңдау арқылы әуеннің көңіл күйін ажыратуға, музыкалық дыбыстарды салыстыруға және ұлттық аспапқа қызығушылық танытуға үйренеді.

Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты тәрбиелеу-білім беру үдерісін жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде ұйымдастыруды көздейді. Стандартта балалардың шығармашылық дағдыларын, зерттеушілік әрекетін, әлеуметтік-эмоциялық қабілеттерін дамыту міндеттері белгіленген. Музыка осы міндеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін ұйымдастырылған іс-әрекет бағыттарының бірі болып табылады. Демек, ұлттық музыкалық мұраны пайдалану – мектепке дейінгі білім беру мазмұнын ұлттық тәрбие міндеттерімен байланыстырудың тиімді жолы.

ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұра жөніндегі деректерінде қазақтың дәстүрлі домбыра күйі 2014 жылы адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне енгізілгені көрсетілген. Бұл өнердің тарихи жадыны сақтауда, адамдар арасындағы рухани байланысты нығайтуда және мәдени бірегейлікті қалыптастыруда маңызды орын алатыны атап өтіледі. Күй өнері тек музыкалық шығарма ғана емес, ол – халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен тарихи оқиғалары туралы көркем ақпарат жеткізетін рухани мұра. Сондықтан баланы домбыра үнімен ерте жастан таныстыру ұлттық мәдениетке жақындатудың маңызды бастамасы бола алады.

Мен бөбекжай-балабақшаның музыка жетекшісі ретінде ұлттық музыкалық шығармаларды балаларға таныстыруды тек ән үйрету немесе музыкалық тыңдалым ұйымдастыру деп қарастырмаймын. Мен үшін бұл – баланың жүрегіне ұлттық мәдениетке деген құрметті сіңіру, халық өнерінің әсемдігін сезіндіру, өз халқының дәстүрін тануға қызығушылығын ояту үдерісі. Осы мақсатта ұлттық музыкалық мұраны балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес таңдап, ойын, қимыл, ән айту, тыңдау және шығармашылық әрекеттермен кіріктіріп қолдануды маңызды деп санаймын.

Мақаланың мақсаты – қазақтың ұлттық музыкалық мұрасын мектеп жасына дейінгі балаларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу құралы ретінде пайдаланудың педагогикалық негіздерін ашу және музыка жетекшісінің тәжірибесінде қолдануға болатын тиімді әдістемелік тәсілдерді ұсыну.

Қазақтың ұлттық музыкалық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани тәжірибесінің көркем көрінісі. Оның құрамына халық әндері, күйлер, бесік жырлары, тұрмыс-салт әндері, терме, жыр, айтыс дәстүрі және ұлттық музыкалық аспаптарда орындалатын шығармалар кіреді. Бұл мұраның әрбір түрінде халықтың дүниетанымы, өмір салты, табиғатқа көзқарасы, адамгершілік ұстанымдары мен эстетикалық талғамы көрініс табады. Сондықтан ұлттық музыканы бала тәрбиесінде пайдалану – тек өнерге баулу емес, сонымен бірге халықтың рухани мәдениетін таныстырудың маңызды жолы. Мектеп жасына дейінгі бала ұлттық құндылықтарды күрделі теориялық түсіндіру арқылы емес, есту, көру, қайталау, сезіну және күнделікті әрекетке қатысу арқылы меңгереді. Осы ерекшелік ұлттық музыкалық шығармаларды тәрбие үдерісіне енгізудің маңызын арттырады.

Ұлттық музыканың тәрбиелік мүмкіндіктері оның мазмұны мен эмоционалдық әсеріне байланысты. Мысалы, бесік жыры арқылы бала ананың мейірімін, қамқорлығын, сәбиіне деген сүйіспеншілігін сезінеді. Бесік жырларындағы баяу әуен, жұмсақ ырғақ пен қайталанатын сөздер баланың эмоциялық тыныштануына ықпал етіп, отбасылық жылылық

туралы алғашқы түсініктерін қалыптастыруға көмектеседі. Ал халық әндерінде туған жердің табиғаты, адамның еңбегі, достық, сыйластық, ізгілік және қуаныш сияқты тақырыптар кездеседі. Балалар осындай шығармаларды тыңдау немесе орындау барысында ән мазмұнындағы таныс бейнелерді өздерінің күнделікті тәжірибесімен байланыстыра бастайды.

Қазақтың күй өнері де тәрбиелік тұрғыдан ерекше құндылыққа ие. Күйде сөз болмаса да, музыкалық әуен арқылы белгілі бір оқиға, табиғат құбылысы немесе адамның көңіл күйі бейнеленуі мүмкін. Мәселен, Құрманғазының «Сарыарқа», «Балбырауын», Дәулеткерейдің «Қосалқа», Тәттімбеттің «Саржайлау» күйлері қазақтың аспаптық музыкасының көркемдік байлығын танытады. Мектепке дейінгі балаларға бұл шығармаларды толық музыкалық-теориялық талдаумен ұсыну міндетті емес. Керісінше, қысқа үзінділер тыңдатып, әуеннің көңілді немесе баяу екенін, дыбыстың ширақ не жұмсақ естілетінін ажыратуға мүмкіндік беру тиімді. Музыка жетекшісі балаларға «Бұл күй қандай көңіл күй сыйлады?», «Әуенді тыңдағанда нені елестеттің?», «Музыка жылдам ба, баяу ма?» деген қарапайым сұрақтар қою арқылы олардың эмоциялық қабылдауын дамыта алады.

Ұлттық музыкалық мұра балалардың мәдени бірегейлігін қалыптастыруға да ықпал етеді. Бала домбыраны, қобызды, жетігенді, сыбызғыны көріп, олардың дыбысын тыңдау арқылы өз халқының музыкалық аспаптарымен танысады. Домбыраның екі ішекті шертпелі аспап екенін, қобыздың ысқышпен орындалатынын, жетігеннің ішекті аспаптар тобына жататынын жас ерекшелігіне сәйкес түсіндіруге болады. Мұндай таныстыру баланың заттарды салыстыру, дыбыс ерекшеліктерін байқау және сұрақ қою дағдыларын дамытады. Сонымен қатар ұлттық аспаптардың тарихы мен қызметі туралы шағын әңгімелер баланың туған халқының өнеріне деген қызығушылығын арттырады.

Қазақ балалар фольклорының тәрбиелік мүмкіндіктері ғылыми еңбектерде де зерттелген. Қ. Матышанов пен А. Айтбаева 2018 жылы жариялаған «Балаларды ерте жастағы балалардың салттық әндері арқылы дамыту» атты зерттеуінде қазақ балалар фольклорының бесік жырлары, балалардың ұрыптық әндері және тақпақтық-өлеңдік үлгілері сияқты түрлерінің тәрбиелік және танымдық әлеуетін қарастырады. Авторлар мұндай шығармалардың халықтың салт-дәстүрімен, тұрмысымен, дүниетанымымен және баланың эстетикалық талғамын қалыптастырумен байланысын көрсетеді. Бұл зерттеу ұлттық фольклорды мектепке дейінгі кезеңде жүйелі пайдаланудың ғылыми негізін күшейтеді.

Ұлттық музыкалық мұраны қолдану барысында оның тәрбиелік мазмұнын баланың жас ерекшелігіне сәйкестендіру қажет. Кішкентай балалар үшін қысқа, әуені есте сақтауға жеңіл, қайталанатын сөздері бар әндер тиімді болса, ересек және мектепалды топтарда халық әндерінің мазмұнын талқылауға, күйдің көңіл күйін сипаттауға, ұлттық аспаптардың ерекшеліктерін салыстыруға мүмкіндік беруге болады. Осылайша музыка баланың тек эстетикалық дамуына ғана емес, ұлттық сана-сезімінің алғашқы негіздерінің қалыптасуына да қызмет етеді.

Мектеп жасына дейінгі балаларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеу – бір күндік іс-шарамен немесе мерекелік қойылыммен шектелмейтін жүйелі педагогикалық үдеріс. Ұлттық құндылықтар баланың күнделікті қарым-қатынасында, ойын әрекетінде, шығармашылық жұмысында және қоршаған ортаны қабылдауында біртіндеп қалыптасады. Музыка жетекшісі осы үдерісте халық әндері мен күйлердің мазмұнын, музыкалық аспаптардың ерекшеліктерін және дәстүрлі музыкалық әрекеттерді пайдалана отырып, баланың ұлттық мәдениетке деген алғашқы көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл жұмыста баланы дайын ақпаратты жаттауға емес, музыканы сезінуге, оның мазмұнын түсінуге және өз әсерін білдіруге бағыттау маңызды.

Ұлттық құндылықтардың бірі – Отанға және туған жерге сүйіспеншілік. Бұл қасиетті мектепке дейінгі жастағы балаға абстрактілі ұғым ретінде түсіндіру қиын. Сондықтан туған жер туралы әндер, табиғат көріністерін бейнелейтін күйлер, қазақ даласы мен ауыл өмірін суреттейтін музыкалық шығармалар арқылы балаға жақын бейнелерді пайдалану тиімді. Мысалы, туған жер туралы әнді тыңдағаннан кейін балаларға «Біздің өлкемізде қандай табиғат көріністері бар?», «Туған жеріңде саған не ұнайды?» деген сұрақтар қоюға болады. Әуенді

тыңдау барысында балалар туған жердің табиғатын елестетіп, сурет салу немесе қимыл арқылы өз әсерін жеткізе алады. Осы әрекет музыкалық қабылдауды қоршаған ортамен таныстырумен байланыстырады.

Отбасы құндылығын қалыптастыруда бесік жыры мен отбасылық тақырыптағы халық әндерінің тәрбиелік әлеуеті жоғары. Бесік жыры арқылы бала ана мейірімі, ата-ана қамқорлығы және сәби тәрбиесі туралы алғашқы түсініктер алады. Музыка сабағында бесік жырының қысқа үзіндісін тыңдатып, оның неге баяу орындалатынын, қандай сезім тудыратынын талқылауға болады. Балалар өз отбасында естіген әлди әндері туралы әңгімелеп, жақын адамдарына деген сезімдерін білдіреді. Мұндай жұмыс отбасыға құрметпен қарауға, үлкендердің қамқорлығын бағалауға және мейірімділік танытуға бағытталады.

Ұлттық музыкалық мұра арқылы қалыптастырылатын келесі құндылық – үлкенді сыйлау және кішіге қамқор болу. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде үлкенге құрмет көрсету, ақсақалдың батасын алу, қонақты қадірлеу және туыстық қарым-қатынасты сақтау маңызды орын алады. Бұл құндылықтарды балаларға түсіндіруде музыкалық ертегілерді, халық әндерін және шағын сахналық көріністерді пайдалануға болады. Мысалы, балаларға ұлттық әуенмен сүйемелденген «Қонақ күту» тақырыбындағы шағын музыкалық көрініс ұйымдастыру ұсынылады. Балалар қонақпен амандасу, үлкенге орын беру, ізетті сөз айту, алғыс білдіру сияқты әрекеттерді сахналау арқылы үйренеді. Мұнда музыка оқиғаның эмоциялық әсерін күшейтетін көркемдік құрал қызметін атқарады.

Бірлік пен ынтымақ құндылығын дамытуда топпен ән айту, музыкалық ойындар және ансамбльдік әрекеттердің орны ерекше. Балалар ортақ әнді орындау кезінде бір ырғақты сақтауға, бірін-бірі тыңдауға, кезек күтуге және ортақ нәтижеге үлес қосуға үйренеді. Ұлттық музыкалық аспаптардың қарапайым үлгілерін пайдалану арқылы шағын оркестр ұйымдастыруға болады. Мысалы, бір топ балалар сылдырмақпен, екінші топ асатаяқпен, үшінші топ даңғырамен ырғақ орындайды. Әр бала өз әрекетін басқа қатысушылардың орындауымен сәйкестендіреді. Бұл әрекет музыкалық қабілетті дамытумен қатар, бірлескен жұмыс пен өзара сыйластықты қалыптастыруға көмектеседі.

Ұлттық құндылықтарды тәрбиелеуде музыка жетекшісінің жеке үлгісі де маңызды. Балалар ересектердің музыкалық мұраға деген қарым-қатынасын бақылау арқылы өнерге құрмет көрсетуді үйренеді. Егер музыка жетекшісі халық әндерін ықыласпен орындап, домбыра үніне назар аударып, ұлттық аспаптардың атауын дұрыс атап, шығарманың мазмұнын түсінікті жеткізсе, балалар да осы әрекетке қызығушылық танытады. Сонымен қатар ұлттық музыканы таныстыру кезінде басқа халықтардың мәдениетіне құрметпен қарау қағидасын сақтау қажет. Өз халқының өнерін қадірлеу өзге мәдениеттерді төмен бағалауды білдірмейді. Керісінше, балаларға әр халықтың өзіндік музыкалық мұрасы бар екенін түсіндіру мәдени әртүрлілікке құрмет қалыптастырады.

Осылайша ұлттық музыкалық мұра арқылы балаға Отанды сүю, отбасын қадірлеу, үлкенді сыйлау, достықты бағалау, бірлесіп әрекет ету және мәдени мұраны құрметтеу сияқты құндылықтарды танытуға болады. Музыка жетекшісінің міндеті – бұл құндылықтарды құрғақ түсіндірумен шектемей, баланың күнделікті әрекеті мен сезімдік тәжірибесі арқылы меңгерту.

Ұлттық музыкалық мұраны мектепке дейінгі ұйымдағы музыка ұйымдастырылған іс-әрекетіне енгізу жүйелі жоспарлауды қажет етеді. Музыка жетекшісі ең алдымен балалардың жас ерекшелігін, музыкалық қабылдау деңгейін, сөйлеу мүмкіндігін және қимыл белсенділігін ескеруі тиіс. Ұлттық шығармаларды таңдау кезінде әуеннің ұзақтығына, орындалу мәнеріне, мәтінінің түсініктілігіне және тәрбиелік мазмұнына назар аударған дұрыс. Мектепке дейінгі балаларға күрделі музыкалық терминдерді көп қолданбай, ұлттық өнердің ерекшелігін нақты дыбыс, көрнекілік, қимыл және ойын арқылы түсіндіру тиімді. Музыкалық іс-әрекетте тыңдау, ән айту, музыкалық-ырғақтық қимыл, аспапта ойнаудың қарапайым элементтері және шығармашылық тапсырмалар өзара байланыста ұйымдастырылғаны жөн.

Бірінші әдіс – музыкалық тыңдалым арқылы ұлттық мұрамен таныстыру. Балаларға домбыра, қобыз, жетіген немесе сыбызғының дыбысталуын тыңдату арқылы олардың тембрлік ерекшеліктеріне назар аудартуға болады. Мысалы, алдымен домбыраның қысқа күй

үзіндісі тыңдатылады. Содан кейін балалардан «Қандай дыбыс естідіңдер?», «Әуен көңілді ме, әлде баяу ма?», «Қандай аспаптың үніне ұқсайды?» деп сұрауға болады. Музыка жетекшісі балаларға аспаптың суретін немесе үлгісін көрсетіп, оның атауын түсіндіреді. Келесі сабақта бұрын тыңдалған аспаптың дыбысын қайта қосып, балалардың оны тану қабілетін бақылауға болады. Бұл әдіс музыкалық есту қабілетін, есте сақтауын және ұлттық аспаптарға қызығушылығын дамытады.

Екінші әдіс – халық әндерін үйрету және орындау. Ән айту балалардың музыкалық қабілетін, тыныс алуын, дауыс ырғағын және сөздік қорын дамытуға ықпал етеді. Ұлттық әндерді таңдағанда балалардың дауыс мүмкіндігіне сай келетін, диапазоны тым кең емес, әуені есте сақтауға жеңіл шығармаларға басымдық берген жөн. Ән үйрету барысында алдымен шығарманың мазмұны қысқаша түсіндіріледі, содан кейін музыка жетекшісі әнді өзі орындайды. Балалар әуенді тыңдап, қайырмасын қайталайды, кейін жеке жолдарын меңгереді. Ән мәтініндегі түсініксіз сөздер сурет, қимыл немесе шағын әңгіме арқылы ашылады. Бұл жұмыста басты мақсат – әнді мінсіз орындауға мәжбүрлеу емес, балалардың музыкалық сезімін оятып, ортақ орындауға қатысуына жағдай жасау.

Үшінші әдіс – музыкалық-ырғақтық қимылдарды ұлттық ойындармен байланыстыру. Қазақтың дәстүрлі ойындары мен қимыл әрекеттерін музыкамен үйлестіру балалардың дене белсенділігін арттырып, ұлттық мәдениетке қызығушылығын дамытады. Мысалы, «Қамажай» әуеніне қарапайым шеңбер бойымен қозғалу, жұппен айналу, қол қимылдарын орындау ұсынылады. «Кімнің үні?» ойынында балалар әртүрлі ұлттық аспаптардың дыбысын тыңдап, тиісті аспаптың суретін таңдайды. «Күй ырғағын қайтала» тапсырмасында музыка жетекшісі алақанмен немесе қарапайым ұрмалы аспаппен ырғақ көрсетеді, балалар оны қайталайды. Бұл әрекеттер ырғақ сезімін, зейінді және қимыл үйлесімділігін дамытады.

Төртінші әдіс – ұлттық аспаптармен таныстыру және қарапайым ансамбль ұйымдастыру. Балаларға домбыра, қобыз, жетіген, асатаяқ, даңғыра, сылдырмақ сияқты аспаптардың суретін, макетін немесе қауіпсіз балаларға арналған үлгілерін көрсетуге болады. Әр аспаптың дыбысы тыңдатылып, оның қалай орындалатыны түсіндіріледі. Содан кейін балалар қарапайым ырғақтық сүйемелдеу жасауға қатысады. Мысалы, музыка жетекшісі қысқа әуен орындағанда балалар асатаяқпен немесе сылдырмақпен белгіленген ырғақты қайталайды. Мұндай әрекет балалардың музыкалық ұжымда жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Аспаптармен жұмыс барысында қауіпсіздік ережелері сақталып, әр балаға құралды кезекпен пайдалану мүмкіндігі беріледі.

Бесінші әдіс – музыкалық ертегі және сахналау. Күйдің немесе халық әнінің мазмұнын балаларға жақын шағын оқиғамен байланыстыру музыкалық қабылдауды жеңілдетеді. Мысалы, «Ақсақ құлан» күйінің аңыздық желісін балалардың жасына лайықтап, қорқынышты немесе ауыр көріністерге тоқталмай, жануарлар әлемі мен күйдің пайда болуы туралы қысқа әңгіме ретінде ұсынуға болады. Балалар аттың жүрісін, желдің соғуын немесе табиғат көріністерін қимылмен бейнелейді. Мұнда музыканың мазмұнын түсіну, қиялды дамыту және шығармашылық белсенділік негізгі мақсат болады.

Аталған әдістерді бір-бірінен бөлек емес, сабақтың мазмұнына қарай кіріктіріп қолдану тиімді. Мысалы, алдымен балалар күй тыңдайды, кейін аспаптың суретін таниды, ырғақты қайталайды, соңында музыкалық қимыл орындайды. Осындай жүйелі ұйымдастыру ұлттық музыканы баланың есту, көру, қимыл және эмоциялық тәжірибесімен байланыстырады.

Музыка жетекшісінің ұлттық тәрбие бағытындағы жұмысы күнделікті ұйымдастырылған іс-әрекетпен ғана шектелмеуі керек. Ұлттық музыкалық мұраны балаларға жан-жақты таныстыру үшін музыкалық сабақтарды мерекелік іс-шаралармен, шығармашылық жобалармен, ойындармен және ата-аналармен бірлескен жұмыстармен толықтыруға болады. Мұндай жұмыстар балалардың алған әсерін бекітіп, ұлттық өнерді күнделікті өмірмен байланыстыруға мүмкіндік береді. Практикалық тапсырмалар баланың жасына, қабылдау ерекшелігіне және музыкалық дайындық деңгейіне сәйкес ұйымдастырылуы тиіс. Әрбір әрекетте баланың белсенді қатысуы, еркін таңдау жасауы және өз әсерін білдіруі маңызды.

Мысалы, «Домбыра – ұлттық мұрамыз» тақырыбында музыкалық-танымдық іс-әрекет ұйымдастыруға болады. Іс-әрекеттің басында балаларға домбыраның суреті немесе нақты аспап көрсетіледі. Музыка жетекшісі оның атауын, сыртқы құрылысын және дыбыс шығару тәсілін қарапайым тілмен түсіндіреді. Содан кейін домбырамен орындалған қысқа күй үзіндісі тыңдатылады. Балалар әуеннің көңіл күйін сипаттап, оның қандай әсер қалдырғанын айтады. Келесі кезеңде «Домбыраның бөліктерін ата» ойыны өткізіліп, аспаптың шанағы, мойны және ішектері көрсетіледі. Соңында балалар домбыра бейнесін түрлі түсті қағаздан құрастырады немесе дайын суретті бояйды. Бұл жұмыс музыкалық таным мен бейнелеу әрекетін кіріктіріп, ұлттық аспап туралы түсінікті бекітеді.

«Күй әлеміне саяхат» атты музыкалық ойын да балалардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Музыка жетекшісі бірнеше күйдің қысқа үзіндісін дайындайды. Балалар әр әуенді тыңдап, оның жылдам немесе баяу, көңілді немесе байсалды екенін анықтайды. Әр күйге сәйкес суреттер ұсынылады: дала көрінісі, жүйрік ат, құстар, табиғат, мерекелік көрініс. Балалар тыңдаған әуеніне сәйкес суретті таңдайды немесе музыкаға сай қимыл жасайды. Бұл тапсырма музыканы зейін қойып тыңдауға, дыбыстық ерекшеліктерді ажыратуға және қиялды дамытуға бағытталған.

«Әлди, әлди, ақ бөпем» тақырыбындағы іс-әрекет арқылы бесік жырының тәрбиелік маңызын ашуға болады. Балаларға бесік жырының қысқа үлгісі тыңдатылады. Музыка жетекшісі бесік жырының сәбиді тыныштандыру, оған мейірім білдіру және ананың ақ тілегін жеткізу қызметі туралы түсіндіреді. Балалар қуыршақты әлдилеп, баяу әуенге сәйкес тербетеді. Кейін әр бала қуыршаққа жылы сөз айтып көреді. Бұл жұмыс мейірімділік, қамқорлық, отбасыға сүйіспеншілік және эмоциялық сезімталдық қасиеттерін дамытуға бағытталады.

Ұлттық музыкалық мұраға арналған «Қазақтың музыкалық аспаптары» шағын жобасын да ұйымдастыруға болады. Жоба барысында балалар домбыра, қобыз, жетіген, сыбызғы және асатаяқ туралы суреттер жинайды, олардың дыбыстарын тыңдайды, атауларын қайталайды. Ата-аналар балаларымен бірге үйде бар ұлттық аспаптарды немесе олардың суреттерін көрсетіп, шағын әңгіме дайындай алады. Балабақшада жоба қорытындысы ретінде «Ұлттық аспаптар бұрышы» ұйымдастырылады. Мұндай жұмыс балалардың танымдық қызығушылығын арттырып қана қоймай, отбасы мен балабақша арасындағы тәрбиелік байланысты нығайтады.

Музыкалық іс-шаралардың бірі ретінде «Әжемнің әні» атты отбасылық кездесу өткізуге болады. Кездесуге ата-әжелер шақырылып, олар өздері білетін бесік жырын, халық әнін немесе балаларға арналған тақпақты ұсынады. Балалар үлкендердің орындауын тыңдап, қарапайым қайырмасын бірге орындайды. Бұл әрекет ұрпақтар сабақтастығын сезінуге, үлкендердің тәжірибесіне құрметпен қарауға және ұлттық музыкалық дәстүрдің отбасындағы орнын түсінуге көмектеседі. Алайда балаларды міндетті түрде сахнаға шығарып, әнді қатесіз орындауға мәжбүрлемеу керек. Әр баланың қатысу деңгейі мен жеке ерекшелігі ескерілуі қажет.

Практикалық жұмыстардың тиімділігі олардың жүйелі жүргізілуіне байланысты. Бір реттік мерекелік іс-шара балалардың ұлттық музыкаға деген қызығушылығын оятуы мүмкін, бірақ тұрақты тәрбие нәтижесіне жету үшін ұлттық музыкалық шығармалар күнделікті сабақтарда, музыкалық ойындарда және еркін шығармашылық әрекеттерде қайталанып отыруы қажет. Осылайша бала ұлттық музыканы тек мерекелік көрініс ретінде емес, өзінің мәдени ортасының табиғи бөлігі ретінде қабылдай бастайды.

Мектепке дейінгі ұйымдағы музыка жетекшісінің кәсіби қызметі балаларға ән үйрету немесе музыкалық мерекелерді ұйымдастырумен ғана шектелмейді. Оның маңызды міндеттерінің бірі – музыкалық іс-әрекет арқылы баланың шығармашылық қабілетін, эмоциялық мәдениетін, қарым-қатынас дағдыларын және ұлттық мәдениетке деген құрметін дамыту. Бұл міндетті нәтижелі жүзеге асыру үшін музыка жетекшісі ұлттық музыкалық материалды мақсатты түрде таңдап, оны тәрбие үдерісінің басқа бағыттарымен байланыстыра білуі қажет. Сонымен қатар тәрбиешілермен, ата-аналармен және балабақша әкімшілігімен бірлескен жұмыс ұйымдастыру маңызды.

Ұлттық музыкалық тәрбие жұмысын жоспарлағанда алдымен балалардың жас ерекшелігі ескеріледі. Кіші топтағы балаларға қысқа әуендер, бесік жырының қарапайым үлгілері, қайталанатын сөздері бар әндер және дыбысты ажыратуға арналған ойындар ұсынылады. Ортаңғы топта ұлттық аспаптарды таныстыру, музыкалық ырғақты қайталау, әннің мазмұнын сурет арқылы түсіндіру және қарапайым музыкалық қимылдар ұйымдастырылады. Ересек және мектепалды топтарда күйдің көңіл күйін сипаттау, халық әндерінің мазмұнын талқылау, ұлттық музыкалық аспаптарды салыстыру және шағын сахналық көріністерге қатысу мүмкіндігі беріледі. Бұл жерде балалардан күрделі тарихи немесе музыкалық-теориялық мәліметтерді жаттау талап етілмейді. Негізгі мақсат – олардың музыкалық мұраға қызығушылығын, эмоционалдық қабылдауын және мәдени танымын біртіндеп дамыту.

Музыка жетекшісі ұлттық музыкалық шығармаларды таңдағанда олардың түпнұсқалығына, орындалу сапасына және мазмұнының балаларға сәйкестігіне назар аударуы керек. Мүмкіндігінше халық әндерінің дәстүрлі орындалу үлгілерін, кәсіби домбырашылар мен қобызшылардың орындауларын, сапалы аудио-бейнематериалдарды пайдаланған дұрыс. Сонымен қатар балаларға ұлттық аспаптарды тек сурет арқылы ғана емес, мүмкін болған жағдайда нақты аспаппен таныстыру пайдалы. Музыка жетекшісі аспаптың дыбысын өзі орындап көрсетсе немесе арнайы орындаушыны шақырса, балалар үшін бұл ерекше әсер қалдырады. Дегенмен музыкалық материалдың дыбыс деңгейі, ұзақтығы және эмоционалдық сипаты балалардың жасына сай болуы қажет.

Ұлттық тәрбие жұмысында ата-аналармен ынтымақтастыққа ерекше мән беріледі. Себебі баланың ұлттық мәдениетпен алғашқы танысуы көбіне отбасынан басталады. Үйде айтылатын бесік жыры, үлкендердің орындаған халық әндері, мерекелерде тыңдалатын күй және ұлттық аспаптар туралы әңгімелер баланың музыкалық тәжірибесін байытады. Музыка жетекшісі ата-аналарға балалармен бірге халық әндерін тыңдау, ұлттық аспаптардың суреттерін қарау, отбасындағы үлкендерден бесік жырын үйрену сияқты қарапайым ұсыныстар бере алады. «Отбасылық ән қоржыны», «Әжемнің әлдиі», «Атамның күйі» атты шағын жобалар арқылы ата-аналардың тәрбие жұмысына қатысуын арттыруға болады. Мұндай ынтымақтастық ұлттық музыкалық мұраның ұрпақтан ұрпаққа берілуіне ықпал етеді.

Жұмыстың нәтижесін бақылау кезінде баланың ұлттық музыкаға қызығушылығы, музыкалық шығармаларды тыңдау белсенділігі, кейбір ұлттық аспаптарды тануы, әнге қосылуы, ырғақты қайталауы және музыкалық әсерін сөзбен немесе қимылмен білдіруі сияқты көрсеткіштер ескеріледі. Сонымен бірге бала халық әнінің мазмұнын түсінуге талпына ма, музыкалық шығарманың көңіл күйін ажырата ала ма, топтық орындауға қатыса ма, ұлттық аспаптарға құрметпен қарай ма деген мәселелер де назарда болады. Мұндай бақылау балаларды бір-бірімен салыстыру үшін емес, әр баланың жеке даму динамикасын байқау және келесі педагогикалық жұмысты жоспарлау үшін жүргізіледі.

Мысалы, музыка жетекшісі оқу жылының басында балаларға бірнеше ұлттық аспаптың суретін көрсетіп, олардың атауларын тану деңгейін бақылай алады. Оқу жылы барысында аспаптардың дыбысын тыңдату, атауын қайталау және ойын арқылы бекіту жұмыстары жүргізіледі. Белгілі бір кезеңнен кейін балалардың аспаптарды тану, дыбыстарын ажырату және музыкаға қызығушылық таныту әрекеттері қайта бақыланады. Нәтижелерді талдау арқылы қолданылған әдістердің тиімді жақтарын анықтауға болады. Алайда мұндай бақылауды ресми ғылыми эксперимент ретінде көрсету үшін арнайы зерттеу дизайны, өлшемдер және нақты деректер қажет екенін ескерген жөн.

Мен музыка жетекшісі ретінде ұлттық тәрбие жұмысының табыстылығын балалардың әнді қаншалықты қатесіз орындауымен ғана өлшемеймін. Баланың домбыра үнін қызыға тыңдауы, бесік жырының баяу әуеніне эмоциялық жауап беруі, халық әнінің қайырмасын ықыласпен айтуы, ұлттық аспап туралы сұрақ қоюы немесе музыкалық ойынға қуана қатысуы да маңызды көрсеткіштер болып саналады. Өйткені мектепке дейінгі кезеңде ұлттық құндылықтарға тәрбиелеудің басты нәтижесі – баланың жүрегінде туған халқының өнеріне деген қызығушылық пен құрметтің алғашқы негіздерін қалыптастыру.

Қорытынды

Қазақтың ұлттық музыкалық мұрасы – мектеп жасына дейінгі балаларды ұлттық құндылықтарға тәрбиелеудің мазмұнды әрі әсерлі құралдарының бірі. Халық әндері, бесік жырлары, күйлер, термелер және дәстүрлі музыкалық аспаптар арқылы бала халқымыздың мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен және рухани құндылықтарымен танысады. Ұлттық музыканың тәрбиелік мүмкіндігі оның тек әуендік ерекшелігінде емес, халықтың тарихи тәжірибесі мен адамгершілік ұстанымдарын жеткізуінде жатыр.

Мақалада қарастырылған теориялық және әдістемелік мәселелер ұлттық музыкалық мұраны мектепке дейінгі тәрбие үдерісінде жүйелі пайдаланудың маңызын көрсетеді. Музыкалық тыңдалым, ән айту, ырғақтық қимыл, ұлттық аспаптармен танысу, музыкалық ойындар, сахналау және отбасылық жобалар балалардың ұлттық мәдениетке қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл жұмыс барысында Отанға сүйіспеншілік, отбасын құрметтеу, үлкенді сыйлау, достық, бірлік, мейірімділік және мәдени мұраға құрмет сияқты құндылықтар баланың күнделікті тәжірибесі арқылы қалыптасады.

Музыка жетекшісінің негізгі міндеті – ұлттық музыкалық шығармаларды балаларға жас ерекшелігіне сәйкес, түсінікті әрі әсерлі түрде жеткізу. Ол үшін ұлттық музыканы бір реттік мерекелік шараларда ғана емес, күнделікті ұйымдастырылған іс-әрекетте, музыкалық ойындарда және шығармашылық тапсырмаларда қолдану қажет. Сонымен бірге тәрбиешілермен және ата-аналармен бірлескен жұмыс жүргізу ұлттық тәрбиенің сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, ұлттық музыкалық мұраны мектепке дейінгі тәрбиеде пайдалану – баланың музыкалық қабілетін дамытумен қатар, оның ұлттық мәдениетке деген құрметін қалыптастыруға бағытталған маңызды педагогикалық жұмыс. Бала домбыраның үнін тыңдап, халық әнін айтып, бесік жырының әуезін сезінген сайын өз халқының рухани әлемімен жақындай түседі. Менің музыка жетекшісі ретіндегі басты мақсатым – әр баланың бойында ұлттық өнерге деген сүйіспеншіліктің алғашқы дәнін егіп, оны мейірімділікке, әсемдікті сезінуге, туған жерін және мәдени мұрасын құрметтеуге тәрбиелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығы. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы». – «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029031

2. UNESCO. (2014). Kazakh traditional art of Dombra Kuy. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. https://ich.unesco.org/en/RL/kazakh-traditional-art-of-dombra-kuy-00996

3. Matyzhanov, K., Aitbaeva, A. (2018). Children Development in Early Age by Children's Ceremonial Songs (on the example of Kazakh child folklore). Journal of Educational Sciences, 56(3), 4–12. https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/514

4. Dossanova, K. K., Kunekova, T. M., Zhumasheva, G. K., Dossanova, A. A. (2019). National identity in the modern education of Kazakhstan. Opción, 34(85-2), 544–568. https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/23807

5. Utegalieva, S. (2018). A Computer-Based Study of Scales on the Kazakh Dombra and Kyl-Kobyz. Yearbook for Traditional Music. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/ytm.2018.34

6. Rancier, M. (2024). "The Real Kazakh is a Dombyra"?: Musical Instruments and Nation Branding in 21st-Century Kazakhstan. Journal of Musicological Research, 43(2–3), 159–174. https://doi.org/10.1080/01411896.2024.2376938

7. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігі. (2022). Music: Kazakh traditional musical instruments. https://www.gov.kz/org/mfa-budapest/press/article/details/73572?lang=en

Қуанышқызы Рысты
Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары
Маңғыстау облысының білім басқармасының Ақтау қаласы бойынша білім бөлімінің
"Қартбай Бекжанов атындағы №10 жалпы білім беретін мектеп" КММ

«ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ НЕГІЗІНДЕ ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ»

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллект технологияларын жалпы білім беретін мектеп педагогтерінің кәсіби дамуын ұйымдастыру үдерісіне енгізудің ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Білім беру жүйесіндегі цифрлық өзгерістер жағдайында мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін үздіксіз жетілдіру, жасанды интеллект құралдарын сабақ жоспарлау, оқу материалдарын әзірлеу, білім алушылардың оқу жетістіктерін талдау, сараланған тапсырмалар құрастыру және педагогикалық рефлексия жүргізу мақсатында пайдалану жолдары сипатталады. Мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары тұрғысынан педагогтердің цифрлық және жасанды интеллект сауаттылығын дамытуға бағытталған мектепішілік әдістемелік жұмысты жүйелеу, кәсіби қажеттіліктерді анықтау, тәлімгерлік пен тәжірибе алмасуды ұйымдастыру, нәтижені бағалау тетіктері ұсынылады. Сонымен бірге жасанды интеллектіні қолданудағы академиялық адалдық, дербес деректерді қорғау, ақпараттың дұрыстығын тексеру және педагогтің кәсіби жауапкершілігі мәселелеріне назар аударылады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, педагогтің кәсіби дамуы, цифрлық құзыреттілік, мектепішілік әдістемелік жұмыс, педагогикалық менеджмент, кәсіби оқыту, цифрлық сауаттылық, академиялық адалдық, білім сапасы.

Кіріспе

Қазіргі білім беру кеңістігі технологиялық жаңару, ақпарат көлемінің артуы және оқыту тәсілдерінің өзгеруімен сипатталады. Бүгінгі мұғалім тек пәндік білімді жеткізуші ғана емес, білім алушының жеке оқу бағытын қалыптастырушы, ақпаратты сыни бағалауға үйретуші, оқу үдерісін ұйымдастырушы және үнемі кәсіби ізденісте жүретін маман болуы тиіс. Осы талаптар педагогтердің кәсіби дамуын дәстүрлі біліктілік арттыру курстарымен ғана шектемей, мектептің күнделікті әдістемелік жұмысына кіріктірілген үздіксіз үдеріс ретінде қарастыруды қажет етеді. Бұл үдерісте жасанды интеллект технологиялары жаңа мүмкіндіктер ұсынады.

Жасанды интеллект педагогке сабақ тақырыбына сәйкес тапсырмалар әзірлеуге, күрделі ұғымдарды әртүрлі деңгейде түсіндіруге, мәтіндерді ықшамдауға, оқу материалдарын түрлендіруге, бағалау критерийлерін құрастыруға және кәсіби рефлексияға арналған сұрақтар дайындауға көмектесе алады. Алайда технологияны қолдану мұғалімнің әдістемелік шеберлігін автоматты түрде арттырмайды. Нәтиже педагогтің мақсат қоя білуіне, ұсынылған ақпаратты сараптауына, пәндік білімін пайдалануына және жасанды интеллект берген материалды нақты оқу жағдайына бейімдеуіне байланысты.

UNESCO-ның 2024 жылы жарияланған AI Competency Framework for Teachers құжатында педагогтердің жасанды интеллект саласындағы құзыреттіліктері бес бағытқа топтастырылған: адамға бағдарланған көзқарас, жасанды интеллект этикасы, жасанды интеллект негіздері мен қолданылуы, жасанды интеллект педагогикасы және кәсіби даму үшін жасанды интеллектіні пайдалану. Құжатта құзыреттілікті меңгеру, тереңдету және жаңа шешімдер жасау деңгейлері бойынша дамыту ұсынылады. Бұл жіктеу мектептегі әдістемелік жұмысты жоспарлау үшін маңызды бағдар бола алады.

Қазақстанда да білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні енгізу мәселесі мемлекеттік деңгейде қарастырылуда. 2025–2029 жылдарға арналған орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні енгізудің тұжырымдамалық негіздері педагогтердің жаңа технологиялармен жұмыс істеу даярлығын жетілдіру бағытын айқындайды. Ал 2026 жылғы 12 мамырдағы Президент Жарлығы орта білім беру жүйесінде

жасанды интеллектіні енгізу, педагог кадрларды даярлау және оқушылардың дербес деректерін қорғау мәселелерін қамтиды.

Мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары үшін бұл өзгерістер басқарушылық міндеттерді де жаңаша қарастыруды талап етеді. Ендігі жерде әдістемелік жұмыстың тиімділігі өткізілген семинарлар санымен емес, педагогтің нақты кәсіби қажеттілігіне қаншалықты жауап бергенімен, жаңа білімнің сабақ тәжірибесіне қалай енгенімен және оның оқу үдерісін жақсартуға қосқан үлесімен бағалануы керек. Осыған байланысты мақалада жасанды интеллект негізінде педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастырудың теориялық алғышарттары, мектепішілік басқару жолдары, практикалық әдістері мен бағалау тетіктері қарастырылады.

Педагогтің кәсіби дамуы – мұғалімнің пәндік білімін, әдістемелік шеберлігін, педагогикалық ойлауын, коммуникативтік қабілетін және кәсіби жауапкершілігін жүйелі түрде жетілдіруге бағытталған үздіксіз үдеріс. Бұрын кәсіби даму көбіне біліктілікті арттыру курстарына қатысу, ашық сабақ өткізу, семинар мен конференцияларға бару арқылы жүзеге асырылса, қазіргі жағдайда бұл жұмыс әлдеқайда икемді, жекелендірілген және тәжірибеге бағдарланған сипат алуы қажет. Себебі әр педагогтің кәсіби тәжірибесі, цифрлық сауаттылығы, пәндік ерекшелігі, оқытудағы қиындықтары мен даму қажеттіліктері бірдей емес. Сондықтан мектепішілік кәсіби даму жүйесі мұғалімдердің жеке ерекшеліктерін ескеріп құрылуы тиіс.

Жасанды интеллект осы үдерісті дараландыруға мүмкіндік береді. Мысалы, мұғалім белгілі бір тақырыпты оқытуда білім алушылардың мәтінді түсіну деңгейі әртүрлі екенін анықтаса, жасанды интеллект көмегімен бір оқу мақсатына бағытталған, бірақ күрделілігі әртүрлі тапсырмалар нұсқаларын әзірлей алады. Пән мұғалімі күрделі терминдерді қарапайым тілмен түсіндірудің бірнеше тәсілін сұрастырып, олардың ішінен сыныптың жас ерекшелігіне сәйкес келетінін таңдай алады. Сондай-ақ жасанды интеллект сабақ құрылымын жетілдіру, қалыптастырушы бағалауға арналған сұрақтар құрастыру, жобалық жұмысқа идея ұсыну және оқу материалын әртүрлі форматта дайындау кезінде көмекші қызмет атқарады. Дегенмен ұсынылған мазмұнның ғылыми дұрыстығын, оқу бағдарламасына сәйкестігін және тәрбиелік ықпалын мұғалім өзі тексеруі қажет.

UNESCO-ның 2024 жылғы педагогтерге арналған жасанды интеллект құзыреттілігі шеңбері кәсіби дамуды тек техникалық дағдыларды меңгерумен шектемейді. Оның адамға бағдарланған көзқарас бағыты мұғалімнің кәсіби дербестігін сақтауды, этикалық бағыт білім беру барысында әділеттілік пен жауапкершілікті қамтамасыз етуді, ал педагогикалық бағыт технологияны оқыту мақсаттарына сәйкес қолдануды көздейді. Құжаттағы «меңгеру – тереңдету – жасау» деңгейлері мектептегі кәсіби дамудың кезеңдік моделін құрастыруға негіз бола алады. Бірінші кезеңде педагог жасанды интеллектінің не екенін, оның мүмкіндігі мен шектеулерін түсінеді. Екінші кезеңде құралдарды сабақтың нақты міндеттеріне бейімдеп қолданады. Үшінші кезеңде пәндік және әдістемелік тәжірибесіне сүйене отырып, жасанды интеллект көмегімен жаңа оқу сценарийлерін, ресурстарды немесе мектепішілік әдістемелік шешімдерді әзірлейді.

Кәсіби дамудың тағы бір маңызды негізі – мұғалімнің өмір бойы білім алу қағидаты. Ақпараттық технологиялар тез өзгеретіндіктен, бір рет өткен курс педагогтің барлық қажеттілігін ұзақ мерзімге қамтамасыз ете алмайды. Мұғалім жаңа құралдардың пайда болуын бақылап қана қоймай, олардың оқу мақсатына сәйкестігін бағалап, өз тәжірибесіне қажеттісін ғана енгізе білуі керек. Бұл жерде жасанды интеллектіні меңгеру өз алдына жеке мақсат емес, кәсіби міндеттерді сапалы орындауға көмектесетін құрал ретінде қарастырылуы тиіс. Мәселен, мұғалімнің негізгі мақсаты – оқушының мәтіндік сауаттылығын дамыту болса, жасанды интеллектіні мәтін деңгейін саралау, сұрақтар жүйесін дайындау немесе кері байланыс үлгілерін әзірлеу үшін пайдалануға болады.

Осы тұрғыдан алғанда, педагогтің кәсіби дамуы үш өзара байланысты құрамдас бөліктен тұрады: пәндік-әдістемелік құзыреттілік, цифрлық және жасанды интеллект сауаттылығы,

педагогикалық-этикалық жауапкершілік. Бұл құрамдастардың біреуі әлсіз болса, технологияны қолдану сапасы да төмендеуі мүмкін. Мысалы, цифрлық құралды жақсы меңгергенімен, пәндік мазмұнды жеткілікті білмейтін педагог жасанды интеллект ұсынған қате тұжырымды байқамай қалуы ықтимал. Ал пәнді терең меңгерген мұғалім цифрлық мүмкіндіктерді білмесе, кәсіби жұмысын жеңілдететін құралдарды тиімді пайдалана алмауы мүмкін. Сондықтан мектептегі кәсіби даму жұмысы осы бағыттардың барлығын кешенді қамтуы қажет.

Директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары кәсіби дамудың ғылыми-әдістемелік негізін айқындағанда, ең алдымен мектептің даму басымдықтарын, оқу сапасына қатысты деректерді, педагогтердің сұраныстарын және білім алушылардың қажеттіліктерін ескеруі керек. Жасанды интеллектіні енгізу жөніндегі жұмыс сәнге айналған технологияларды таныстырумен шектелмеуі тиіс. Оның орнына «Бұл құрал мұғалімнің қандай кәсіби міндетін шешеді?», «Ол оқушының оқуына қандай нақты пайда әкеледі?», «Қандай қауіптері бар және оларды қалай азайтамыз?» деген сұрақтарға жауап іздеу маңызды. Осындай талдау технологияны мақсатты, саналы және педагогикалық тұрғыдан негізделген түрде қолдануға жағдай жасайды.

Жалпы білім беретін мектепте педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастыру – оқу ісі жөніндегі орынбасардың негізгі басқарушылық бағыттарының бірі. Бұл қызмет тек әдістемелік кеңестердің жұмысын үйлестірумен немесе ашық сабақтардың кестесін бекітумен шектелмейді. Оқу ісі жөніндегі орынбасар мектептің кадрлық әлеуетін, педагогтердің кәсіби қажеттіліктерін, оқыту сапасына әсер ететін факторларды және әдістемелік қолдаудың нәтижелілігін жүйелі талдауы тиіс. Жасанды интеллект технологияларының білім беру үдерісіне енуі осы басқарушылық қызметтің мазмұнын кеңейтеді. Енді басшы педагогтердің цифрлық даярлығын анықтап қана қоймай, жасанды интеллектіні қолдануға байланысты ортақ ережелерді қалыптастыруға, әдістемелік қолдау көрсетуге және қауіпсіз қолдану мәдениетін дамытуға жауапты.

Ең алдымен, мектепте педагогтердің кәсіби қажеттіліктерін анықтау жұмысы жүргізілуі керек. Бұл үшін сауалнама, сұхбат, пәндік бірлестіктер отырысындағы талқылау, сабаққа қатысу нәтижелері және мұғалімдердің өзіндік бағалауы пайдаланылуы мүмкін. Сауалнамада педагогтің қандай цифрлық құралдарды білетіні, жасанды интеллектіні бұрын қолданған-қолданбағаны, оны қандай міндеттерге пайдаланғысы келетіні және қандай қиындықтарға кезігетіні анықталады. Мұндай диагностика мұғалімдерді «жақсы» немесе «нашар» деп жіктеу үшін емес, кәсіби қолдаудың нақты бағытын белгілеу үшін қажет. Мысалы, бір мұғалімге мәтіндік сұраныс құрастыру дағдысын дамыту керек болса, екінші педагогке жасанды интеллект жасаған материалды тексеру, үшіншісіне пәндік тапсырмаларды саралау жолдарын меңгерту қажет болуы мүмкін.

Келесі басқарушылық міндет – мектепішілік кәсіби даму бағдарламасын әзірлеу. Бағдарламада оқу жылының басымдықтары, күтілетін кәсіби нәтижелер, оқыту формалары, жауапты тұлғалар және кері байланыс тетіктері көрсетіледі. Оқу ісі жөніндегі орынбасар жасанды интеллект тақырыбын мектептің әдістемелік жұмысына жүйелі енгізіп, оны пәндік бірлестіктердің жылдық жоспарларымен байланыстыра алады. Мысалы, жаратылыстану пәндері бірлестігінде зерттеу сұрақтарын құрастыру мен деректерді түсіндіру, тіл пәндері бірлестігінде мәтінмен жұмыс және тілдік тапсырмаларды саралау, математика бірлестігінде есептердің күрделілік деңгейін өзгерту, бастауыш сыныптарда көрнекі материалдар мен қысқа нұсқаулықтар әзірлеу мәселелері қарастырылуы мүмкін. Осылайша ортақ тақырып пән ерекшеліктеріне бейімделеді.

UNESCO ұсынған педагогтердің жасанды интеллект құзыреттілігі шеңбері кәсіби дамуды мектеп деңгейінде жоспарлауға мүмкіндік береді. Онда «AI for professional learning», яғни кәсіби оқыту үшін жасанды интеллектіні пайдалану бағыты жеке қарастырылған. Бұл бағыт мұғалімнің өз бетінше білім алуын ғана емес, ұйымның бірлескен кәсіби үйренуін де қамтиды. Демек, оқу ісі жөніндегі орынбасар жасанды интеллектіні меңгерген мұғалімдердің

тәжірибесін әріптестерімен бөлісуіне жағдай жасап, пәндік бірлестіктер арасында кәсіби ынтымақтастық орната алады.

Басқарудың келесі маңызды бағыты – мектепішілік әдістемелік қолдау жүйесін ұйымдастыру. Ол үшін «Жасанды интеллект және педагогикалық тәжірибе» тақырыбында тұрақты әдістемелік алаң құруға болады. Бұл алаңда мұғалімдер өздері қолданған құралдарды таныстырып, нақты сабақ үлгілерін талдап, жасанды интеллект ұсынған материалдардың артықшылықтары мен кемшіліктерін салыстырады. Сонымен бірге тәлімгерлік жүйесін іске қосу тиімді. Цифрлық құзыреттілігі жоғары педагог тәжірибесі аз әріптесіне жеке кеңес беріп, шағын практикалық тапсырмаларды орындауға көмектеседі. Мұндай жұмыстың ерекшелігі – мұғалімдерді дайын нұсқаулықты жаттауға емес, нақты педагогикалық мәселені өз бетімен шешуге үйрету.

Оқу ісі жөніндегі орынбасардың басқарушылық шешімдері бақылау мен қолдаудың тепе-теңдігіне негізделуі тиіс. Жасанды интеллектіні қолдануды педагогтерге міндетті талап ретінде жүктеу, барлық мұғалімнен бірдей нәтиже күту немесе технологияны қолданбағаны үшін теріс баға беру кәсіби дамуға кедергі келтіруі мүмкін. Оның орнына басшы мұғалімнің кәсіби дербестігін құрметтеп, технологияны қолданудың педагогикалық негіздемесін талап етуі керек. Мысалы, сабақта жасанды интеллект қолданылса, мұғалім оның қандай оқу мақсатына қызмет еткенін, оқушы әрекетіне қалай ықпал еткенін және нәтижені қалай тексергенін түсіндіре алуы қажет.

Сонымен қатар мектеп басшылығы инфрақұрылымдық жағдайды да ескеруі керек. Интернеттің қолжетімділігі, компьютерлердің жеткіліктілігі, цифрлық платформаларды пайдалану мүмкіндігі, педагогтердің жұмыс жүктемесі және деректерді қорғау тәртібі алдын ала қарастырылуы тиіс. Техникалық мүмкіндік шектеулі жағдайда барлық мұғалімнен бірдей цифрлық белсенділік талап ету әділетсіз. Сондықтан кәсіби даму бағдарламасы мектептің нақты ресурстарына сай жоспарланып, кезең-кезеңімен жүзеге асырылғаны жөн.

Қорыта айтқанда, оқу ісі жөніндегі орынбасар жасанды интеллектіні мектепке енгізуші техникалық үйлестіруші ғана емес, педагогтердің кәсіби өсуіне жағдай жасайтын әдістемелік көшбасшы болуы керек. Оның басты міндеті – технологияны педагогикалық мақсатпен байланыстыру, кәсіби қажеттіліктерді анықтау, мұғалімдер арасындағы тәжірибе алмасуды дамыту және қауіпсіз әрі жауапты қолдану мәдениетін қалыптастыру.

Жасанды интеллект технологиялары педагогтің күнделікті қызметіндегі бірқатар міндеттерді жеңілдетіп, әдістемелік жұмыстың мазмұнын түрлендіре алады. Алайда оларды тиімді пайдалану үшін мұғалім алдымен өзінің кәсіби мақсатын нақты анықтауы қажет. Құралды қолдану өздігінен нәтиже бермейді; нәтиже педагогтің сұранысты дұрыс құрастыруына, ұсынылған жауапты талдауына және оны оқу үдерісіне бейімдеуіне байланысты. Сондықтан мектептегі кәсіби даму барысында жасанды интеллектімен жұмыс істеудің техникалық дағдыларымен қатар, педагогикалық тапсырманы дұрыс қою, жауапты тексеру және алынған материалды қайта өңдеу мәдениетін қалыптастыру маңызды.

Бірінші бағыт – сабақ жоспарлау мен оқу мазмұнын әзірлеу. Мұғалім жасанды интеллектіні оқу мақсатына сәйкес сабақ кезеңдерінің нұсқаларын дайындауға, проблемалық сұрақтар құрастыруға, тақырыпты өмірмен байланыстыратын мысалдар ұсынуға және сабақ соңындағы рефлексия сұрақтарын әзірлеуге пайдалана алады. Мысалы, тарих пәнінің мұғалімі белгілі бір тарихи кезең бойынша пікірталас ұйымдастыруға арналған сұрақтар тізімін сұрай алады. Биология мұғалімі экожүйе тақырыбына бақылау тапсырмаларын әзірлеуді тапсыра алады. Қазақ тілі мұғалімі бір мәтін негізінде грамматикалық, мазмұндық және шығармашылық тапсырмалардың бірнеше нұсқасын жасата алады. Бірақ мұғалім ұсынылған тапсырмалардың оқу бағдарламасына, жас ерекшелігіне және пәннің ғылыми мазмұнына сәйкестігін өзі тексеруі керек.

Екінші бағыт – саралап және даралап оқыту. Бір сыныптағы оқушылардың білім деңгейі, оқу қарқыны, қызығушылығы мен қажеттілігі әртүрлі болуы мүмкін. Жасанды интеллект бір оқу мақсатына бағытталған тапсырмаларды күрделілік деңгейі бойынша өзгертуге, мәтінді жеңілдетуге, қосымша түсіндірме немесе тірек сөздер ұсынуға көмектеседі. Мысалы, мәтінді

түсіну дағдысын дамытуда мұғалім бір мазмұн бойынша негізгі ақпаратты табуға арналған бастапқы деңгейдегі, себеп-салдарды анықтайтын орта деңгейдегі және автор көзқарасын бағалайтын жоғары деңгейдегі тапсырмалар әзірлей алады. Бұл тәсіл оқушыларды тұрақты топтарға бөліп қою үшін емес, олардың оқу қажеттілігіне сәйкес уақытша қолдау көрсету үшін қолданылуы тиіс. Оқушының жеке деректері мен бағалау нәтижелерін ашық, тексерілмеген платформаларға енгізуге болмайды.

Үшінші бағыт – бағалау мен кері байланысты жетілдіру. Жасанды интеллект бағалау критерийлерінің бастапқы жобасын, дескрипторлар, өзін-өзі бағалау сұрақтары және кері байланыс үлгілерін әзірлеуге көмектеседі. Мұғалім, мысалы, «мәтіннің негізгі идеясын анықтайды» деген оқу мақсатына сәйкес оқушы әрекетін сипаттайтын дескрипторлар нұсқасын сұрай алады. Алайда жасанды интеллект жасаған критерийлерді сол күйінде қабылдау дұрыс емес. Олар оқу мақсатына сәйкестігі, түсініктілігі, өлшенетіндігі және оқушыға әділ талап қоюы тұрғысынан қайта қаралуы керек. Оқушының жазба жұмысын автоматты түрде бағалау кезінде де мұғалім қорытынды шешімді өзі қабылдайды, өйткені мәтіннің мазмұндық тереңдігі, шығармашылық ерекшелігі немесе оқушының жеке даму динамикасы автоматты бағалау арқылы толық қамтылмауы мүмкін.

Төртінші бағыт – әдістемелік материалдар мен кәсіби ресурстар әзірлеу. Жасанды интеллект презентация құрылымын жоспарлау, жұмыс парақтарының бастапқы нұсқасын дайындау, оқу мәтінін қысқарту, тапсырма нұсқаларын көбейту және педагогикалық жағдаяттарды модельдеу кезінде пайдалы. Мұғалім бір тақырып бойынша сабаққа дейінгі дайындық уақытын тиімді ұйымдастырып, бос уақытын оқушылардың оқу қажеттілігін талдауға, жеке кеңес беруге және шығармашылық жұмыстарға бағыттай алады. Бірақ жасанды интеллект жасаған суреттердің, мәтіндердің, деректердің авторлық құқыққа сәйкестігі мен мазмұндық дұрыстығын тексеру қажет.

Бесінші бағыт – кәсіби рефлексия және өзіндік білім алу. Педагог сабақтан кейін жасанды интеллектіні пайдаланып, өзінің сабақ жоспарын талдауға арналған сұрақтар дайындай алады: сабақ мақсатына қол жеткізуге қандай әрекеттер ықпал етті, қай кезеңде оқушылар белсенділігі төмендеді, қандай тапсырма оқушыларға қиындық туғызды, келесі сабақта қандай өзгеріс енгізуге болады? Мұғалім сабақ барысы туралы жалпы сипаттама беріп, ықтимал жақсарту бағыттарын сұрай алады. Бірақ оқушылардың аты-жөні, жеке жетістіктері, денсаулық жағдайы немесе басқа да құпия ақпарат енгізілмеуі керек. Жасанды интеллект мұғалімнің рефлексиясын алмастырмайды, тек оны жүйелеуге көмектеседі.

Осы мүмкіндіктерді педагогтерге үйреткенде, мектепішілік оқыту теориялық таныстырумен шектелмеуі тиіс. Әр мұғалім өз пәні бойынша нақты тапсырма орындап, жасанды интеллект көмегімен дайындалған материалды сараптап, оны сабақта қолдану мүмкіндігін дәлелдеуі керек. Мысалы, әдістемелік семинарда қатысушылар бір оқу мақсатын таңдап, оған арналған тапсырманың алғашқы нұсқасын өздері әзірлейді, кейін жасанды интеллект көмегімен балама нұсқалар жасайды. Соңында екі нұсқаны салыстырып, қайсысы оқу мақсатына көбірек сәйкес келетінін негіздейді. Мұндай жұмыс педагогтің технологияны саналы қолдануына және кәсіби шешім қабылдау қабілетінің дамуына ықпал етеді.

UNESCO ұсынымдарында генеративті жасанды интеллектіні білім беру мен зерттеуде адамға бағдарланған тәсіл негізінде қолдану қажеттігі көрсетілген. Құжат деректер құпиялылығын қорғау, құралдардың қауіпсіздігі мен педагогикалық жарамдылығын бағалау, сондай-ақ жасанды интеллектіні білім беру мақсатына сай қолдану мәселелеріне назар аударады. Демек, мектепте жасанды интеллект құралдарын қолдану әдістемесі тек мүмкіндіктерді меңгеруді емес, олардың шектеулерін түсінуді де қамтуы керек.

Жасанды интеллект негізінде педагогтердің кәсіби дамуын нәтижелі ұйымдастыру үшін мектепте жүйелі әрі кезеңдік жұмыс моделі қажет. Мұндай модель бір реттік семинар немесе жекелеген мұғалімдердің бастамасымен шектелмеуі тиіс. Ол мектептің даму жоспарына, әдістемелік қызметтің жылдық жоспарына және педагогтердің кәсіби қажеттіліктеріне кіріктірілгені дұрыс. Мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары бұл модельді

әзірлеу кезінде педагогтердің бастапқы даярлық деңгейін, пәндік ерекшеліктерін, техникалық мүмкіндіктерін және білім сапасын арттыруға қатысты мектептің басым міндеттерін ескереді.

Ұсынылатын модель бес кезеңнен тұрады: диагностикалық, жоспарлау, оқыту, тәжірибеге енгізу және рефлексиялық-талдамалық кезең. Әр кезең келесі кезеңмен өзара сабақтасып, педагогтің кәсіби өсу динамикасын бақылауға мүмкіндік береді.

Бірінші кезең – диагностикалық кезең. Бұл кезеңде мұғалімдердің жасанды интеллект туралы бастапқы түсінігі, цифрлық дағдылары, құралдарды қолдану тәжірибесі және кәсіби сұраныстары анықталады. Диагностика сауалнама, өзіндік бағалау парағы, сұхбат және пәндік бірлестіктердегі талқылау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, педагогтерге «Жасанды интеллектінің мүмкіндіктері мен шектеулерін түсіндіре аламын», «Оқу мақсатына сай нақты сұраныс құрастыра аламын», «Жасанды интеллект ұсынған ақпаратты бірнеше дереккөз арқылы тексере аламын», «Оқушылардың жеке деректерін қорғау талаптарын білемін» деген тұжырымдар ұсынылады. Мұғалімдер өз деңгейін белгілеп, қандай бағытта қолдау қажет екенін көрсетеді. Нәтижесінде педагогтерді шартты түрде бастапқы, орта және ілгері деңгейлер бойынша кәсіби қолдау топтарына біріктіруге болады. Бұл топтау мұғалімдерді бағалау немесе рейтинг жасау үшін емес, оқыту мазмұнын саралау үшін қолданылады.

Екінші кезең – жоспарлау кезеңі. Диагностика нәтижелері негізінде мектептің жасанды интеллект сауаттылығын дамыту жоспары жасалады. Жоспарда қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді мақсаттар, оқыту тақырыптары, практикалық тапсырмалар, жауапты мамандар және күтілетін нәтижелер белгіленеді. Мысалы, бірінші тоқсанда жасанды интеллект негіздері мен қауіпсіздік қағидалары, екінші тоқсанда сабақ жоспарлау және тапсырмаларды саралау, үшінші тоқсанда бағалау мен кері байланыс, төртінші тоқсанда тәжірибе алмасу және педагогикалық жобалар қарастырылуы мүмкін. Бұл – мектеп жағдайына қарай бейімделетін үлгілік құрылым.

Үшінші кезең – оқыту кезеңі. Бұл кезеңде семинар, практикум, шеберлік сағаты, вебинар, шағын топтағы жұмыс және тәлімгерлік ұйымдастырылады. Теориялық бөлімде жасанды интеллектінің негізгі ұғымдары, генеративті жүйелердің жұмыс істеу ерекшеліктері, ақпараттық қателер мен деректер қауіпсіздігі түсіндіріледі. Практикалық бөлімде мұғалімдер нақты пәндік тапсырмалар орындайды. Мысалы, «Бір оқу мақсатына үш деңгейлі тапсырма құрастыру», «Жасанды интеллект жасаған мәтіндегі қате деректерді анықтау», «Қалыптастырушы бағалау критерийлерін әзірлеу» сияқты жұмыстар ұсынылады. Оқыту барысында педагогтерге тек дайын командалар берілмей, сұранысты нақтылау, контекст ұсыну, жауапты қайта тексеру және нәтижені редакциялау дағдылары үйретіледі.

Төртінші кезең – тәжірибеге енгізу кезеңі. Мұғалімдер үйренген тәсілдерін сабақта немесе сабақтан тыс әдістемелік жұмыста сынақтан өткізеді. Әр педагог бір нақты кәсіби міндетті таңдап, жасанды интеллектіні сол міндетті шешу үшін қолданады. Мысалы, география мұғалімі картаға байланысты сұрақтар жүйесін әзірлейді, бастауыш сынып мұғалімі мәтінмен жұмысқа арналған сараланған тапсырмалар жасайды, физика мұғалімі құбылысты түсіндіретін аналогиялар мен проблемалық жағдаяттар дайындайды. Мұғалім материалды сабаққа енгізер алдында тексеріп, сыныптың ерекшелігіне бейімдейді. Кейін қолдану тәжірибесі бойынша қысқаша жазба немесе әдістемелік портфолио қалыптастырады.

Бесінші кезең – рефлексиялық-талдамалық кезең. Бұл кезеңде педагогтер тәжірибесін талдап, қандай нәтиже алғанын, қандай қиындыққа кезіккенін және келесі жолы нені өзгертетінін анықтайды. Пәндік бірлестік отырыстарында сабақ материалдары талқыланып, тиімді тәсілдер ортақ әдістемелік қорда жинақталады. Оқу ісі жөніндегі орынбасар педагогтердің есебін тек қолданылған құралдар саны бойынша емес, олардың кәсіби міндетті шешуге қосқан үлесі бойынша талдайды. Мысалы, жасанды интеллект көмегімен әзірленген тапсырмалар оқушының оқу мақсатына жетуіне қаншалықты сәйкес болды, мұғалімнің дайындық үдерісіне қандай өзгеріс енгізді, материалды тексеру барысында қандай қателер анықталды деген сұрақтар қарастырылады.

Практикалық модельдің тұрақты жұмыс істеуі үшін мектепте бірнеше әдістемелік форматты қатар қолдануға болады. Біріншісі – «AI-практикум»: мұғалімдер белгілі бір

құралды өз пәні бойынша нақты тапсырма орындау арқылы меңгереді. Екіншісі – «Әдістемелік жұп»: цифрлық дағдысы жоғары және тәжірибесі мол педагог басқа әріптесіне қолдау көрсетеді. Үшіншісі – «Педагогикалық кейс»: мұғалімдер жасанды интеллект көмегімен шешуге болатын нақты оқу мәселесін талдайды. Төртіншісі – «Тәжірибе алаңы»: педагогтер өздері әзірлеген материалдарды таныстырып, әріптестерінен кері байланыс алады. Бесіншісі – «Цифрлық әдістемелік қор»: тексерілген сабақ үлгілері, тапсырмалар, нұсқаулықтар мен қауіпсіздік ережелері жинақталады.

Модельдің тиімділігі үшін мектеп басшылығы педагогтердің уақытын да ескеруі керек. Кәсіби даму жұмыстары мұғалімнің негізгі міндеттеріне қосымша шамадан тыс жүктеме түсірмеуі тиіс. Сондықтан практикумдар қысқа әрі нақты міндетке бағытталып, дайындалған материалдарды қайта пайдалануға және жетілдіруге мүмкіндік беретін ортақ қор қалыптастырылғаны жөн. Ең бастысы, мектепішілік кәсіби даму бір-бірінен бөлек іс-шаралар жиынтығы емес, педагогтің қажеттілігінен басталып, сабақ тәжірибесі мен рефлексия арқылы жалғасатын үздіксіз цикл болуы қажет.

Жасанды интеллектіні білім беру саласында қолдану жаңа мүмкіндіктермен қатар, педагогикалық, құқықтық және этикалық жауапкершілікті де күшейтеді. Сондықтан педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастыру барысында технологияны қолдану дағдыларымен бірге қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру негізгі міндеттердің бірі болуы тиіс. Мұғалім жасанды интеллект ұсынған ақпаратты дайын әрі мінсіз жауап ретінде қабылдамауы керек. Генеративті жүйелер кейде шынайы дерекке ұқсайтын, бірақ мазмұны қате ақпарат ұсынуы, дереккөздерді ойдан құрастыруы немесе белгілі бір мәселені біржақты түсіндіруі мүмкін. Осы себепті педагогтің ақпаратты сыни бағалау қабілеті жасанды интеллект сауаттылығының ажырамас бөлігі болып саналады.

Бірінші маңызды талап – дербес деректерді қорғау. Мұғалім оқушының аты-жөнін, жеке сәйкестендіру деректерін, мекенжайын, байланыс ақпаратын, денсаулығына қатысты мәліметтерді, психологиялық сипаттамаларын немесе өзге де құпия ақпаратты ашық жасанды интеллект платформаларына енгізбеуі керек. Оқушы жұмысына талдау қажет болған жағдайда жеке тұлғаны анықтауға мүмкіндік бермейтін жалпыланған немесе бүркемеленген деректерді ғана қолданған жөн. Мектеп басшылығы педагогтерге қандай ақпаратты сыртқы платформаларға енгізуге болмайтынын түсіндіріп, мектептің ішкі цифрлық қауіпсіздік ережелерін бекітуі қажет. UNESCO-ның генеративті жасанды интеллект жөніндегі нұсқаулығында деректер құпиялылығын қорғау, адамға бағдарланған тәсіл және білім беру ұйымдарының құралдарды педагогикалық әрі этикалық тұрғыдан бағалауы маңызды екені атап көрсетілген.

Екінші талап – академиялық адалдық пен авторлық жауапкершілік. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен дайындалған материалды өзінің толықтай дербес ғылыми немесе әдістемелік жұмысы ретінде ұсынбауы, пайдаланылған ақпараттың дереккөздерін тексеруі және қажет болған жағдайда технологияның көмегін ашық көрсетуі тиіс. Бұл талап оқушыларға тапсырма берген кезде де ескеріледі. Мысалы, оқушыдан эссе жазу талап етілсе, мұғалім жұмыстың қандай бөлігі өздігінен орындалуы керектігін, жасанды интеллектіні пайдалануға рұқсат етілетін жағдайларды және қолданылған көмекті қалай көрсету қажеттігін алдын ала түсіндіруі керек. Оқушының жасанды интеллектіні қолданғанын бірден көшіру немесе тәртіп бұзу деп бағалау да дұрыс емес; ең алдымен тапсырманың мақсаты мен бағалау өлшемдері нақты болуы қажет.

Үшінші талап – алгоритмдік біржақтылық пен әділеттілікті ескеру. Жасанды интеллект әртүрлі тілдік, мәдени және әлеуметтік контексті бірдей деңгейде түсінбеуі мүмкін. Қазақ тіліндегі кейбір ұғымдарды, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді немесе жергілікті оқу бағдарламасының мазмұнын қате беру ықтималдығы бар. Сондықтан педагог ұсынылған мәтіннің тілдік сапасын, мазмұндық дәлдігін, ұлттық және мәдени сәйкестігін тексеруі қажет. Әсіресе қазақ тілінде оқытатын мектептерде жасанды интеллект ұсынған аударма, анықтама, термин және мысалдарды пән мұғалімі мұқият сараптағаны дұрыс. Бұл мәселе технологияны

қолданудан бас тартуды емес, оны жергілікті білім беру мазмұнына бейімдеу қажеттігін білдіреді.

Төртінші талап – педагогтің кәсіби дербестігін сақтау. Жасанды интеллект мұғалімнің орнына оқу мақсатын таңдамайды, оқушының жеке жағдайын толық түсінбейді және педагогикалық шешімнің салдары үшін жауап бермейді. Сабақтың мазмұны, бағалау, тәрбие жұмысы және оқушыға қатысты маңызды шешімдер педагогтің кәсіби пайымына негізделуі тиіс. UNESCO педагогтерге арналған құзыреттілік шеңберінде де адамға бағдарланған көзқарас, адам жауапкершілігі және мұғалімнің кәсіби рөлін қорғау негізгі қағидаттар ретінде қарастырылады.

Кәсіби даму нәтижелерін бағалау да осы қағидаттарға сәйкес жүргізілуі керек. Мұғалімнің жасанды интеллектіні қаншалықты жиі қолданғаны немесе қанша платформа меңгергені кәсіби өсудің толық көрсеткіші бола алмайды. Нәтижені бағалауда бірнеше өлшемді ескерген жөн: педагогтің жасанды интеллект туралы базалық түсінігі; оқу мақсатына сәйкес құрал таңдай білуі; сұранысты нақты құрастыру дағдысы; алынған ақпаратты тексеруі; оқу материалын оқушы ерекшелігіне бейімдеуі; деректер қауіпсіздігі мен академиялық адалдық талаптарын сақтауы; тәжірибесін талдап, жетілдіруі.

Мектепішілік мониторинг үшін бастапқы және қорытынды өзіндік бағалау, педагогикалық портфолио, сабақ материалдарын сараптау, пәндік бірлестік отырысындағы тәжірибе таныстыру және мұғалімнің рефлексиялық жазбалары пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, оқу жылының басында педагог жасанды интеллектіні қолдану бойынша өз деңгейін бағалайды. Оқу жылы барысында ол кемінде бір нақты әдістемелік міндетті шешу үшін технологияны пайдаланып, материалдың бастапқы және өңделген нұсқаларын жинақтайды. Жыл соңында осы жұмысқа талдау жасап, қандай дағдысы дамығанын және қандай бағытта қосымша қолдау керектігін анықтайды. Бұл тәсіл нақты дерекке сүйенген кәсіби өсу динамикасын бақылауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы білім беру саясаты да жасанды интеллектіні енгізумен қатар педагог кадрларды даярлау және оқушылардың дербес деректерін қорғау мәселелерін қамтиды. 2026 жылғы 12 мамырдағы Президент Жарлығында орта білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні енгізу, педагогтердің даярлығын жетілдіру және ақпараттық қауіпсіздікке қатысты міндеттер белгіленген. Бұл мектептердегі кәсіби даму жұмысының тек технологиялық емес, басқарушылық және жауапты сипатта ұйымдастырылуы керектігін көрсетеді.

Осылайша, жасанды интеллект негізінде педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастыруда технологиялық мүмкіндіктер мен адам жауапкершілігі қатар жүруі қажет. Мектеп басшылығы мұғалімдерге жаңа құралдарды меңгертуге жағдай жасап қана қоймай, олардың кәсіби дербестігін, академиялық адалдығын және оқушы құқығын қорғауын қамтамасыз етуі тиіс. Жасанды интеллектіні орынды пайдалану педагогтің орнын алмастырмайды; керісінше, оның әдістемелік шешім қабылдауына, шығармашылық ізденісіне және кәсіби дамуына қолдау көрсетуі керек.

Қорытынды

Жасанды интеллект негізінде педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастыру – қазіргі жалпы білім беретін мектептің әдістемелік және басқарушылық қызметіндегі маңызды бағыттардың бірі. Бұл үдеріс мұғалімдердің цифрлық құралдарды меңгеруімен ғана шектелмей, олардың кәсіби ойлауын, әдістемелік шеберлігін, ақпаратты сыни бағалау қабілетін және педагогикалық жауапкершілігін жетілдіруге бағытталуы тиіс. Жасанды интеллект педагогке сабақ жоспарлау, оқу материалдарын бейімдеу, сараланған тапсырмалар әзірлеу, бағалау критерийлерін нақтылау және кәсіби рефлексия жүргізу барысында көмек көрсете алады. Алайда аталған мүмкіндіктердің нәтижелі болуы мұғалімнің пәндік біліміне, кәсіби пайымына және технологияны мақсатты қолдануына тікелей байланысты.

Мақалада қарастырылған ғылыми-әдістемелік тұжырымдар негізінде мектепішілік кәсіби дамуды ұйымдастыруға қатысты мынадай қорытындылар жасауға болады.

Біріншіден, педагогтердің жасанды интеллект құзыреттілігін дамыту жүйелі әрі кезеңдік сипатта ұйымдастырылуы қажет. Ол бастапқы диагностиканы, кәсіби қажеттіліктерді

анықтауды, мақсатты оқытуды, тәжірибеге енгізуді және нәтижені талдауды қамтуы тиіс. Екіншіден, мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары әдістемелік жұмысты ұйымдастырушы ғана емес, педагогтердің кәсіби өсуіне жағдай жасайтын басқарушылық көшбасшы ретінде әрекет етуі керек. Үшіншіден, жасанды интеллектіні қолдану әр пәннің ерекшелігіне, оқу мақсатына және оқушының жас ерекшелігіне сәйкес бейімделуі қажет. Төртіншіден, дербес деректерді қорғау, ақпараттың дұрыстығын тексеру, академиялық адалдық және педагогтің кәсіби дербестігі мектептің жасанды интеллектіні қолдану мәдениетінің негізгі қағидаттары болуы тиіс.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект педагогтің кәсіби дамуын жеделдететін және әдістемелік мүмкіндіктерін кеңейтетін көмекші құрал бола алады. Бірақ ол мұғалімнің адамдық қарым-қатынасын, тәрбиелік ықпалын, шығармашылық шешімін және кәсіби жауапкершілігін алмастыра алмайды. Сондықтан мектептегі басты мақсат – барлық педагогті бірдей технология қолдануға мәжбүрлеу емес, әр мұғалімнің кәсіби қажеттілігіне сәйкес жасанды интеллектіні саналы, қауіпсіз және нәтижелі пайдалануға үйрету. Осындай жүйелі жұмыс қана мектептің әдістемелік әлеуетін арттырып, білім беру сапасын жетілдіруге бағытталған тұрақты кәсіби даму ортасын қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. UNESCO. AI competency framework for teachers. Paris: UNESCO. 2024.
2. Miao, F., Holmes, W. Guidance for generative AI in education and research. Paris: UNESCO. 2023.
3. UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. Paris: UNESCO. 2018.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі, Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. Орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні енгізудің 2025–2029 жылдарға арналған тұжырымдамалық негіздері. 2025.
5. Қазақстан Республикасы Президентінің 2026 жылғы 12 мамырдағы «Қазақстан Республикасының орта білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні енгізу жөніндегі шаралар туралы» Жарлығы.
6. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2026 жылғы 18 тамыздағы №733 қаулысы. «Орта білім беру жүйесіне жасанды интеллектіні кеңінен енгізуге бағытталған 2026–2029 жылдарға арналған іс-шаралар кешенді жоспарын бекіту туралы».
7. Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №293-VI «Педагог мәртебесі туралы» Заңы.

Оразбек Айзере Қайратқызы
Арнайы педагогика 111 тобы студенті
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Жетісу облысы, Талдықорған қаласы

ТҰТЫҒУЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада тұтығуы бар балалардың әлеуметтік ортаға бейімделу ерекшеліктері, олардың қарым-қатынас жасау үдерісінде кездесетін психологиялық және педагогикалық қиындықтары қарастырылады. Тұтығудың баланың сөйлеу әрекетіне ғана емес, эмоционалдық жағдайына, өзіндік бағалауына, құрдастарымен қарым-қатынасына және қоғамдық ортадағы белсенділігіне ықпалы ғылыми тұрғыдан талданады. Сонымен қатар мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалардың әлеуметтік ортаға қосылуында отбасының, педагогтің, логопедтің және психологтің атқаратын рөлі айқындалады. Жұмыста баланың коммуникативтік белсенділігін арттыруға, өзіне деген сенімділігін қалыптастыруға, жағымды әлеуметтік байланыстар орнатуға бағытталған әдістемелік тәсілдер ұсынылады. Әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз етуде инклюзивті білім беру ортасын қалыптастыру, құрдастар арасындағы өзара түсіністік пен қолдауды дамыту, баланың жеке ерекшеліктерін ескеру мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: тұтығу, сөйлеу бұзылысы, әлеуметтік бейімделу, логопедия, коммуникативтік дағдылар, эмоционалдық тұрақтылық, инклюзивті білім беру, психологиялық қолдау, құрдастармен қарым-қатынас, түзете-дамыту жұмыстары.

Кіріспе

Қазіргі қоғамда әрбір баланың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, оның жан-жақты дамуына, білім алуына және әлеуметтік ортаға толыққанды араласуына жағдай жасау арнайы педагогика мен инклюзивті білім берудің маңызды міндеттерінің бірі болып саналады. Баланың қоғамдағы орны, қоршаған адамдармен қарым-қатынас орнатуы, өз ойын еркін жеткізуі және әлеуметтік байланыстар қалыптастыруы оның тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда сөйлеу тілінде ерекшеліктері бар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу мәселесі ерекше ғылыми-практикалық маңызға ие. Солардың ішінде тұтығуы бар балалардың қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу логопедия, психология және педагогика ғылымдарының өзара байланысын қажет етеді.

Тұтығу – сөйлеу қарқыны мен ырғақтылығының бұзылуымен сипатталатын сөйлеу тілінің бұзылысы. Ол көбінесе сөйлеу кезінде дыбыстарды, буындарды немесе сөздерді қайталау, дыбыстарды созып айту, сөйлеу ағымындағы еріксіз тоқтаулар және сөйлеу бұлшықеттеріндегі ширығу түрінде байқалады. Дегенмен тұтығуды тек сөйлеу аппаратының қызметіндегі қиындық ретінде қарастыру жеткіліксіз. Себебі сөйлеу – адамның әлеуметтік байланыс орнатуының негізгі құралы. Бала өз ойын жеткізуде қиындыққа кездескен кезде оның қоршаған адамдармен әрекеттесуіне, өзін танытуына және қоғамдық іс-шараларға қатысуына да белгілі бір дәрежеде кедергі туындауы мүмкін.

Тұтығуы бар балалардың әлеуметтік бейімделу ерекшеліктері олардың жасына, жеке психологиялық қасиеттеріне, сөйлеу бұзылысының сипатына, отбасындағы қарым-қатынас мәдениетіне және білім беру ұйымындағы психологиялық ахуалға байланысты әртүрлі көрініс табады. Кейбір балалар өздерінің сөйлеу ерекшеліктеріне қарамастан құрдастарымен еркін араласып, ойындарға белсенді қатысады. Ал басқа балаларда сөйлеу кезінде қателесуден қорқу, өз ойын айтуға қысылу, көпшілік алдында жауап беруден бас тарту немесе әлеуметтік байланыстардан қашқақтау байқалуы мүмкін. Сондықтан әрбір баланың әлеуметтік бейімделу деңгейін тек сөйлеу бұзылысының ауырлығына қарап бағалау дұрыс емес.

Бұл мәселенің өзектілігін халықаралық ғылыми зерттеулер де растайды. Georgina Johnson және әріптестері 2023 жылы жариялаған Psychosocial features of stuttering for school-age children: A systematic review атты жүйелі шолуда мектеп жасындағы тұтығуы бар балалардың психоәлеуметтік ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар зерттеулерді талдай отырып, сөйлеу ерекшеліктерінің баланың қарым-қатынасқа деген көзқарасына, мазасыздық деңгейіне және құрдастарымен әлеуметтік байланыстарына әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Ал American Speech-Language-Hearing Association (ASHA) кәсіби ұйымының материалдарында тұтығудың әлеуметтік салдарына достық қарым-қатынас орнату, өз қажеттіліктерін білдіру, сабақтағы талқылауларға қатысу және өзіне деген сенімділік мәселелері жататыны көрсетілген.

Зерттеу тақырыбының негізгі мақсаты – тұтығуы бар балалардың әлеуметтік ортаға бейімделу ерекшеліктерін ғылыми-педагогикалық тұрғыдан талдау және олардың коммуникативтік белсенділігін, эмоционалдық тұрақтылығын әрі әлеуметтік қатысуын қолдауға бағытталған әдістемелік ұсыныстар әзірлеу.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер белгіленеді: тұтығудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін сипаттау; сөйлеу бұзылысының баланың әлеуметтік қарым-қатынасына ықпалын анықтау; құрдастарымен өзара әрекеттесу барысында туындайтын қиындықтарды талдау; отбасылық және білім беру ортасының қолдау мүмкіндіктерін қарастыру; әлеуметтік бейімделуді жетілдіруге бағытталған логопедиялық және педагогикалық әдістерді ұсыну.

Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерді талдау, салыстыру, жүйелеу, педагогикалық бақылау мүмкіндіктерін теориялық тұрғыдан қарастыру және ғылыми тұжырымдарды жинақтау әдістері басшылыққа алынады. Мақаланың практикалық маңыздылығы ұсынылған әдістемелік тәсілдерді мектепке дейінгі ұйымдарда, жалпы білім беретін мектептерде және логопедиялық қолдау көрсету кабинеттерінде қолдану мүмкіндігімен айқындалады.

1. Тұтығудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері және оның баланың тұлғалық дамуына ықпалы

Тұтығу – сөйлеу тілінің қалыпты ағымын бұзатын күрделі коммуникативтік құбылыс. Оның пайда болу себептері мен даму механизмдері қазіргі логопедияда бірнеше фактордың өзара ықпалы арқылы түсіндіріледі. Сөйлеу моторикасының ерекшеліктері, тұқымқуалаушылық бейімділік, жүйке жүйесінің қызметі, тілдік даму үдерістері және қоршаған ортаның ықпалы тұтығудың қалыптасуы мен көрініс беруінде белгілі бір рөл атқаруы мүмкін. Сондықтан тұтығуды бір ғана себеппен байланыстыру немесе оны баланың мінезіндегі кемшілік ретінде түсіндіру ғылыми тұрғыдан дұрыс емес.

Балалық шақта жиі кездесетін даму тұтығуы, әдетте, сөйлеу дағдылары қарқынды қалыптасатын кезеңде байқалады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының ICD-11 жүйесіндегі даму барысында пайда болатын сөйлеу ағымының бұзылыстары туралы сипаттамаларда сөйлеу кезіндегі қайталаулар, созылыңқы дыбыстар, үзілістер және сөйлеуге байланысты қосымша күш жұмсау белгілері қарастырылады. Кейбір балаларда сөйлеу кезінде бет бұлшықеттерінің ширығуы, көзді жиі жыпылықтату, бас немесе қол қимылдарының қосарлануы кездесуі мүмкін. Сонымен қатар сөйлеуге байланысты алдын ала мазасыздану және белгілі бір сөздерден немесе сөйлеу жағдайларынан қашқақтау да байқалуы ықтимал.

Психологиялық тұрғыдан алғанда тұтығуы бар балалардың барлығына бірдей мінез-құлық ерекшеліктерін тән деп қарастыруға болмайды. Бір бала ашық, белсенді, бастамашыл болса, екінші бала тұйық, сақ және көпшілік алдында сөйлеуге құлықсыз болуы мүмкін. Бұл айырмашылықтар баланың жеке темпераментіне, бұрынғы қарым-қатынас тәжірибесіне, айналасындағы адамдардың реакциясына және өз сөйлеуіне деген көзқарасына байланысты қалыптасады.

Тұтығудың тұлғалық дамуға ықпал ететін маңызды бағыттарының бірі – баланың өзіндік бағалауы. Егер бала сөйлеу барысында жиі сынға ұшыраса, оның сөзін бөліп, асықтырып немесе сөйлеуіндегі қиындықты өзгелердің алдында үнемі ескерте берсе, ол біртіндеп өзінің

сөйлеу қабілетіне сенімсіздік танытуы мүмкін. Мұндай жағдайда бала өз ойын жеткізуден бұрын басқалардың қалай қабылдайтынын ойлап, сөйлеу әрекетінен эмоционалдық тұрғыдан қысым сезінеді. Кейде ол жауапты білсе де, қол көтермейді, таныс емес адамдармен сөйлесуден бас тартады немесе топтық жұмыстарға қатысу кезінде белсенділігін төмендетеді.

Мұнда маңызды бір ерекшелікті ескеру қажет: тұтығуы бар баланың интеллектуалдық мүмкіндігі мен сөйлеу еркіндігі бір ұғым емес. Сөйлеу кезіндегі үзілістер баланың ойлау қабілетінің төмендігін, білімінің жеткіліксіздігін немесе тапсырманы түсінбейтінін білдірмейді. Керісінше, бала күрделі ойларды түсініп, шығармашылық тапсырмаларды орындай алғанымен, оларды ауызша жеткізу кезінде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Сондықтан педагог баланың білімін бағалағанда сөйлеу қарқынын оның танымдық қабілетінің өлшемі ретінде қабылдамауы тиіс.

Тұтығудың психологиялық ерекшеліктерін қарастыруда эмоционалдық реакциялар да маңызды орын алады. Кейбір балалар сөйлеу кезінде толқу, қысылу, қорқу немесе ашулану сезімдерін бастан кешіреді. Мұндай эмоциялар белгілі бір әлеуметтік жағдайларда күшеюі мүмкін. Мысалы, бейтаныс адаммен сөйлесу, тақта алдында жауап беру, көпшілік алдында өлең оқу немесе өз атын таныстыру балаға психологиялық тұрғыдан қиындық туғызуы ықтимал. Эмоциялық ширығу сөйлеу ағымының бұзылуын күшейтуі мүмкін, ал сөйлеу қиындығы өз кезегінде баланың мазасыздануын арттырады. Осылайша өзара байланысқан психологиялық және сөйлеу факторлары қалыптасады.

Johnson және әріптестерінің 2023 жылғы жүйелі шолуында мектеп жасындағы тұтығуы бар балалардың психоәлеуметтік жағдайына қатысты зерттеулер жинақталған. Авторлар тұтығудың әсерін тек сөйлеу белгілерімен шектемей, баланың әлеуметтік қабылдануы, эмоционалдық саулығы және қарым-қатынасқа қатысуы тұрғысынан бағалау қажеттігін негіздейді. Ал 2022 жылғы Bernard және әріптестерінің жүйелі шолуы мен метаталдауы тұтығуы бар балалар мен жасөспірімдерде мазасыздық белгілерінің орта есеппен жоғары болуы мүмкін екенін көрсеткен. Дегенмен бұл нәтижелер әрбір баланың міндетті түрде мазасыз немесе тұйық болатынын білдірмейді.

Педагогикалық тұрғыдан тұтығуы бар баланың дамуында қолайлы эмоционалдық орта қалыптастыру шешуші маңызға ие. Балаға сөйлеу үшін жеткілікті уақыт беру, оның сөзін бөлмеу, ойын мұқият тыңдау, жауап беру тәсілдерін таңдау мүмкіндігін ұсыну және жетістігін қолдау оның өзіне деген сенімін нығайтады. Сонымен бірге баланың сөйлеу ерекшелігіне шамадан тыс назар аударып, оны басқа балалармен салыстырудан аулақ болу қажет.

Осыған байланысты тұтығуы бар балалармен жұмыс жүргізу барысында сөйлеу дағдысын түзетумен қатар эмоционалдық тұрақтылықты, дербестікті, өзіндік бағалауды және әлеуметтік қарым-қатынас тәжірибесін дамыту міндеттері де қатар қарастырылуы тиіс. Бұл баланың тұлғалық мүмкіндіктерін толық ашуға және әлеуметтік ортада өзін қауіпсіз сезінуіне жағдай жасайды.

2. Тұтығуы бар балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуіндегі негізгі қиындықтар

Әлеуметтік бейімделу – баланың қоршаған ортамен өзара әрекеттесу, қоғамдық ережелерді меңгеру, адамдармен қарым-қатынас орнату, топтық іс-әрекетке қатысу және әлеуметтік жағдайларға икемделу үдерісі. Балалық шақта бұл үдеріс отбасы, балабақша, мектеп және құрдастар ортасында жүзеге асады. Бала әлеуметтік тәжірибені күнделікті қарым-қатынас арқылы жинақтап, өз қажеттіліктерін білдіруді, өзгелерді тыңдауды, ортақ шешім қабылдауды және өз әрекеттерін реттеуді үйренеді. Ал сөйлеу тілінде тұтығу байқалатын балалар үшін осы тәжірибені жинақтау кейбір жағдайларда қосымша қиындықтармен байланысты болуы мүмкін.

Тұтығуы бар балалардың әлеуметтік бейімделуіндегі алғашқы маңызды мәселе – ауызша қарым-қатынасқа қатысу ерекшелігі. Баланың құрдастарымен танысуы, ойынға қосылуы, өз пікірін білдіруі және көмек сұрауы көбінесе сөйлеу арқылы жүзеге асады. Егер бала белгілі бір сөзді айту кезінде қиналатынын сезсе, ол сөйлеу әрекетін алдын ала жоспарлауға тырысуы мүмкін. Мысалы, кейбір балалар өздеріне қиындық туғызатын сөздерді басқа сөздермен алмастырады, сөйлемді қысқартады немесе сұраққа толық жауап бермейді. Мұндай мінез-

құлық сырттай қарағанда баланың сөздік қорының жеткіліксіздігі немесе қарым-қатынасқа қызығушылығының төмендігі ретінде қабылдануы мүмкін. Алайда оның астарында сөйлеу кезіндегі қиындықты болдырмауға бағытталған әрекет жатуы ықтимал.

Екінші мәселе – құрдастарымен қарым-қатынас орнату және топқа қабылдану ерекшеліктері. Мектепке дейінгі және бастауыш мектеп кезеңінде балалардың өзара байланысы көбіне ортақ ойын, әңгімелесу, жарысу және бірлескен тапсырмаларды орындау арқылы қалыптасады. Тұтығуы бар бала ойын кезінде өз рөлін түсіндіруде немесе басқа балалармен келіссөз жүргізуде қиындық сезінуі мүмкін. Егер құрдастары оның сөзін күтіп тыңдамаса, сөйлеуін аяқтамай басқа баланың пікіріне ауысып кетсе немесе сөйлеу ерекшелігіне күліп қараса, бала топтық әрекеттен шет қалуы ықтимал.

Әсіресе мазақ ету, кемсіту және буллинг мәселесі ерекше назар аударуды қажет етеді. Сөйлеу ерекшелігіне байланысты баланың лақап атпен аталуына, сөзін әдейі қайталауға, оған еліктеуге немесе ойынға қоспауға жол берілмеуі керек. Мұндай жағдайлар баланың эмоционалдық қауіпсіздігіне нұқсан келтіріп, өзін әлеуметтік ортада қорғансыз сезінуіне себеп болуы мүмкін. Тұтығуы бар балаларға қатысты буллинг мәселесі Johnson және әріптестерінің 2023 жылғы жүйелі шолуында да психоәлеуметтік қауіп факторларының бірі ретінде қарастырылған. Сонымен қатар 2026 жылы жарияланған мектеп оқушыларындағы тұтығу мен буллингтің өзара байланысына арналған шолуда мектеп ортасындағы мазақ ету, мазасыздық және әлеуметтік қатынастардың әлсіреуі мәселелері жинақталған. Бұл деректер педагогикалық ұжымның алдын алу жұмысын жүйелі ұйымдастыру қажеттігін көрсетеді.

Үшінші мәселе – оқу әрекетіне қатысу кезіндегі психологиялық кедергілер. Мектеп жасындағы бала білімін ауызша жауап беру, мәтінді дауыстап оқу, пікірталасқа қатысу және сынып алдында баяндама жасау арқылы көрсетеді. Тұтығуы бар оқушы тақырыпты жақсы меңгергенімен, сөйлеу кезінде туындайтын қиындықтарға байланысты жауап беруден бас тартуы мүмкін. Мұндай жағдайда мұғалім баланың білім деңгейін тек ауызша жауаптың жылдамдығы мен сөйлеу еркіндігі арқылы бағаламауы қажет. Білімді жазбаша жұмыс, шығармашылық тапсырма, жеке жоба және басқа да балама тәсілдер арқылы көрсету мүмкіндігі қарастырылуы тиіс.

ASHA ұйымының Stuttering, Cluttering, and Fluency атты кәсіби материалында тұтығудың баланың әлеуметтік және академиялық өміріне әсер ететін жағдайлары нақты сипатталған. Олардың қатарына достық қарым-қатынас қалыптастыру, әңгімеге қатысу, сыныптағы сұрақтарға жауап беру, дауыстап оқу және көпшілік алдында сөйлеу жатады. Бұл жағдайлар баланың оқу жетістігіне ғана емес, өзін білім беру ұйымының толыққанды мүшесі ретінде сезінуіне де ықпал етеді.

Төртінші мәселе – эмоционалдық оқшаулану және әлеуметтік бастаманың төмендеуі. Кейбір балалар өздерінің сөйлеу ерекшелігін өзгелер байқап қояды деген алаңдаушылықпен таныс емес адамдармен сөйлесуден қашқақтайды. Мысалы, дүкенде қажетті затты сұрау, жаңа топқа қосылу, мерекелік іс-шарада тақпақ айту немесе мұғалімге жеке өтініш білдіру бала үшін күрделі жағдайға айналуы мүмкін. Егер мұндай әрекеттерден үнемі бас тарту қалыптасса, баланың әлеуметтік тәжірибесі шектеледі. Нәтижесінде ол өзіне таныс адамдармен ғана араласып, жаңа әлеуметтік байланыстар орнатуға құлықсыз болуы мүмкін.

Бесінші мәселе – қоршаған адамдардың тұтығуға қатысты түсінігінің жеткіліксіздігі. Кейбір ересектер баланың сөзін аяқтап беруді, оны асықтыруды немесе «дұрыс сөйле» деп ескертуді көмектесу деп қабылдайды. Алайда мұндай әрекеттер баланың сөйлеуіне қосымша қысым түсіруі мүмкін. Бала өзінің табиғи сөйлеу ерекшелігін қабылдауға емес, оны өзгелерден жасыруға тырыса бастайды. Сондықтан ата-аналар мен педагогтерге тұтығудың ерекшеліктері, баламен дұрыс қарым-қатынас жасау және психологиялық қолдау көрсету жолдары туралы түсіндіру жұмыстары қажет.

Әлеуметтік бейімделу қиындықтарын бағалағанда баланың сөйлеуіндегі тұтығу жиілігін ғана емес, оның күнделікті өмірге қатысуын да ескеру керек. Мысалы, бала қаншалықты жиі бастама көтереді, құрдастарымен ойнай ма, өз қажеттілігін еркін білдіре ала ма, жаңа ортаға

қосыла ала ма, сөйлеу жағдайларынан қашқақтай ма деген сұрақтар маңызды. Осы көрсеткіштерді кешенді қарастыру баланың нақты қажеттілігін анықтауға мүмкіндік береді.

Демек, тұтығуы бар балалардың әлеуметтік бейімделуіндегі қиындықтар тек сөйлеу әрекетінің бұзылуынан туындамайды. Оларға қоршаған ортаның реакциясы, психологиялық қауіпсіздік деңгейі, әлеуметтік қолдау және баланың өзіндік қабылдауы да әсер етеді. Сондықтан түзете-дамыту жұмыстары баланың сөйлеу ерекшеліктерін ескере отырып, оны қоғамнан оқшаулауға емес, керісінше, әлеуметтік қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталуы тиіс.

3. Тұтығуы бар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеудегі отбасы, педагог және логопедтің өзара әрекеті

Баланың әлеуметтік ортаға бейімделу үдерісі бір ғана маманның жұмысына тәуелді емес. Бұл бағытта отбасы, педагог, логопед және қажет болған жағдайда психолог бірлесіп әрекет етуі қажет. Себебі бала күнделікті өмірде әртүрлі әлеуметтік жағдайларға тап болады: үйде ата-анасымен сөйлеседі, балабақшада тәрбиешімен және құрдастарымен әрекеттеседі, мектепте мұғалімдермен қарым-қатынас орнатады. Егер осы орталардың әрқайсысында балаға қойылатын талаптар мен қарым-қатынас тәсілдері бір-біріне қайшы келсе, түзете-дамыту жұмыстарының нәтижесін күнделікті өмірге көшіру қиындайды.

Ең алдымен, отбасының рөліне тоқталу қажет. Отбасы – баланың алғашқы әлеуметтік ортасы және эмоционалдық қауіпсіздікті сезінетін негізгі кеңістігі. Ата-ананың балаға деген көзқарасы, оның сөйлеу ерекшелігін қабылдауы және қарым-қатынас кезіндегі әрекеттері баланың өзіне деген сенімінің қалыптасуына ықпал етеді. Егер ата-ана баланың әрбір сөзін түзетуге тырысып, сөйлеу кезінде асықтырса немесе оның орнына жауап берсе, бала біртіндеп өз ойын өздігінен жеткізуге деген белсенділігін жоғалтуы мүмкін. Керісінше, баланың сөзін бөлмей тыңдау, жауап беруге жеткілікті уақыт беру және мазмұнға назар аудару жағымды қарым-қатынас қалыптастырады.

Отбасындағы қолдаудың маңызды шарты – баланы сөйлеуге мәжбүрлемеу және оның сөйлеу ерекшелігін ұят немесе кемшілік ретінде көрсетпеу. Мысалы, бала қонақтар алдында сөйлегісі келмесе, оны күштеп өлең оқыту немесе өзін таныстыруға мәжбүрлеу дұрыс емес. Оның орнына балаға дайындалуға уақыт беріп, өз қалауымен қатысуына жағдай жасау қажет. Сонымен бірге әлеуметтік белсенділікті толығымен шектеп қою да дұрыс емес. Ата-ана баланы құрдастарымен кездесуге, ортақ ойындарға және қызығушылығына сәйкес үйірмелерге біртіндеп қатыстыра алады.

Педагогтің негізгі міндеті – білім беру ұйымында психологиялық қауіпсіз әрі қабылдаушы орта қалыптастыру. Тұтығуы бар балаға сыныпта немесе топта сөйлеуге мүмкіндік беру, оның пікірін тыңдау және құрдастарымен тең дәрежеде қарым-қатынас жасауына жағдай жасау қажет. Педагог баланың сөйлеу ерекшелігіне байланысты оның жауап беру уақытын қысқартпауы, сөзін аяқтап бермеуі және басқа балалардың мазақ етуіне жол бермеуі тиіс.

Мұғалім немесе тәрбиеші сабақ барысында әртүрлі коммуникативтік жағдайларды ұйымдастыра алады. Мысалы, шағын топпен жұмыс істеу, жұптық тапсырмалар, сурет бойынша әңгіме құрастыру, рөлдік ойындар және шығармашылық жобалар баланың қарым-қатынасқа қатысу мүмкіндігін арттырады. Бұл тапсырмаларда бала бірден үлкен аудитория алдында сөйлеуге міндеттелмейді, алдымен өзіне таныс екі-үш баламен әрекеттесу тәжірибесін жинақтайды. Кейін оның дайындық деңгейіне қарай топтық және жалпы сыныптық жұмыстарға қатысу мүмкіндігі кеңейтіледі.

Логопедтің қызметі сөйлеу бұзылысының сипатын бағалау, жеке түзете-дамыту бағдарламасын құрастыру және баланың коммуникативтік мүмкіндіктерін жетілдірумен байланысты. Логопедиялық жұмыстың мазмұны баланың жасына, тұтығудың көрінісіне, сөйлеу жағдайларындағы қиындықтарына және эмоционалдық қажеттіліктеріне қарай анықталады. Сөйлеу ағымын реттеу тәсілдері, тыныс алу мен дауыс үйлесімін дамыту, сөйлеу қарқынын басқару, ырғақтық жаттығулар және коммуникативтік тапсырмалар жеке жоспарға енгізілуі мүмкін.

Алайда логопедиялық сабақта қалыптасқан дағдылардың баланың күнделікті ортасына ауысуы ерекше маңызды. Мысалы, логопед кабинетінде еркін сөйлейтін бала сыныпта жауап беруге келгенде қайтадан қысылуы мүмкін. Сондықтан логопед педагогпен және ата-анамен байланыс орнатып, баланың сөйлеу дағдыларын әртүрлі әлеуметтік жағдайларда қолдануына мүмкіндік беретін ортақ жоспар жасауы қажет.

Бұл бағытта психологтің де атқаратын қызметі бар. Егер балада сөйлеуге байланысты қатты мазасыздану, әлеуметтік жағдайлардан тұрақты қашқақтау, өзіне сенімсіздік немесе құрдастарымен қарым-қатынаста айқын қиындықтар байқалса, психолог эмоционалдық қолдау көрсетуге қатысады. Психологиялық жұмыс барысында эмоцияларды тану, өз сезімдерін білдіру, өзін қабылдау және әлеуметтік жағдайларда әрекет ету дағдыларын дамытуға назар аударылады. Мұндай қолдау логопедиялық түзетуді алмастырмайды, керісінше, оны толықтырады.

Hoff және Unger 2021 жылы жариялаған Ecological Intervention for Stuttering in School-Age Children: A Collaborative Approach for School-Based Speech-Language Pathologists and Mental Health Providers атты еңбегінде тұтығуы бар мектеп оқушыларына көмек көрсетуде логопед пен психикалық денсаулық мамандарының бірлескен жұмысы қарастырылады. Авторлар сөйлеу дағдыларын түзету нәтижелері тек маман кабинетінде қалып қоймай, мектеп, отбасы және құрдастар ортасында да қолданылуы қажеттігін негіздейді. Бұл тәсіл баланың әлеуметтік ортасын түзету жұмысының маңызды бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Мамандардың өзара әрекетін ұйымдастыруда бірнеше бағытқа назар аудару қажет. Біріншіден, баланың жеке ерекшеліктері туралы ақпаратты ата-ана, логопед және педагог арасында келісілген тәртіппен бөлісу керек. Екіншіден, баланың әлеуметтік қатысуына қатысты ортақ мақсаттар белгіленуі тиіс. Үшіншіден, әр маман өз құзыреті шеңберінде жұмыс жүргізіп, қажет болған жағдайда басқа маманның көмегіне жүгінуі керек. Төртіншіден, баланың жетістігі тек тұтығудың азаюымен емес, оның қарым-қатынасқа белсенді қатысуымен, өз пікірін білдіруімен және әлеуметтік байланыстар орнатуымен де бағалануы қажет.

Осылайша отбасы, педагог, логопед және психолог арасындағы жүйелі ынтымақтастық баланың әлеуметтік бейімделуіне қолайлы жағдай қалыптастырады. Ең маңыздысы – баланы сөйлеу ерекшелігіне қарай бөліп қарастырмай, оның жеке қабілеттері мен мүмкіндіктерін дамытуға бағытталған біртұтас қолдау жүйесін ұйымдастыру.

4. Тұтығуы бар балалардың әлеуметтік бейімделуін жетілдірудің ғылыми-әдістемелік жолдары

Тұтығуы бар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу жұмысында кешенді, жүйелі және баланың жеке ерекшеліктеріне бағытталған әдістемелік тәсілдерді қолдану қажет. Әлеуметтік бейімделудің мақсаты баланы міндетті түрде мінсіз немесе үзіліссіз сөйлеуге үйретумен шектелмейді. Негізгі мақсат – оның қарым-қатынасқа қатысуына, өз қажеттіліктерін білдіруіне, құрдастарымен байланыс орнатуына және қоғамдық ортада өзін сенімді сезінуіне мүмкіндік жасау. Осыған байланысты түзете-дамыту жұмыстары сөйлеу әрекетін, эмоционалдық жағдайды және әлеуметтік дағдыларды өзара байланыстыра қарастыруы тиіс.

Бірінші әдістемелік бағыт – жағымды коммуникативтік орта қалыптастыру. Бұл тәсілдің негізінде баланың сөйлеуіне сыртқы қысымды азайту және оны мұқият тыңдау қағидасы жатыр. Педагог немесе тәрбиеші бала сөйлеп жатқанда оның сөзін бөлмеуі, асықтырмауы және сөйлеуіндегі үзілістерге шамадан тыс назар аудармауы керек. Әңгімелесу барысында көзбен байланыс орнатып, баланың айтқан ойының мазмұнына қызығушылық таныту маңызды. Мысалы, бала бір оқиғаны баяндап жатқанда оның сөйлеуіндегі қайталауларды түзетудің орнына оқиғаның мазмұнына қатысты сұрақтар қоюға болады. Бұл баланың өз пікірінің құнды екенін сезінуіне көмектеседі.

Екінші бағыт – біртіндеп әлеуметтік қарым-қатынас тәжірибесін қалыптастыру. Әлеуметтік бейімделуді дамыту кезінде баланы бірден көпшілік алдында сөйлеуге мәжбүрлеу дұрыс емес. Алдымен балаға жеке қарым-қатынас, кейін жұптық жұмыс, шағын топтағы әрекет және біртіндеп үлкен топқа қатысу мүмкіндігі ұсынылады. Мысалы, алғашқы кезеңде

бала логопедпен немесе өзіне таныс педагогпен әңгімелеседі. Келесі кезеңде бір құрдасымен ортақ ойынға қатысады. Одан кейін үш-төрт баладан құралған топта тапсырма орындайды. Соңында өз қалауы мен дайындығына сәйкес жалпы топтағы талқылауға қатысуы мүмкін. Мұндай кезеңдік ұйымдастыру баланың әлеуметтік тәжірибесін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Үшінші бағыт – сюжеттік-рөлдік ойындарды қолдану. Ойын мектепке дейінгі жастағы балалардың әлеуметтік тәжірибесін қалыптастырудың табиғи құралы болып саналады. «Дүкен», «Дәрігер», «Мектеп», «Отбасы», «Қонақ күту», «Кітапхана» сияқты ойындарда бала әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындайды. Мысалы, «Дүкен» ойынында бала сатушы немесе сатып алушы рөлін таңдап, амандасу, сұрақ қою, өтініш білдіру және алғыс айту дағдыларын жаттықтырады. «Дәрігер» ойынында өз жағдайын түсіндіру, сұраққа жауап беру және көмек сұрау әрекеттерін меңгереді. Бұл ойындардың басты артықшылығы – қарым-қатынас нақты өмірлік жағдайларға жақын ұйымдастырылады. Сонымен қатар балаға рөлді өз еркімен таңдау мүмкіндігін беру қажет.

Төртінші бағыт – әлеуметтік-коммуникативтік жаттығуларды жүйелі ұйымдастыру. Мұндай жаттығулар баланың қарым-қатынас бастау, әңгімені жалғастыру, кезек күту, тыңдау және өз пікірін білдіру қабілеттерін дамытуға бағытталады. Мысалы, «Менің сүйікті ісім» тапсырмасында әр бала өзінің қызығушылығы туралы айтады. «Ортақ шешім» жаттығуында балалар белгілі бір мәселені бірге талқылайды. «Сұрақ қойып үйренеміз» тапсырмасында бала құрдасына өзі қызыққан тақырып бойынша сұрақ қояды. Мұндай жұмыстарда сөйлеу қарқынына емес, қарым-қатынастың мазмұны мен өзара әрекетке қатысуына басымдық беріледі.

Бесінші бағыт – эмоционалдық сауаттылықты дамыту. Тұтығуы бар кейбір балалар сөйлеу кезінде пайда болатын қобалжуын түсіндіруде немесе білдіруде қиналуы мүмкін. Сондықтан эмоцияларды тануға және атауға арналған тапсырмалар қолданған жөн. Мысалы, балаларға қуаныш, реніш, қорқыныш, таңдану, ұялу және тыныштық жағдайларын бейнелейтін суреттер ұсынылады. Бала суреттегі кейіпкердің көңіл күйін анықтап, оның себебін түсіндіреді. «Мен өзімді қалай сезінемін?», «Маған не көмектеседі?», «Қиын жағдайда кімнен көмек сұрай аламын?» деген сұрақтар арқылы өзінің ішкі жағдайын түсінуіне мүмкіндік беріледі. Қажет болған жағдайда психологпен бірлескен эмоционалдық қолдау жұмыстары жүргізіледі.

Алтыншы бағыт – құрдастар арасында өзара түсіністік пен қолдау мәдениетін қалыптастыру. Тұтығуы бар баланы әлеуметтік ортаға бейімдеу үшін тек сол баламен жеке жұмыс жүргізу жеткіліксіз. Оның айналасындағы балалар да қарым-қатынастың дұрыс қағидаларын меңгеруі қажет. Педагог топта бір-бірін мұқият тыңдау, сөзді бөлмеу, өзгелердің ерекшеліктерін құрметтеу және көмек көрсету туралы түсіндіру жұмыстарын ұйымдастырады. Бұл ретте тұтығуы бар баланы өзгелерден ерекшелендіріп көрсетпей, жалпы топқа ортақ ережелер қалыптастырған дұрыс. Мысалы, «Әркімнің ойын тыңдаймыз», «Бір-бірімізді мазақтамаймыз», «Сөйлеуге әркімнің уақыты бар» деген қағидалар күнделікті қарым-қатынастың негізіне айналуы мүмкін.

Жетінші бағыт – инклюзивті білім беру ортасында баланың жеке қажеттіліктерін ескеру. Педагог баланың оқу тапсырмаларын орындау тәсілдерін әртүрлі етіп ұйымдастыра алады. Мысалы, ауызша жауаппен қатар жазбаша жұмыс, сурет, жоба, практикалық тапсырма немесе алдын ала дайындалған баяндама ұсынуға болады. Егер бала көпшілік алдында сөйлеуден қатты қобалжыса, оған жауап беру уақытын алдын ала келісу немесе шағын топтан бастау мүмкіндігі беріледі. Бірақ мұндай қолдау баланы үнемі ауызша жауап беруден босатуға айналмауы керек. Негізгі міндет – баланың өз дайындығына сәйкес сөйлеу тәжірибесін біртіндеп кеңейту.

Сегізінші бағыт – әлеуметтік бейімделу нәтижелерін жүйелі бақылау. Баланың жетістігін тек сөйлеуіндегі тұтығу белгілерінің саны бойынша бағалау жеткіліксіз. Педагог пен логопед оның топтық жұмысқа қатысуын, құрдастарымен байланыс орнатуын, өз қажеттілігін білдіруін, бастама көтеруін және әлеуметтік жағдайлардағы эмоционалдық жай-күйін де бақылауы тиіс. Бұл үшін бақылау күнделігі, ата-анамен әңгімелесу, педагогикалық бақылау

және логопедиялық бағалау нәтижелерін пайдалануға болады. Бақылау барысында баланың бастапқы жағдайы мен кейінгі өзгерістерін салыстыру маңызды.

Практикалық жұмысты ұйымдастыру үшін төмендегідей әдістемелік үлгіні ұсынуға болады.

Жұмыс бағыты	**Қолданылатын әдістер**	**Күтілетін нәтиже**
Коммуникативтік белсенділік	Әңгімелесу, жұптық жұмыс, сұрақ-жауап	Қарым-қатынасқа қатысу белсенділігінің артуы
Әлеуметтік дағдылар	Сюжеттік-рөлдік ойындар, топтық тапсырмалар	Құрдастарымен байланыс орнату
Эмоционалдық қолдау	Эмоция карталары, психологиялық жаттығулар	Өз сезімдерін түсіну және білдіру
Өзіндік сенімділік	Жетістікке бағытталған тапсырмалар, қолдау	Өзіндік бағалаудың нығаюы
Инклюзивті орта	Топтық ережелер, түсіндіру жұмыстары	Өзара құрмет пен қабылдаудың қалыптасуы
Отбасымен жұмыс	Кеңес беру, үй тапсырмалары, бақылау	Үй мен білім беру ұйымындағы қолдаудың сабақтастығы

Ұсынылған әдістерді қолданғанда баланың жас ерекшелігі, сөйлеу жағдайлары, қызығушылығы және жеке мүмкіндіктері ескерілуі тиіс. Бір балаға тиімді болған тәсіл екінші балаға дәл сондай нәтиже бермеуі мүмкін. Сондықтан әдістемелік жұмыс тұрақты бақылау мен мамандардың бірлескен талдауы негізінде өзгертіліп отыруы қажет.

Осылайша әлеуметтік бейімделуді жетілдірудің ғылыми-әдістемелік негізі сөйлеу дағдыларын дамытуды, психологиялық қолдауды және әлеуметтік тәжірибені кеңейтуді біртұтас үдеріс ретінде қарастыруға негізделеді. Баланың қоғамға араласуы оның мінсіз сөйлеуіне емес, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруына жағдай жасалған ортаға да байланысты.

Қорытынды

Тұтығуы бар балалардың әлеуметтік ортаға бейімделуі – арнайы педагогика, логопедия және психология салаларындағы кешенді зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе. Жүргізілген теориялық талдау тұтығудың баланың сөйлеу әрекетіне ғана емес, оның эмоционалдық жағдайына, өзіндік бағалауына, құрдастарымен қарым-қатынасына және қоғамдық өмірге қатысу белсенділігіне де ықпал етуі мүмкін екенін көрсетеді. Сондықтан мұндай балалармен жұмыс жүргізгенде сөйлеу бұзылысын түзетумен қатар, олардың тұлғалық және әлеуметтік дамуына да ерекше назар аудару қажет.

Мақалада қарастырылған ғылыми тұжырымдар негізінде тұтығуы бар балалардың әлеуметтік бейімделуіне әсер ететін бірнеше негізгі факторды бөліп көрсетуге болады. Біріншіден, баланың сөйлеу ерекшелігіне деген жеке көзқарасы мен эмоционалдық реакциясы маңызды. Егер бала сөйлеу кезіндегі қиындықтарын қоршаған орта тарапынан қабылданбайтын жағдай ретінде сезінсе, оның қарым-қатынасқа қатысу белсенділігі төмендеуі мүмкін. Екіншіден, отбасы мен білім беру ұйымындағы психологиялық ахуал баланың әлеуметтік тәжірибесінің қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Үшіншіден, құрдастар арасындағы өзара түсіністік, қолдау және кемсітусіз қарым-қатынас әлеуметтік бейімделудің маңызды шарттары болып саналады.

Зерттеу тақырыбын талдау барысында тұтығуы бар балаларды қолдауда кешенді тәсілдің қажеттілігі анықталды. Логопед сөйлеу әрекетін дамытуға бағытталған түзете-дамыту жұмыстарын жүргізсе, педагог баланың білім беру ортасына белсенді қатысуына жағдай жасайды. Психолог эмоционалдық қиындықтарды жеңуге көмектеседі, ал ата-ана күнделікті өмірде тұрақты қолдау көрсетеді. Осы мамандардың өзара әрекеті баланың әлеуметтік ортаға бейімделуін бірізді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Практикалық тұрғыдан алғанда, тұтығуы бар балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда сюжеттік-рөлдік ойындар, жұптық және топтық тапсырмалар, коммуникативтік жаттығулар, эмоцияларды тану әдістері және шығармашылық жұмыстарды қолдану тиімді әдістемелік бағыттар болып табылады. Аталған тәсілдер баланың қарым-қатынасқа қатысу мүмкіндігін кеңейтіп, өз ойын білдіруіне және әлеуметтік тәжірибе жинақтауына жағдай жасайды. Дегенмен олардың нәтижелілігі баланың жеке ерекшеліктеріне, жүйелі қолданылуына және мамандардың кәсіби қолдауына байланысты.

Сонымен қатар әлеуметтік бейімделудің нәтижесін бағалау кезінде тек сөйлеудің бірқалыптылығына сүйенуге болмайды. Баланың құрдастарымен байланыс орнатуы, ортақ ойындарға қатысуы, өз қажеттіліктерін білдіруі, көмек сұрауы, жаңа әлеуметтік жағдайларға қосылуы және өзін қауіпсіз сезінуі де маңызды көрсеткіштер ретінде қарастырылуы тиіс. Өйткені әлеуметтік бейімделудің басты нәтижесі – баланың қоғамда өз орнын табуы және жеке мүмкіндіктерін жүзеге асыруы.

Қорыта айтқанда, тұтығуы бар балаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу олардың сөйлеуіндегі ерекшеліктерді жоюға ғана бағытталмауы керек. Ең алдымен, баланың тұлғалық құндылығын мойындайтын, оның пікірін құрметтейтін және өз мүмкіндіктерін еркін көрсетуіне жағдай жасайтын қолайлы орта қалыптастыру қажет. Әрбір баланың қарым-қатынас жасауға, білім алуға, достар табуға және қоғамдық өмірге қатысуға құқығы бар. Сондықтан педагогикалық қолдаудың негізгі қағидасы баланы өзгертуге мәжбүрлеу емес, оның дамуына кедергі келтіретін әлеуметтік және психологиялық тосқауылдарды азайту болуы тиіс. Бұл бағыттағы жүйелі жұмыс тұтығуы бар балалардың өзіне деген сенімін нығайтуға, әлеуметтік белсенділігін арттыруға және қоғамға толыққанды араласуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Johnson G., Onslow M., Horton S., Kefalianos E. Psychosocial features of stuttering for school-age children: A systematic review // International Journal of Language & Communication Disorders. – 2023. – Vol. 58, №5. – P. 1829–1845. DOI: https://doi.org/10.1111/1460-6984.12887.

2. Bernard R., Hofslundsengen H., Norbury C.F. Anxiety and Depression Symptoms in Children and Adolescents Who Stutter: A Systematic Review and Meta-Analysis // Journal of Speech, Language, and Hearing Research. – 2022. – DOI: https://doi.org/10.1044/2021_JSLHR-21-00236.

3. Hoff S.E., Unger J.P. Ecological Intervention for Stuttering in School-Age Children: A Collaborative Approach for School-Based Speech-Language Pathologists and Mental Health Providers // Perspectives of the ASHA Special Interest Groups. – 2021. – Vol. 6, №3. – P. 676–690.

4. American Speech-Language-Hearing Association (ASHA). Stuttering, Cluttering, and Fluency Disorders. Clinical Practice Portal.

5. Thome E.K. Understanding and Supporting Students Who Stutter: A Guide for Special Educators // Intervention in School and Clinic. – 2023.

6. Briley P.M., O'Brian K.H., Ellis C. The impact of stuttering on the psychosocial development of children and adolescents: A review of current evidence. Зерттеулерді іздеу үшін: PubMed. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/?term=stuttering+children+psychosocial+development

7. World Health Organization. Clinical Descriptions and Diagnostic Requirements for ICD-11 Mental, Behavioural and Neurodevelopmental Disorders. – Geneva: WHO, 2024. URL: https://iris.who.int/handle/10665/375767.

8. Yaruss J.S., Quesal R.W. Overall Assessment of the Speaker's Experience of Stuttering (OASES): Documenting multiple outcomes in stuttering treatment // Journal of Fluency Disorders. – 2006. – Vol. 31, №2. – P. 90–115.

9. Guitar B. Stuttering: An Integrated Approach to Its Nature and Treatment. – 5th ed. – Philadelphia: Wolters Kluwer, 2019.

10. Blood G.W., Blood I.M. Bullying in adolescents who stutter: Communicative competence and self-esteem // Contemporary Issues in Communication Science and Disorders. – 2004. – Vol. 31. – P. 69–79.

Алпысбаева Гульзат Бейсенбековна
Тәрбиеші, педагог-модератор
“Балақай” бөбекжайы КМҚК
Қарағанды облысы, Балқаш қаласы

ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕРБЕСТІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТӘРБИЕШІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын қалыптастыру үдерісіндегі тәрбиешінің педагогикалық қызметі, оның тәрбиелік ықпалы мен әдістемелік мүмкіндіктері қарастырылады. Баланың өзіне-өзі қызмет көрсетуі, қарапайым тұрмыстық әрекеттерді орындауы, жеке қажеттіліктерін білдіруі, қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі және алғашқы әлеуметтік тәжірибені меңгеруі тұлғалық дамудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде талданады. Ерте жастағы кезеңнің психологиялық-физиологиялық ерекшеліктері ескеріліп, дербестікті біртіндеп қалыптастырудың тиімді педагогикалық шарттары сипатталады. Сонымен қатар тәрбиешінің күнделікті режимдік сәттерді тәрбиелік мақсатта ұйымдастыруы, дамытушы ортаны қалыптастыруы, баланың бастамасын қолдауы, жағымды эмоциялық байланыс орнатуы және отбасымен бірлескен жұмыс жүргізуі мәселелеріне назар аударылады. Мақалада Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту саласындағы нормативтік талаптары негізінде практикалық ұсыныстар беріліп, педагогикалық жұмыстың нәтижелілігін бақылау жолдары ұсынылады.

Түйін сөздер: ерте жас, дербестік, өзін-өзі күту, тәрбиеші, мектепке дейінгі тәрбие, тұлғалық даму, әлеуметтік бейімделу, дамытушы орта, күн тәртібі, педагогикалық қолдау, ата-анамен ынтымақтастық.

Кіріспе

Қазіргі мектепке дейінгі білім беру жүйесінде баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуына, табиғи мүмкіндіктерінің ашылуына және өмірлік маңызды дағдыларды меңгеруіне ерекше мән беріледі. Осы бағыттағы педагогикалық жұмыстың маңызды құрамдастарының бірі – ерте жастағы балалардың дербестік қабілеттерін дамыту. Дербестік баланың белгілі бір әрекетті ересек адамның тікелей көмегінсіз немесе аздаған қолдауымен орындауға ұмтылуынан, жеке қажеттіліктерін түсініп, оларды білдіре алуынан, қоршаған ортадағы қарапайым жағдайларға бейімделуінен байқалады. Бұл қасиет бір күнде қалыптаспайды. Ол баланың өмірлік тәжірибесі, қайталанатын әрекеттері, ересектермен қарым-қатынасы және қоршаған ортаның мүмкіндіктері арқылы біртіндеп дамиды.

Ерте балалық шақ – адамның психикалық, физикалық, әлеуметтік және эмоционалдық дамуы үшін аса маңызды кезең. Әсіресе бір жастан үш жасқа дейінгі аралықта баланың қозғалыс белсенділігі артып, қоршаған заттарға қызығушылығы күшейеді, сөйлеу қабілеті

қалыптаса бастайды, өз әрекеттерін басқаруға деген алғашқы талпыныстары көрінеді. Осы кезеңде бала ересектердің әрекетін бақылап, оны қайталауға тырысады. Қасық ұстау, кеседен су ішу, ойыншықтарды орнына қою, киімін шешуге көмектесу, қолын жууға қатысу сияқты қарапайым қимылдар оның күнделікті тәжірибесіне енеді. Осындай әрекеттердің әрқайсысы болашақтағы дербес өмір сүру дағдыларының алғашқы негізін қалайды.

Баланың «өзім істеймін» деген талпынысы педагогикалық тұрғыдан ерекше қолдауды қажет етеді. Кейде ересектер уақытты үнемдеу мақсатында баланың орнына барлық әрекетті өздері орындап, оның бастамасын байқамай шектейді. Мысалы, бала қасықты өздігінен ұстауға ұмтылғанымен, тәрбиеші тамақты төгіп алмау үшін оны бірден қолынан алып, өзі тамақтандыруы мүмкін. Мұндай әрекет сырттай қамқорлық болып көрінгенімен, қайталана берсе, баланың өз мүмкіндігіне сенуіне және жаңа дағдыларды игеруіне кедергі келтіреді. Сондықтан тәрбиеші баланың қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, өздігінен орындауға мүмкіндік беретін педагогикалық ұстанымды басшылыққа алуы қажет.

Дербестік ұғымын тек тұрмыстық дағдылармен шектеу дұрыс емес. Ол бірнеше өзара байланысты бағытты қамтиды. Біріншіден, өзін-өзі күту қабілеті: тамақтану, жуыну, киіну, шешіну, тазалық сақтау. Екіншіден, заттық-тәжірибелік дербестік: ойыншық таңдау, заттарды қолдану, қарапайым құрастыру әрекеттерін орындау, пайдаланған материалдарын жинастыру. Үшіншіден, әлеуметтік дербестік: өз қалауын білдіру, көмек сұрау, басқа балалармен қарым-қатынас жасауға талпыну, ортақ ережелерді қабылдау. Төртіншіден, эмоциялық дербестік: сезімдерін білдіру, белгілі бір жағдайға бейімделу, ересектің қолдауымен көңіл күйін реттеу. Бесіншіден, танымдық бастамашылдық: жаңа заттарды зерттеу, әрекет тәсілдерін байқап көру, қарапайым мәселелердің шешімін іздеу.

Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мазмұны балалардың жас ерекшеліктерін, жеке мүмкіндіктерін және даму қажеттіліктерін ескере отырып ұйымдастырылады. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығымен бекітілген мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты тәрбиеленушілердің әлеуметтік-эмоционалдық дамуына, дербестігін қалыптастыруға және өмірлік маңызды дағдыларды меңгеруіне бағытталған. Ал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің міндетін атқарушының 2016 жылғы 12 тамыздағы №499 бұйрығымен бекітілген үлгілік оқу бағдарламасы баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес тәрбиелеу мен оқытудың мазмұнын айқындайды.

Осы нормативтік талаптар тәрбиешіден баланы дайын әрекеттерді орындаушы ретінде емес, өзінің даму үдерісіне белсенді қатысушы тұлға ретінде қабылдауды талап етеді. Педагог әр тәрбиеленушінің мүмкіндігін бақылап, оның жеке даму қарқынын ескеріп, шамасына сай тапсырмалар ұсынуы керек. Мұнда басты мақсат – баладан бірден толық нәтиже талап ету емес, оның күнделікті әрекеттер арқылы біртіндеп алға жылжуына жағдай жасау.

Мақаланың мақсаты – ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын қалыптастырудағы тәрбиешінің рөлін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеу, тиімді педагогикалық тәсілдерді сипаттау және мектепке дейінгі ұйым жағдайында қолдануға болатын практикалық ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу міндеттері:

- ерте жастағы балалар дербестігінің психологиялық-педагогикалық негіздерін сипаттау;
- өзін-өзі күту және қарапайым тұрмыстық әрекеттерді меңгертудің ерекшеліктерін талдау;
- тәрбиешінің ұйымдастырушылық, дамытушылық және қолдаушы қызметін айқындау;
- ойын, бақылау, қайталау, үлгі көрсету және жағымды ынталандыру әдістерінің мүмкіндіктерін ашу;
- отбасы мен мектепке дейінгі ұйым арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ету жолдарын ұсыну;
- баланың дербестік деңгейіндегі өзгерістерді бақылаудың педагогикалық тәсілдерін көрсету.

Демек, ерте жаста дербестікке тәрбиелеу – болашақтағы оқу әрекетінің, әлеуметтік бейімделудің және өмірлік жауапкершіліктің бастапқы іргетасын қалыптастыратын жүйелі педагогикалық жұмыс.

Ерте жастағы баланың дербестігін қалыптастыру мәселесін дұрыс ұйымдастыру үшін алдымен осы кезеңдегі даму ерекшеліктерін терең түсіну қажет. Баланың алғашқы үш жылында ағзасында, жүйке жүйесінде, қозғалыс аппаратында, қабылдауында, сөйлеуінде және әлеуметтік мінез-құлқында елеулі өзгерістер болады. Осы уақыт аралығында ол қоршаған ортаны белсенді зерттеп, заттардың қасиеттерін танып, қарапайым себеп-салдарлық байланыстарды түсіне бастайды. Оның әрекеті бастапқыда ересек адамның көмегіне тәуелді болғанымен, тәжірибе жинақталған сайын белгілі бір қимылдарды өздігінен орындауға деген қажеттілігі күшейеді.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, ерте балалық шақта дербестікке ұмтылу баланың өзін қоршаған ортадан біртіндеп ажыратып, жеке әрекет иесі ретінде сезінуімен байланысты. Ол өз қалауын білдіруге, заттарды өзі таңдауға, ересектердің іс-әрекетін қайталауға тырысады. Кейде мұндай талпыныстар қарсылық, қырсығу немесе тапсырманы орындаудан бас тарту түрінде көрінуі мүмкін. Алайда педагог мұны тек тәртіпсіздік ретінде бағаламауы керек. Көп жағдайда баланың қарсылық әрекетінің астарында өз мүмкіндігін сынау, таңдау жасау және ересектердің назарын аудару қажеттілігі жатады.

Мәселен, екі жасар бала ойыншықтарын жинау туралы ұсынысқа бірден келіспеуі мүмкін. Ол ойын әрекетін аяқтағысы келмейді немесе заттарды жинаудың қажеттілігін әлі толық түсінбейді. Мұндай жағдайда тәрбиешінің міндеті – баланы мәжбүрлеу емес, әрекетті түсінікті әрі қызықты етіп ұйымдастыру. «Қане, қызыл текшелерді себетке салайық», «Машиналарды гаражға орналастырайық» деген нақты ұсыныстар баланың тапсырманы қабылдауын жеңілдетеді. Осылайша педагог қарапайым тұрмыстық міндетті ойын әрекетімен байланыстырады.

Баланың дербестігі оның физикалық мүмкіндіктерімен де тығыз байланысты. Қол бұлшықеттерінің жетілуі, саусақтардың икемділігі, көз бен қол қозғалысының үйлесімділігі, тепе-теңдікті сақтау қабілеті күнделікті әрекеттерді орындауға ықпал етеді. Мысалы, қасықты дұрыс ұстау, түймесіз киімді шешу, аяқ киімді өз орнына қою, ойыншықты қорапқа салу үшін белгілі бір моторикалық дағдылар қажет. Сондықтан дербестікке үйрету барысында ұсақ және ірі моториканы дамытуға бағытталған әрекеттерді қатар ұйымдастыру тиімді.

Ұсақ моториканы жетілдіру үшін ірі бөлшекті текшелерді орналастыру, қауіпсіз пішіндерді сұрыптау, үлкен сақиналарды өткізу, қораптың қақпағын ашып-жабу, жұмсақ материалдарды илеу сияқты тапсырмалар ұсынылады. Ірі моториканы дамытуда кедергілерден аттау, допты домалату, аласа баспалдақпен көтерілу, затты белгіленген жерге апару әрекеттері пайдалы. Мұндай жаттығулар баланың қозғалыс мүмкіндіктерін кеңейтіп қана қоймай, өз әрекетін жоспарлау мен орындау тәжірибесін де қалыптастырады.

Сөйлеу дамуы мен дербестік арасында да маңызды байланыс бар. Бала өз қажеттілігін сөзбен немесе қарапайым ишарамен білдіре алған сайын ересек адамға тәуелділігі біртіндеп азаяды. «Су керек», «Көмектес», «Өзім», «Тағы бер» тәрізді сөздер мен қысқа тіркестер күнделікті қарым-қатынастың маңызды құралдарына айналады. Тәрбиеші баланың сөздік қорын байыту үшін оның әрекетін сөзбен сүйемелдеп, заттардың атауын, қимылдың ретін және қарапайым нұсқауларды түсінікті тілде айтуы қажет. Мысалы, қол жуу кезінде «алдымен суды ашамыз, қолымызды сулаймыз, сабындаймыз, содан кейін шайып, сүлгімен сүртеміз» деп әрекеттерді ретімен түсіндіру баланың тілдік түсінігін де, практикалық тәжірибесін де дамытады.

Эмоциялық қауіпсіздік дербестіктің қалыптасуындағы негізгі шарттардың бірі болып саналады. Бала жаңа әрекетті орындау барысында қателесуі, затты түсіріп алуы немесе тапсырманы аяқтай алмауы мүмкін. Егер ересек адам мұндай жағдайға ашуланып, баланы сынаса, оның бастамашылдығы төмендеуі ықтимал. Ал тәрбиеші сабыр сақтап, әрекетті қайта

орындауға мүмкіндік берсе, бала өзіне сенімді бола бастайды. Сондықтан қолдау көрсету кезінде нәтижені ғана емес, әрекет жасауға деген талпыныстыда бағалау маңызды.

Дербестік пен тәуелсіздік ұғымдарын да бір-бірінен ажырата білу қажет. Ерте жастағы бала барлық мәселені өздігінен шешуге міндетті емес. Ол әлі де ересек адамның қауіпсіздігіне, эмоциялық қолдауына және бағыттауына мұқтаж. Дербестік дегеніміз – қажетті жағдайда көмек қабылдай отырып, шамасы келетін әрекеттерді орындауға мүмкіндік алу. Мысалы, бала киімінің жеңін өзі кигізе алады, бірақ түймесін салу үшін тәрбиешінің көмегіне жүгінуі мүмкін. Бұл оның дербестігі қалыптаспағанын білдірмейді. Керісінше, ол қолынан келетін бөлікті орындап, қиындық туындағанда көмек сұрауды үйреніп жатыр.

Педагогикалық тәжірибеде әр баланың даму қарқыны бірдей болмайтынын ескеру ерекше маңызды. Бір тәрбиеленуші қасықты ерте меңгерсе, екіншісі тамақтану барысында ұзақ уақыт қолдауды қажет етуі мүмкін. Бір бала ойыншықтарын жинауға белсенді қатысса, басқа тәрбиеленуші бұл әрекетке біртіндеп бейімделеді. Мұндай айырмашылықтарды кемшілік ретінде қарастыруға болмайды. Тәрбиеші баланың бұрынғы жетістігімен салыстыра отырып, жеке даму динамикасын бағалауы тиіс.

Осы тұрғыдан алғанда, Л.С. Выготскийдің жақын даму аймағы туралы тұжырымдамасы педагогикалық жұмысты ұйымдастыруда маңызды теориялық бағдар бола алады. Оның мәні – баланың өздігінен орындай алатын әрекеті мен ересектің көмегі арқылы меңгере алатын мүмкіндігінің арасындағы байланысты түсіндіру. Тәрбиеші баланың қазіргі қабілетін анықтап, сәл күрделірек, бірақ қолжетімді әрекеттер ұсынуы керек. Мысалы, бала қолын өзі жуа алмаса, алдымен суды ашуға қатысады, кейін сабынды пайдалануды үйренеді, одан соң қолын шайып, сүлгіге сүртуді меңгереді. Әр кезеңде педагогикалық көмек біртіндеп азайтылады.

Демек, ерте жастағы дербестіктің психологиялық негізі баланың өз мүмкіндігін сезінуінен, әрекет тәжірибесінің жинақталуынан, эмоциялық қауіпсіздіктен және ересектермен жағымды қарым-қатынастан құралады. Тәрбиеші осы факторларды біртұтас жүйе ретінде қарастырып, баланың табиғи даму қарқынына сәйкес қолдау көрсеткен жағдайда ғана тұрақты дағдылардың қалыптасуына ықпал ете алады.

Ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын қалыптастыруда тәрбиеші жетекші педагогикалық тұлға болып табылады. Оның міндеті баланың орнына әрекет орындау емес, тәрбиеленушінің өз мүмкіндігін пайдалануына, жаңа тәжірибе жинақтауына және қарапайым міндеттерді біртіндеп өздігінен шешуіне жағдай жасау. Бұл қызмет тәрбиешіден кәсіби білімді, психологиялық байқағыштықты, сабырлылықты, әдістемелік сауаттылықты және әр баланың жеке ерекшелігін қабылдай білуді талап етеді.

Тәрбиешінің алғашқы маңызды міндеті – баланың даму деңгейін жүйелі бақылау. Педагог әр тәрбиеленушінің қандай әрекеттерді өздігінен орындай алатынын, қай тұста көмек қажет ететінін, қандай жағдайда бастамашылдық танытатынын анықтауы тиіс. Мұндай бақылау арнайы күрделі сынақ түрінде емес, күнделікті өмір барысында жүргізіледі. Мысалы, таңертеңгі қабылдау кезінде баланың сырт киімін шешуге қатысуы, аяқ киімін орнына қоюы, ойыншық таңдау әрекеті, тамақтану кезіндегі қимылдары және басқа балалармен қарым-қатынасы назарға алынады.

Бақылау нәтижесінде тәрбиеші әр балаға сәйкес келетін педагогикалық қолдау тәсілін таңдайды. Бір тәрбиеленушіге әрекетті бірнеше рет көрсетіп беру қажет болса, екіншісіне қысқа ауызша нұсқау жеткілікті болуы мүмкін. Үшінші бала тапсырманы өздігінен орындағанымен, оның аяқталуына дейін ересектің эмоционалдық қолдауын қажет етеді. Осы айырмашылықтарды ескеру – жеке бағдарланған педагогикалық жұмыстың басты көрсеткіші.

Тәрбиешінің екінші маңызды міндеті – баланың бастамасын қолдау. Ерте жастағы балалар қоршаған ортадағы заттарды өздігінен зерттеуге, жаңа қимылдарды орындауға және ересектердің әрекетін қайталауға қызығушылық танытады. Педагог мұндай талпыныстарды шектемей, қауіпсіз жағдайда жүзеге асыруға мүмкіндік беруі керек. Мысалы, бала үстел үстіндегі майлықты алуға ұмтылса, тәрбиеші оны өзі алып берудің орнына майлықтың қолжетімді орналасуын қамтамасыз етеді. Бала ойыншықтарды жинауға қызығушылық

танытса, оған арнайы себет ұсынылады. Осындай шағын мүмкіндіктер күн сайын қайталанып, дербес әрекет тәжірибесін қалыптастырады.

Үшінші міндет – әрекеттің орындалу ретін түсіндіру және үлгі көрсету. Ерте жастағы бала күрделі ауызша нұсқауларды толық қабылдай алмауы мүмкін. Сондықтан педагог түсіндіруді нақты қимылмен ұштастыруы қажет. Мысалы, қол жуу әрекетін үйреткенде тәрбиеші алдымен өзі көрсетеді, кейін баламен бірге орындайды, одан соң баланың жеке орындауына мүмкіндік береді. Бұл әдіс «көрсету – бірге орындау – өздігінен орындауға бағыттау» қағидасына негізделеді. Мұнда педагог баланың қимылын асықтырмай, әрбір кезеңді түсінікті етіп ұйымдастырады.

Төртінші міндет – күн тәртібіндегі режимдік сәттерді тәрбиелік мүмкіндік ретінде пайдалану. Таңертеңгі қабылдау, серуенге дайындалу, тамақтану, жуыну, ұйқыға әзірлену және ойыннан кейінгі жинастыру әрекеттері дербестік дағдыларын меңгертудің табиғи ортасы болып саналады. Тәрбиеші бұл жұмыстарды тек ұйымдастырушылық міндет ретінде қарастырмай, әр сәтке белгілі бір тәрбиелік мақсат енгізуі керек. Мысалы, серуенге дайындалу кезінде балаға алдымен бас киімін алуды, кейін күртесінің жеңін киюге қатысуды ұсынуға болады. Бірнеше апта бойы бірдей реттілік сақталса, бала әрекетті есте сақтап, ересектің көмегін аз қажет ете бастайды.

Бесінші міндет – жағымды психологиялық ахуал қалыптастыру. Дербестікке үйрету барысында баланың қателесуіне, әрекетті баяу орындауына немесе бір тапсырманы бірнеше рет қайталауына түсіністікпен қарау қажет. «Тезірек жаса», «Сен әлі үйренбедің», «Қолыңнан келмейді» сияқты сөздер баланың әрекетке деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін. Оның орнына «Өзің жасап көріп жатырсың», «Тағы бір рет байқап көрейік», «Қажет болса, мен көмектесемін» деген қолдаушы сөздер қолданылғаны дұрыс.

Алтыншы міндет – қауіпсіз және қолжетімді дамытушы орта ұйымдастыру. Тәрбиеші пайдаланылатын заттардың баланың бойына, жасына және қозғалыс мүмкіндігіне сәйкес болуын қадағалайды. Жеке сүлгі, тарақ, киім ілгіш, ойыншық себеті және күнделікті қолданылатын басқа құралдар балаға түсінікті белгімен немесе суретпен таңбалануы мүмкін. Заттардың тұрақты орны болған жағдайда бала оларды іздеуге және пайдаланғаннан кейін қайта орналастыруға үйренеді. Бұл ретте жиһаздың орнықтылығы, бұйымдардың қауіпсіздігі, еденнің тайғанамауы, ұсақ бөлшектердің болмауы және санитариялық талаптардың сақталуы міндетті.

Жетінші міндет – ата-аналармен бірлескен педагогикалық жұмыс жүргізу. Балабақшада қалыптасып келе жатқан дағдылар үй жағдайында да жалғасуы керек. Егер ұйым ішінде бала қасықпен тамақтануға талпынса, ал үйде ата-анасы уақыт үнемдеу үшін үнемі өзі тамақтандырса, меңгеру үдерісі баяулауы мүмкін. Сондықтан тәрбиеші ата-аналарға баланың шамасына сай міндеттер беру, өздігінен орындауына уақыт бөлу, әрекетін орынсыз сынамау және қауіпсіз орта жасау жөнінде ұсыныстар береді. Ата-анамен қарым-қатынас бұйрық беру немесе кінәлау сипатында емес, серіктестік пен өзара түсіністік негізінде ұйымдастырылуы қажет.

Қазіргі тәрбиешінің кәсіби қызметінде бақылау нәтижелерін тіркеу, жеке даму ерекшеліктерін ескеру және педагогикалық жұмысты жоспарлау да маңызды орын алады. Мысалы, баланың тамақтану, киіну, гигиеналық әрекеттер және ойыншықтарды жинау дағдылары бойынша қысқаша бақылау жазбалары жүргізілуі мүмкін. Мұндай жазбалар баланың қабілетін салыстыру үшін емес, оның ілгерілеуін анықтау және келесі педагогикалық қадамды белгілеу үшін қажет. Тәрбиеші нақты жетістіктерді тіркеп, қиындық туындаған бағыттарға сәйкес қолдау түрін өзгертеді.

Сонымен қатар қазіргі педагогикалық қызмет инклюзивті тәсілді де талап етеді. Даму ерекшеліктері бар балалардың кейбірі қозғалыс, сөйлеу, қабылдау немесе сенсорлық әрекеттер барысында қосымша қолдауды қажет етуі мүмкін. Мұндай жағдайда тапсырмалар баланың жеке мүмкіндігіне сәйкес бейімделеді. Мысалы, затты ұстау қиындық туғызса, ұстауға ыңғайлы ірі құралдар ұсынылады; ауызша нұсқауды түсіну күрделі болса, суретті

белгі немесе қимыл арқылы түсіндіру қолданылады. Қажет болған жағдайда педагог ата-анамен, арнайы педагогпен және ұйым мамандарымен бірлесіп жұмыс жүргізеді.

Осылайша, тәрбиешінің рөлі бірнеше қызметтің бірлігінен көрінеді: бақылаушы, бағыттаушы, ұйымдастырушы, қолдаушы, үлгі көрсетуші және отбасы мен балабақша арасындағы байланыстырушы. Бұл қызметтердің барлығы баланың дербес әрекет ету мүмкіндігін кеңейтуге бағытталуы тиіс. Педагог баланың орнына шешім қабылдай бермей, оның шамасына сай таңдау жасауына мүмкіндік бергенде ғана тәрбиеленушінің өзіне деген сенімі мен жауапкершілігінің алғашқы белгілері қалыптасады.

Ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын қалыптастырудың негізгі бағыттарының бірі – өзіне-өзі қызмет көрсету әрекеттерін меңгерту. Бұл бағыттағы жұмыс баланың күнделікті өмірімен тікелей байланысты болғандықтан, оның тәрбиелік және практикалық маңызы жоғары. Өзіне-өзі қызмет көрсетуге тамақтану, жуыну, қолды сүрту, киіну, шешіну, жеке заттарын пайдалану, тазалық сақтау және қарапайым тұрмыстық міндеттерді орындау жатады. Мұндай әрекеттер баланың физикалық мүмкіндіктерін, қозғалыс үйлесімділігін, есте сақтауын, сөйлеуін және өз әрекетін реттеу қабілетін қатар дамытады.

Өзін-өзі күту дағдыларын қалыптастыру ең алдымен тамақтану үдерісінен басталады. Ерте жастағы балаға қасықты дұрыс ұстау, кесені екі қолымен ұстауға талпыну, тамақты аузына жеткізу, майлықты пайдалану және тамақтану аяқталғаннан кейін ыдысын белгіленген орынға қою сияқты қарапайым әрекеттерді біртіндеп үйретуге болады. Бұл жұмыста тәрбиеші баланың жас ерекшелігін ескеріп, қауіпсіз, жеңіл және қолайлы ыдыстарды қолдануы қажет. Қасықтың сабы баланың қолына ыңғайлы, кесенің салмағы жеңіл, ал тағамның температурасы қауіпсіз болуы тиіс.

Тамақтану кезінде баланы асықтыру немесе әрбір қимылын түзете беру дұрыс емес. Егер бала қасықты өздігінен ұстауға талпынса, оның әрекетіне мүмкіндік берген жөн. Тағам төгілген жағдайда тәрбиеші баланы кінәламай, майлықты ұсынып, төгілген жерді бірге сүртуге шақырады. Осы арқылы бала тек тамақтану тәсілін ғана емес, өз әрекетінің нәтижесіне жауапкершілікпен қараудың алғашқы үлгісін де меңгереді. Дегенмен тамақтану барысында тұншығу қаупін туғызатын тағамдардан сақтану, баланы қараусыз қалдырмау және санитариялық талаптарды сақтау міндетті.

Гигиеналық әрекеттерді меңгерту де дербестіктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қол жуу, бетті сүрту, жеке сүлгіні пайдалану, тарақты тану және тазалық құралдарын дұрыс қолдану баланың күнделікті өміріне енгізілуі керек. Бұл дағдыларды қалыптастыруда әрекеттердің бірізділігі ерекше рөл атқарады. Мысалы, қол жуу кезінде тәрбиеші баламен бірге мынадай реттілікті сақтайды: жеңін ыңғайлау, қолын сулау, сабындау, сумен шаю және сүлгімен құрғату. Бастапқыда барлық әрекет ересектің көмегімен орындалса, уақыт өте келе бала белгілі кезеңдерді өздігінен орындауға көшеді.

Гигиеналық дағдыларды бекіту үшін көрнекі тірек құралдарын пайдалануға болады. Қол жуу ретін бейнелейтін суреттерді раковина маңына орналастыру, жеке сүлгілерге балалардың тануына жеңіл белгі қою, тазалық заттарын тұрақты орынға қою әрекетті есте сақтауды жеңілдетеді. Мұнда суреттердің мазмұны қарапайым, түсінікті және баланың қабылдауына сай болғаны дұрыс. Көрнекілік баланың орнындағы нақты әрекетті алмастырмауы керек, тек оны орындауға бағыт беретін қосымша құрал ретінде қолданылады.

Киіну және шешіну дағдыларын дамытуда тәрбиешінің шыдамдылығы ерекше маңызды. Ерте жастағы балалар киімнің жеңін табуға, бас киімін шешуге, аяқ киімін орнына қоюға немесе киімін шешкен кезде тәрбиешіге көмектесуге талпынады. Бұл әрекеттер бір мезетте толық меңгерілмейді. Сондықтан киіну үдерісін бірнеше шағын кезеңге бөліп үйреткен жөн. Алдымен бала киімін таниды және өз затын ажыратады. Кейін киімнің белгілі бір бөлігін шешуге қатысады. Одан соң жеңін киюге, бас киімін алуға немесе аяқ киімін белгіленген жерге қоюға үйренеді. Әр жаңа қадам алдыңғы әрекет тұрақтанғаннан кейін енгізіледі.

Киіну кезінде сөздік нұсқауларды қысқа әрі нақты беру тиімді. Мысалы, «Қолыңды жеңге сал», «Бас киіміңді ал», «Аяқ киіміңді орнына қой» деген тіркестер баланың түсінуіне қолайлы. Сонымен бірге тәрбиеші өзінің әрекетін көрсетіп, қажет болған жағдайда баланың

қолын бағыттайды. Алайда көмекті шамадан тыс көрсетуге болмайды. Педагог баланың өзі орындай алатын бөлігін орындауына мүмкіндік беріп, тек күрделі тұсында қолдау көрсетеді.

Тұрмыстық дербестікті қалыптастыру ойыншықтарды жинау, жеке заттарды орнына қою, кітаптарды сөреге орналастыру, пайдаланылған материалдарды жинастыру сияқты әрекеттер арқылы да жүзеге асырылады. Бұл жұмыстар баланың айналасындағы кеңістікті реттеуге, заттардың орнын есте сақтауға және ортақ тәртіпке қатысуына ықпал етеді. Мысалы, ойын аяқталған соң тәрбиеші «Қуыршақтарды үйіне апарайық», «Текшелерді өз қорабына салайық» деп ұсыныс жасайды. Мұндай тапсырмаларда нақты нәтиже көрініп тұрады және бала өз үлесін сезіне алады.

Күнделікті әрекеттерді үйретуде қайталау әдісі жетекші орын алады. Бір дағды әртүрлі жағдайда кездейсоқ емес, тұрақты тәртіппен орындалғанда ғана баланың тәжірибесіне енеді. Мысалы, серуеннен келген сайын қол жуу, тамақтанар алдында майлық алу, ойыннан кейін заттарды орнына қою әрекеттері бірізді қайталанады. Бірақ қайталау механикалық сипатта болмауы тиіс. Тәрбиеші баланың қызығушылығын сақтап, әрекеттің мәнін түсіндіруге, жағымды қарым-қатынас орнатуға көңіл бөледі.

Оқытуда «толық көмек – ішінара көмек – ауызша нұсқау – өздігінен орындау» тәсілін қолдану нәтижелі. Бірінші кезеңде бала әрекетті ересекпен бірге орындайды. Екінші кезеңде педагог тек қиын бөлігін орындауға көмектеседі. Үшінші кезеңде қысқа нұсқау береді. Соңғы кезеңде тәрбиеленуші әрекетті өздігінен орындауға мүмкіндік алады. Бұл тәсіл баланың шамасына сай қолдауды қамтамасыз етеді және ересекке тәуелділікті біртіндеп азайтады.

Сонымен бірге дербестік дағдыларын қалыптастыруда қауіпсіздік талаптары бірінші орында болуы қажет. Баланың өздігінен әрекет етуіне мүмкіндік беру оның кез келген затты еркін пайдалануына рұқсат беру дегенді білдірмейді. Ыстық су, өткір құралдар, тұрмыстық химия, ұсақ жұтылатын бөлшектер және қауіпті электр жабдықтары балалардың қолы жетпейтін жерде сақталуы тиіс. Тәрбиеші дербес әрекетке арналған материалдарды алдын ала тексеріп, олардың жас ерекшелігіне сәйкестігін анықтайды.

Нормативтік бағдарламада өзіне-өзі қызмет көрсетуге деген ұмтылысты қолдау, киіну мен шешінуге баулу, ұқыптылыққа тәрбиелеу және тамақтану мәдениетін қалыптастыру міндеттері қарастырылған. Сондықтан тәрбиеші күнделікті режимдік сәттерді осы мақсаттарды іске асыруға бағыттап ұйымдастыруы керек. Әрбір баланың жетістігі жеке бағаланып, дағдыны меңгеру қарқыны оның жасына және даму ерекшелігіне сәйкес қарастырылғаны дұрыс.

Қорыта айтқанда, өзін-өзі күту әрекеттері – дербестікті дамытудың нақты әрі қолжетімді педагогикалық құралы. Оларды күн сайын жүйелі ұйымдастыру, әрекеттердің ретін сақтап үйрету, көрнекілікті орынды пайдалану және баланың бастамасын қолдау арқылы тәрбиеші тәрбиеленушінің өмірлік дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Ерте жастағы балалар үшін ойын – қоршаған әлемді танудың, жаңа әрекеттерді меңгерудің және әлеуметтік тәжірибе жинақтаудың табиғи жолы. Ойын барысында бала заттардың қасиеттерін зерттейді, ересектердің қимылдарын қайталайды, қарапайым міндеттерді шешуге тырысады. Сондықтан тәрбиеші дербестік дағдыларын қалыптастыруда ойын әрекетін мақсатты түрде пайдалануы қажет. Мұнда ойын баланы белгілі бір нәтижеге мәжбүрлейтін құрал емес, оның қызығушылығы мен белсенділігін арттыратын дамытушы орта болуы тиіс.

Заттық-манипуляциялық ойындар ерте жастағы баланың дербес әрекет тәжірибесін кеңейтеді. Үлкен текшелерді бірінің үстіне бірін қою, сақиналарды өзекке өткізу, пішіндерді сәйкес ойықтарға орналастыру, қорапты ашып-жабу, ойыншықтарды көлемі немесе түсі бойынша ажырату сияқты әрекеттер қолдың икемділігін, көру-қимыл үйлесімділігін және қарапайым ойлау операцияларын дамытады. Осындай ойындар кезінде тәрбиеші баланың әрекетін толық басқармай, оның өз шешімін табуына мүмкіндік беруі керек. Егер бала бөлшекті дұрыс орналастыра алмаса, педагог бірден орындап берудің орнына, қажетті бағытты көрсететін ишара немесе қысқа сөздік көмек ұсынады.

Еліктеу ойындары да дербестік дағдыларын меңгертуде тиімді. Бала ересектің әрекетін бақылап, оны қайталау арқылы көптеген тұрмыстық дағдыларды игереді. Мысалы, қуыршақтың қолын жуу, ойыншық аюды тамақтандыру, қуыршаққа орамал беру, ойыншықтарды себетке жинау әрекеттері нақты өмірдегі дағдылардың ойын түріндегі үлгісі бола алады. Тәрбиеші ойын барысында «Қуыршақтың қолы кірлеп қалыпты, оны жуайық», «Аюға қасық берейік», «Ойыннан кейін заттарды орнына қояйық» деген қарапайым жағдаяттар ұсынады. Мұндай әрекеттер баланың күнделікті тұрмыстық тәжірибесін кеңейтіп, үйренген дағдыларын басқа жағдайларда қолдануына негіз болады.

Қарапайым сюжеттік ойындардың мазмұнын да баланың жасына сай ұйымдастыруға болады. Мысалы, «Қуыршақты ұйықтатамыз», «Қонақ күтеміз», «Дүкенге барамыз», «Серуенге дайындаламыз» тақырыптарында ойындар өткізіледі. Бұл әрекеттерде бала белгілі бір затты таңдап, оны орнымен қолдануға және қарапайым әрекеттер тізбегін орындауға үйренеді. Ерте жаста сюжетті күрделендірмей, қысқа әрі түсінікті әрекеттермен шектелген дұрыс.

Дамытушы заттық-кеңістіктік орта баланың дербес әрекет ету мүмкіндігін анықтайтын маңызды педагогикалық шарттардың бірі. Орта баланың қызығушылығын оятып қана қоймай, қажетті заттарды өздігінен таңдауына, пайдалануына және орнына қоюына мүмкіндік беруі керек. Мысалы, ойыншықтар ашық әрі орнықты сөрелерде орналастырылса, бала өзіне қажетті бұйымды таңдай алады. Әр заттың тұрақты орны белгіленсе, оны жинастыру әрекеті жеңілдейді. Киім ілгіштер мен жеке сүлгілерге түсінікті суретті белгілер қойылса, тәрбиеленуші өз затын тануға дағдыланады.

Дамытушы ортаны ұйымдастыру кезінде қолжетімділік пен қауіпсіздік өзара үйлесуі тиіс. Барлық материалдар баланың бойына сәйкес орналасып, өткір қырлардан, сынғыш бөлшектерден және жұту қаупі бар ұсақ заттардан таза болуы қажет. Қозғалысқа арналған кеңістік жеткілікті болғаны жөн. Сонымен бірге бөлмеде артық заттардың шамадан тыс көп болуы баланың назарын шашыратып, өздігінен таңдау жасауын қиындатуы мүмкін. Сондықтан ойын материалдары мақсатты түрде іріктеліп, белгілі бір уақыт аралығында жаңартылып отырғаны тиімді.

Жеке бағдарланған тәсіл дербестікті қалыптастыру жұмысында ерекше орын алады. Бір топтағы балалардың жасы шамалас болғанымен, олардың қозғалыс мүмкіндігі, сөйлеу белсенділігі, қабылдау ерекшелігі, темпераменті және жаңа ортаға бейімделу қарқыны әртүрлі болады. Осыған байланысты тәрбиеші бірдей тапсырманы барлық тәрбиеленушіден бірдей деңгейде орындауды талап етпеуі керек. Оның орнына ортақ педагогикалық мақсат сақталып, тапсырманың күрделілігі мен көмек көлемі жеке ерекшелікке сәйкес өзгертіледі.

Мысалы, ойыншықтарды жинау әрекетінде бір бала барлық бұйымды өзі орналастыра алады, екінші тәрбиеленуші тек ірі текшелерді жинайды, ал үшінші бала тәрбиешімен бірге бір ойыншықты себетке салады. Үшеуі де ортақ әрекетке қатысып отыр, бірақ олардың орындау деңгейі әртүрлі. Мұндай ұйымдастыру әр баланың мүмкіндігін құрметтеуге және топтағы жағымды психологиялық ахуалды сақтауға көмектеседі.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс барысында бейімделген материалдар, көрнекі белгілер, қарапайым нұсқаулар және қосымша уақыт ұсынылуы мүмкін. Мысалы, қозғалыс үйлесімділігі әлсіз балаға ірі әрі жеңіл ойыншықтар беріледі. Сөйлеу арқылы ойын білдіруі қиын тәрбиеленушіге суретті таңдау немесе ишара жасау мүмкіндігі ұсынылады. Сенсорлық ерекшеліктері бар балалар үшін шу деңгейін реттеу, тыныш аймақ ұйымдастыру және таныс материалдарды пайдалану пайдалы болуы ықтимал. Мұндай жұмыс баланы ортақ әрекеттен шеттетпей, оның қатысуына қажетті жағдай жасауға бағытталады.

Қазіргі педагогикалық тәжірибеде цифрлық ресурстар да қолданылуы мүмкін, алайда ерте жастағы балалардың дербестігін қалыптастыруда тікелей практикалық әрекеттің орны ерекше. Мысалы, тәрбиеші ата-аналарға үй жағдайында орындалатын қарапайым дағдылардың суретті нұсқаулығын немесе қысқа бейнематериалын ұсына алады. Педагогикалық жоспарлау, бақылау нәтижелерін тіркеу және ата-анамен ақпарат алмасу үшін цифрлық құралдар пайдаланылуы мүмкін. Бірақ экран алдындағы әрекет баланың нақты

затпен жұмыс істеуін, қимылын, сөйлеуін және әлеуметтік қарым-қатынасын алмастырмауы керек.

Ойын арқылы дербестікті қолдауда жағымды ынталандырудың да маңызы бар. Тәрбиеші баланың әрбір жетістігін шынайы бағалап, оның нақты әрекетін атап көрсеткені дұрыс. «Сен қасықты өзің ұстадың», «Ойыншықтарды себетке салдың», «Қолыңды өзің сүрттің» деген сөздер баланың қандай әрекет орындағанын түсінуіне көмектеседі. Дегенмен мақтау шамадан тыс қолданылмай, табиғи әрі шынайы болуы керек. Негізгі назар сыртқы марапатқа емес, баланың өз әрекетінің нәтижесін сезінуіне аударылады.

Осылайша, ойын, дамытушы орта және жеке бағдарланған тәсіл бір-бірімен тығыз байланысты. Ойын баланың әрекетке қызығушылығын арттырса, қолжетімді орта өздігінен орындауға мүмкіндік береді, ал жеке қолдау қажетті көмектің мөлшерін анықтайды. Осы үш бағыт жүйелі үйлескенде ерте жастағы тәрбиеленушінің бастамашылдығы, танымдық белсенділігі және тұрмыстық дербестігі біртіндеп дамиды.

Ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын тұрақты қалыптастыру мектепке дейінгі ұйым мен отбасының өзара ынтымақтастығын қажет етеді. Бала өмірінің алғашқы жылдарында негізгі әлеуметтік тәжірибені отбасында жинақтайды. Ата-ананың күнделікті қарым-қатынасы, үйдегі тәртіп, баланың өздігінен әрекет етуіне берілетін мүмкіндік және ересектердің қолдау сипаты оның мінез-құлқына тікелей әсер етеді. Балабақшаға келгеннен кейін бұл тәжірибе жаңа әлеуметтік ортамен толықтырылады. Егер екі ортадағы педагогикалық талаптар өзара үйлессе, баланың меңгерген дағдыларының тұрақтануы жеңілдейді.

Отбасымен жұмыстың алғашқы бағыты – ата-аналарға ерте жастағы дербестіктің маңызын түсіндіру. Кейбір ата-аналар баланың әлі кішкентай екенін алға тартып, барлық тұрмыстық әрекеттерді өздері орындауға бейім болуы мүмкін. Басқалары керісінше, баладан жасына сәйкес келмейтін нәтижені талап етуі ықтимал. Сондықтан тәрбиеші ата-аналарға дербестікке тәрбиелеу баланы ересектердің көмегінен толық ажырату емес, оның мүмкіндігіне сай әрекет етуіне жағдай жасау екенін түсіндіруі қажет.

Ата-аналармен жеке әңгімелесу барысында тәрбиеші нақты ұсыныстар береді. Мысалы, балаға тамақтану кезінде қасықты өздігінен ұстауға мүмкіндік беру, ойыннан кейін заттарды бірге жинау, киіну барысында белгілі бір әрекетті өзі орындауына уақыт бөлу, қол жуу тәртібін күн сайын сақтау ұсынылады. Мұндай кеңестер жалпы сипатта қалмай, баланың нақты даму деңгейіне сәйкес берілуі тиіс. Мысалы, бір тәрбиеленушіге кеседен су ішу дағдысын бекіту маңызды болса, басқа балаға ойыншықтарды орнына қою әрекетін меңгерту басым бағыт болуы мүмкін.

Отбасымен ынтымақтастықтың тиімді түрлеріне ата-аналар жиналысы, жеке кеңес беру, практикалық шеберлік сағаттары, ашық есік күндері, ақпараттық парақшалар және үй жағдайында қолданылатын көрнекі ұсынымдар жатады. Мысалы, «Баланың өздігінен тамақтануына қалай көмектесеміз?», «Киіну дағдыларын қалыптастырудың қарапайым тәсілдері», «Баланы ойыншықтарын жинауға қалай үйретеміз?» тақырыптарында қысқа әдістемелік кездесулер ұйымдастыруға болады. Кездесу барысында тәрбиеші әрекеттің орындалу жолын көрсетіп, ата-аналарға үйде қолдануға болатын тәсілдерді түсіндіреді.

Ата-аналарға арналған ақпараттық материалдарда баланың жасына сай күтілетін әрекеттер көрсетілуі мүмкін. Дегенмен оларды қатаң норматив немесе барлық бала бірдей орындауға міндетті талап ретінде ұсынуға болмайды. Әр баланың жеке даму қарқыны әртүрлі болғандықтан, ата-аналарға салыстырудан аулақ болу, жетістікті баланың өзіндегі өзгеріспен бағалау және шамадан тыс талап қоймау түсіндіріледі.

Екінші маңызды бағыт – педагогикалық мониторинг жүргізу. Мониторинг баланың дербестік дағдыларының қалыптасу динамикасын жүйелі бақылауға мүмкіндік береді. Ол тәрбиеленушілерді бір-бірімен салыстыру, жарыстыру немесе рейтинг жасау мақсатында емес, педагогикалық жұмыстың тиімділігін анықтау үшін қолданылады. Тәрбиеші баланың күнделікті әрекетін бақылап, қандай дағдылардың қалыптасқанын, қай бағытта қолдау қажет екенін белгілейді.

Бақылауды бірнеше негізгі бағыт бойынша ұйымдастыруға болады. Бірінші бағыт – өзін-өзі күту: қасықты ұстауға талпынысы, кесені қолдануы, қолын жууға қатысуы, сүлгіні пайдалануы, киімін шешуге немесе киюге көмектесуі. Екінші бағыт – тұрмыстық әрекет: ойыншықтарды жинауы, жеке заттарын тануы, материалдарды орнына қоюға қатысуы. Үшінші бағыт – әлеуметтік дербестік: өз қалауын білдіруі, көмек сұрауы, ересектің қарапайым өтінішін түсінуі, басқа балалармен ортақ әрекетке қатысуы. Төртінші бағыт – танымдық бастамашылдық: заттарды өздігінен таңдауы, жаңа әрекетке қызығушылық танытуы, қарапайым мәселені шешуге талпынуы. Бесінші бағыт – эмоциялық реттелу: қиындық туындағанда ересектің қолдауын қабылдауы, өз сезімін білдіруі және күнделікті тәртіпке біртіндеп бейімделуі.

Бақылау нәтижелерін тіркеу үшін қарапайым педагогикалық карта қолдануға болады. Онда баланың аты-жөні, бақылау күні, дағдының атауы, әрекетті орындау ерекшелігі және келесі педагогикалық қолдау бағыты көрсетіледі. Дағдыны бағалау кезінде үш шартты деңгей пайдалануға болады:

- Өздігінен орындайды – әрекетті ересектің тікелей көмегінсіз орындайды.
- Жартылай қолдаумен орындайды – ауызша нұсқау, үлгі көрсету немесе аздаған көмек қажет етеді.
- Ересекпен бірге орындайды – әрекетті орындау үшін тұрақты қолдау мен бірлескен қатысу қажет.

Бұл белгілер баланың қабілетін түпкілікті анықтайтын бағалау өлшемі емес, педагогикалық жұмысты жоспарлауға көмектесетін шартты көрсеткіштер болып табылады. Баланың көңіл күйі, денсаулық жағдайы, шаршауы және жаңа ортаға бейімделуі де әрекет нәтижесіне әсер етуі мүмкін. Сондықтан бір реттік бақылау негізінде қорытынды жасау дұрыс емес. Дағды әртүрлі күндері және әртүрлі жағдайларда байқалғанда ғана оның қалыптасу деңгейі туралы негізді пікір айтуға болады.

Мониторинг нәтижелеріне сүйене отырып, тәрбиеші келесі жұмыс кезеңін жоспарлайды. Егер бала қол жуу кезінде тек қолын сулауға қатысса, келесі кезеңде сабынды пайдалануды үйретуге болады. Егер тәрбиеленуші ойыншықтарды жинауға қатысқанымен, заттардың орнын табуда қиналса, сөрелерге суретті белгілер орналастырылады. Егер бала киіну кезінде өздігінен әрекет етуге ұмтылмаса, тәрбиеші оның қызығушылығын арттыратын қысқа ойын тәсілдерін қолданады. Осылайша бақылау нақты педагогикалық шешімдер қабылдауға негіз болады.

Үшінші бағыт – баланың жетістіктерін бекіту және дағдыларды әртүрлі ортада қолдануына жағдай жасау. Мысалы, балабақшада ойыншықтарды жинауға үйренген тәрбиеленушіге серуеннен кейін өз киімін белгіленген орынға қоюға мүмкіндік беріледі. Тамақтану кезінде қасықты қолдануды меңгерген балаға басқа тағам түрлерін жеу барысында да осы дағдыны пайдалануға жағдай жасалады. Бір дағдыны бірнеше ұқсас жағдайда қолдану оны тұрақтандыруға көмектеседі.

Төртінші бағыт – педагогтің кәсіби рефлексиясы. Тәрбиеші белгілі бір дағды қалыптаспай жатқан жағдайда тек баланың мүмкіндігін емес, өзінің қолданған әдісін де талдауы керек. Тапсырма тым күрделі болды ма? Қажетті заттар қолжетімді орналастырылды ма? Балаға жеткілікті уақыт берілді ме? Нұсқау түсінікті болды ма? Педагог көмекті шамадан тыс көрсетті ме? Осындай сұрақтар жұмыстың тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Қажет болған жағдайда әдістемелік тәсіл өзгертіліп, басқа қолдау түрі таңдалады.

Қазіргі мектепке дейінгі білім беру жүйесінде тәрбиешінің кәсіби дамуы да маңызды. Педагог ерте жастағы балалар психологиясы, инклюзивті білім беру, қауіпсіз дамытушы орта, ойын технологиялары және ата-анамен серіктестік мәселелері бойынша білімін жетілдіріп отыруы керек. Әдістемелік бірлестіктерде тәжірибе алмасу, педагогикалық жағдаяттарды талдау, ашық ұйымдастырылған әрекеттерге қатысу және өзіндік тәжірибені саралау кәсіби құзыреттілікті арттыруға ықпал етеді.

Демек, отбасымен жүйелі байланыс, объективті бақылау, жеке қолдау және педагогикалық рефлексия дербестік дағдыларын қалыптастырудың нәтижелілігін қамтамасыз

ететін өзара байланысты бағыттар болып табылады. Тәрбиеші мен ата-ана бірізді әрекет еткен жағдайда бала өз мүмкіндігін кеңінен пайдаланып, күнделікті өмірде меңгерген дағдыларын тұрақты қолдануға бейімделеді.

Қорытынды

Ерте жастағы балалардың дербестік дағдыларын қалыптастыру – мектепке дейінгі тәрбиенің маңызды бағыттарының бірі. Бұл үдеріс баланың өзіне-өзі қызмет көрсетуінен ғана емес, оның қоршаған ортаны тануынан, жеке қажеттіліктерін білдіруінен, қарапайым таңдау жасауынан, әлеуметтік қарым-қатынасқа қатысуынан және өз әрекетіне қызығушылық танытуынан көрінеді.

Мақалада қарастырылған теориялық және әдістемелік мәселелер дербестіктің біртіндеп, жүйелі педагогикалық қолдау арқылы қалыптасатынын көрсетеді. Баланың жеке мүмкіндігін ескеру, қауіпсіз орта құру, күнделікті режимдік сәттерді тиімді пайдалану, ойын арқылы үйрету және жағымды эмоциялық байланыс орнату осы жұмыстың негізгі шарттары болып табылады.

Тәрбиешінің кәсіби міндеті – баланың орнына барлық әрекетті орындау емес, оның шамасына сай әрекет етуіне мүмкіндік беру. Бұл үшін педагог баланың бастамасын байқап, оны қолдап, күрделі тапсырмаларды шағын кезеңдерге бөліп, қажетті көмекті біртіндеп азайтуы қажет. Сонымен қатар отбасы мүшелерімен ынтымақтастық орнатып, балабақшада қалыптасқан дағдылардың үй жағдайында жалғасуына жағдай жасағаны дұрыс.

Ең бастысы, дербестікке тәрбиелеу баланың еркіндігін шектеу немесе оған шамадан тыс жауапкершілік жүктеу емес. Ол – кішкентай адамның өз мүмкіндігін танып, қоршаған ортада сенімді әрекет етуіне көмектесу. Тәрбиешінің мейірімді қарым-қатынасы, кәсіби шеберлігі және жүйелі педагогикалық қолдауы арқылы бала күнделікті қарапайым әрекеттерден өмірлік маңызды тәжірибе жинақтайды. Бүгін өз қасығын ұстауға, ойыншығын жинауға, қолын сүртуге талпынған тәрбиеленуші ертең өз әрекетін саналы ұйымдастыра алатын, бастамашыл және жауапкершілігі қалыптасқан тұлға болып жетілуге негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі №319-III Заңы.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығы. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартын бекіту туралы».
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің міндетін атқарушының 2016 жылғы 12 тамыздағы №499 бұйрығы. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы» (өзгерістерімен және толықтыруларымен).
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999.
5. Эльконин Д.Б. Психология игры. – Москва: Владос, 1999.
6. Montessori M. The Absorbent Mind. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
7. Erikson E.H. Childhood and Society. – New York: W.W. Norton & Company, 1963.
8. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. – New York: International Universities Press, 1952.
9. Bowlby J. A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development. – New York: Basic Books, 1988.
10. World Health Organization. Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children Under 5 Years of Age. – Geneva: WHO, 2019.

Жәнібекқызы Сара
Көркем еңбек пәні мұғалімі, педагог-модератор
Маңғыстау облысының білім басқармасының Маңғыстау ауданы бойынша білім бөлімінің
"Өтес жалпы білім беретін мектеп" коммуналдық мемлекеттік мекемесі

«ҚОЛӨНЕРДЕН ШАҒЫН БИЗНЕСКЕ»: АВТОРЛЫҚ ӨНІМНІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНЫН ЕСЕПТЕУ, БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАНЫСТЫРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация. «Қолөнерден шағын бизнеске» атты авторлық әдістемелік бағдарлама 5–6 сынып оқушыларының көркем еңбек сабақтарында шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар, экономикалық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған. Бағдарлама оқушыларды қолөнер бұйымдарын әзірлеуге, қажетті материалдарды тиімді пайдалануға, өнімнің өзіндік құнын есептеуге, бағасын негіздеуге және дайын жұмысты көпшілік алдында таныстыруға үйретеді. Оқу барысында оқушылар қарапайым кәсіпкерлік ұғымдарымен танысып, өз идеяларын нақты өнімге айналдыру жолдарын меңгереді. Практикалық тапсырмалар арқылы қаржылық есеп жүргізу, ресурстарды үнемдеу, тұтынушы сұранысын ескеру және шығармашылық шешім қабылдау дағдылары жетілдіріледі. Бағдарламада жобалық оқыту, зерттеу, топтық жұмыс, ойын технологиялары және пәнаралық байланыс тәсілдері қолданылады. Ұлттық қолөнер дәстүрлерін заманауи кәсіпкерлік түсініктерімен ұштастыру оқушылардың мәдени құндылықтарға құрметін арттырады. Әдістемелік бағдарлама еңбекқорлықты, жауапкершілікті, бастамашылдықты және өз еңбегінің нәтижесін бағалай білуді тәрбиелейді.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының теориялық білімді меңгеруімен қатар, оны күнделікті өмірде тиімді пайдалана білуі ерекше маңызға ие. Әсіресе көркем еңбек пәні балалардың шығармашылық ойлауын, қол икемділігін, эстетикалық талғамын және еңбек мәдениетін қалыптастыруға кең мүмкіндік береді. Алайда оқушы өз қолымен жасаған бұйымның тек сыртқы көрінісін бағалап қана қоймай, оның жасалуына жұмсалған материалды, уақытты, еңбекті және қаржылық шығындарды түсінуі қажет. Осы қажеттілік «Қолөнерден шағын бизнеске» атты авторлық әдістемелік бағдарламаны әзірлеуге негіз болды.

Бағдарламаның басты ерекшелігі – қолөнер әрекетін қарапайым экономикалық түсініктермен байланыстыру. Оқушылар бұйым дайындау барысында шығармашылық идея ұсынудан бастап, материал таңдауға, шығындарды есептеуге, өнім бағасын анықтауға және оны таныстыруға дейінгі кезеңдерді жүйелі меңгереді. Мұндай жұмыс олардың еңбек

нәтижесіне жауапкершілікпен қарауына және жасаған бұйымының құндылығын түсінуіне ықпал етеді.

5–6 сынып оқушылары үшін экономикалық білімді күрделі теориялық анықтамалар арқылы емес, өз тәжірибесіне жақын практикалық әрекеттер негізінде түсіндіру тиімді. Мысалы, оқушы сәндік бұйым, ұлттық нақыштағы кәдесый немесе тұрмыстық қажеттілікке арналған зат әзірлегенде, оған жұмсалған материалдардың құнын есептеп, дайын өнімге қандай баға қоюға болатынын анықтайды. Осы арқылы математика сабақтарында меңгерген амалдарын нақты өмірлік жағдайда қолданады.

Бағдарламада ұлттық қолөнер дәстүрлеріне де ерекше көңіл бөлінеді. Қазақ халқының ою-өрнектері, сәндік бұйымдары мен тұрмыстық қолөнер үлгілері оқушылардың шығармашылық жобаларына негіз бола алады. Бұл ұлттық мәдени мұраны танып-білуге, оны заманауи талаптарға сәйкес жаңаша қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар бағдарлама оқушылардың қарым-қатынас жасау, өз пікірін дәлелдеу, топпен жұмыс істеу және көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын жетілдіреді. Дайын бұйымды таныстыру кезінде олар өз еңбегінің ерекшелігін түсіндіруге, өнімнің пайдалы жақтарын көрсетуге және қойылған сұрақтарға жауап беруге үйренеді.

Бағдарламаны жүзеге асыру барысында жобалық оқыту, зерттеушілік тапсырмалар, тәжірибелік жұмыстар, іскерлік ойындар және қалыптастырушы бағалау тәсілдері пайдаланылады. Оқу әрекеті оқушылардың жас ерекшеліктеріне, жеке қабілеттеріне және қызығушылықтарына сәйкес ұйымдастырылады.

Осылайша, ұсынылып отырған әдістемелік бағдарлама көркем еңбек пәнінің тәрбиелік және практикалық мүмкіндіктерін кеңейтіп, оқушылардың шығармашылық бастамаларын қолдауға, экономикалық ойлауын дамытуға және болашақта саналы еңбек етуге қажетті бастапқы дағдыларын қалыптастыруға бағытталады.

Түсінік хат

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Бүгінгі оқушы тек дайын білімді қабылдаушы емес, өздігінен ізденетін, мәселені шешудің тиімді жолдарын қарастыратын, шығармашылық идеяларын жүзеге асыра алатын тұлға ретінде қалыптасуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, мектептегі көркем еңбек пәнінің мүмкіндіктері ерекше. Аталған пән оқушыларды еңбек әрекетіне баулумен қатар, олардың эстетикалық талғамын, технологиялық сауаттылығын, шығармашылық қабілеттерін және практикалық ойлауын дамытуға жағдай жасайды.

Көркем еңбек сабақтарында оқушылар әртүрлі материалдармен жұмыс істеп, бұйымдарды жобалайды, дайындайды және безендіреді. Дегенмен тәжірибеде дайын өнімнің экономикалық құндылығын анықтау, материалдық шығындарын есептеу, бағасын негіздеу және оны тұтынушыға таныстыру мәселелеріне жүйелі көңіл бөлу қажеттілігі байқалады. Оқушы бұйымды өз қолымен жасағанымен, оның нақты құны қалай қалыптасатынын немесе еңбек нәтижесін қандай өлшемдер арқылы бағалауға болатынын әрдайым түсіне бермейді. Сондықтан шығармашылық еңбек пен экономикалық білімді өзара байланыстыра оқыту маңызды педагогикалық міндеттердің бірі болып саналады.

«Қолөнерден шағын бизнеске» атты авторлық әдістемелік бағдарлама осы міндетті шешуге бағытталған. Бағдарламаның мазмұны 5–6 сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес әзірленіп, қолөнер бұйымдарын дайындау үдерісін қарапайым кәсіпкерлік әрекеттің үлгісі ретінде қарастыруға негізделеді. Мұнда кәсіпкерлік тек табыс табу тәсілі ретінде емес, еңбекті жоспарлау, ресурстарды тиімді пайдалану, өнім сапасына жауап беру, тұтынушы қажеттілігін түсіну және өз жұмысының нәтижесін бағалау мәдениеті ретінде түсіндіріледі.

Бағдарлама аясында оқушылар алдымен қолөнер бұйымдарының түрлерін зерттеп, олардың қолданылу мақсатын анықтайды. Кейін өз шығармашылық идеясын ұсынып, болашақ өнімнің нобайын әзірлейді, қажетті материалдарды таңдайды және жұмыс кезеңдерін жоспарлайды. Бұйым дайын болғаннан кейін пайдаланылған материалдардың мөлшері мен

бағасын есептеп, өнімнің өзіндік құнын анықтайды. Одан әрі шартты пайда мөлшерін ескере отырып, ұсынылатын сату бағасын белгілейді және өз шешімін түсіндіреді.

Мұндай жұмыс математикалық білімді практикамен байланыстыруға мүмкіндік береді. Оқушылар қосу, көбейту, бөлу, пайызға қатысты қарапайым есептеулерді орындап, кестелермен жұмыс істеуді үйренеді. Сонымен бірге ақпаратты салыстыру, шығындарды талдау және тиімді шешім қабылдау қабілеттері дамиды. Осылайша, көркем еңбек пәні математикамен, информатикамен, бейнелеу өнерімен және тілдік пәндермен өзара байланыста оқытылады.

Бағдарламаның тәрбиелік мәні де жоғары. Өз қолымен бұйым жасаған бала еңбекке жұмсалған күш пен уақыттың қадірін түсінеді. Материалдарды үнемді пайдалану арқылы табиғи ресурстарға ұқыпты қарауға дағдыланады. Топтық жобаларда өзара көмек көрсету, міндеттерді бөлісу, ортақ шешім қабылдау және бір-бірінің еңбегін құрметтеу мәдениеті қалыптасады.

Ұлттық құндылықтарды сақтау да бағдарламаның маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазақ халқының дәстүрлі қолөнер үлгілерін зерттеу, ұлттық ою-өрнектерді заманауи бұйымдарға қолдану және мәдени мұра элементтерін шығармашылық жобалармен байланыстыру оқушылардың ұлттық танымын кеңейтеді. Бұл жұмыс дәстүрлі өнерді тек өткеннің мұрасы ретінде емес, қазіргі өмірде қолдануға болатын шығармашылық мүмкіндік ретінде қабылдауға ықпал етеді.

Оқыту барысында оқушының жеке қабілеті мен қызығушылығы ескеріледі. Бір оқушы бұйымның дизайнын әзірлеуге бейім болса, екіншісі есептеулерді орындауға, үшіншісі дайын өнімді таныстыруға қызығушылық танытуы мүмкін. Сондықтан бағдарламада жеке, жұптық және топтық жұмыстар үйлестіріліп, әр баланың өз мүмкіндігін көрсетуіне жағдай жасалады.

Бағдарламаның қорытынды кезеңінде оқушылар өздерінің авторлық өнімдерін таныстырып, олардың жасалу жолын, өзіндік құнын, ұсынылатын бағасын және ерекшеліктерін түсіндіреді. Бұл әрекет шығармашылық жұмысты аяқтаумен шектелмей, оқушының өз еңбегіне талдау жасауына және болашақта оны жетілдіру жолдарын анықтауына мүмкіндік береді.

Осылайша, «Қолөнерден шағын бизнеске» бағдарламасы көркем еңбек сабақтарының мазмұнын өмірлік тәжірибемен толықтырып, оқушылардың шығармашылық, экономикалық, коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларын кешенді дамытуға арналған. Бағдарлама баланың еңбектен қуаныш алуына, өз мүмкіндіктеріне сенуіне және шығармашылық идеясының нақты нәтижесін көруіне жағдай жасайды.

Мақсаты: 5–6 сынып оқушыларының қолөнер бұйымдарын жобалау, дайындау, өзіндік құнын есептеу, негізделген баға белгілеу және авторлық өнімді таныстыру әрекеттері арқылы шығармашылық қабілеттерін, экономикалық сауаттылығын, кәсіпкерлік ойлауын және еңбек мәдениетін қалыптастыру.

Міндеттері:

1. Оқушыларға қолөнер бұйымдарының ерекшеліктерін, қолданылу мүмкіндіктерін және авторлық өнім жасаудың негізгі кезеңдерін меңгерту.

2. Шығармашылық идеяларды анықтау, бұйымның нобайын әзірлеу және өнім дайындау жұмысын жүйелі жоспарлау дағдыларын дамыту.

3. Қажетті материалдар мен құралдарды дұрыс таңдау, оларды қауіпсіз, тиімді және үнемді пайдалану мәдениетін қалыптастыру.

4. Қолөнер бұйымының өзіндік құнын анықтау үшін материалдық шығындарды есептеу, қарапайым қаржылық кестелер құрастыру және есеп нәтижелерін талдау біліктерін жетілдіру.

5. Өнім бағасын қалыптастырудың бастапқы қағидаларын меңгерту, өзіндік құн, сату бағасы және пайда ұғымдарының өзара байланысын түсіндіру.

6. Авторлық өнімді таныстыру, жарнамалау, оның ерекшеліктері мен артықшылықтарын дәлелді жеткізу арқылы коммуникативтік дағдыларын дамыту.

7. Ұлттық қолөнер дәстүрлерін шығармашылық жобаларда қолдануға, экологиялық жауапкершілікке, еңбекқорлыққа және бірлескен жұмыс мәдениетіне тәрбиелеу.

8. Дайын өнімнің сапасын бағалау, орындалған жұмысты талдау, кері байланыс негізінде жетілдіру және жеке шығармашылық нәтижесін қорытындылау қабілеттерін қалыптастыру.

Өзектілігі, маңыздылығы және қажеттілігі

Қазіргі қоғамда экономикалық сауаттылық адамның күнделікті өміріндегі маңызды құзыреттердің біріне айналды. Қаражатты дұрыс жұмсау, қажеттіліктерді мүмкіндіктермен салыстыру, ресурстарды тиімді пайдалану және қабылданған шешімнің нәтижесін бағалау дағдылары мектеп жасынан бастап қалыптасуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, көркем еңбек пәнінде қарапайым экономикалық ұғымдарды практикалық әрекеттер арқылы меңгерту өзекті болып табылады.

Бағдарламаның өзектілігі ең алдымен шығармашылық еңбек пен экономикалық ойлаудың өзара байланысын қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды. Дәстүрлі қолөнер тапсырмаларында оқушылар көбіне бұйымды дайындау технологиясына, безендіруге және сыртқы сапасына назар аударады. Ал материалдың бағасы, жұмсалған ресурстар, өнімнің өзіндік құны және ықтимал тұтынушы сұранысы сияқты мәселелерді жүйелі түрде қарастыру оқу мазмұнын өмірлік тәжірибеге жақындатады.

Бағдарламаның маңыздылығы оқушының өз еңбегіне деген көзқарасын өзгертуімен сипатталады. Бала дайындаған бұйымын тек шығармашылық тапсырманың нәтижесі ретінде емес, белгілі бір материалдық, эстетикалық және практикалық құндылығы бар өнім ретінде қабылдауды үйренеді. Бұл оның еңбекке жауапкершілігін арттырып, әрбір бұйымның артында уақыт, ізденіс, шеберлік және ресурс жатқанын түсінуіне ықпал етеді.

Бағдарламаның қажеттілігі 5–6 сынып оқушыларының жас ерекшеліктерімен де байланысты. Бұл кезеңде балалардың танымдық қызығушылығы артып, дербес әрекет етуге, өз қабілетін көрсетуге және нақты нәтижеге қол жеткізуге ұмтылысы күшейеді. Сондықтан қолмен жасалатын бұйымдарды қарапайым экономикалық есептеулермен байланыстыру олардың оқу белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Бағдарламада қаржылық сауаттылықты қалыптастыру жас ерекшеліктеріне сәйкес қарапайым деңгейде жүзеге асырылады. Оқушылар нақты кәсіпкерлік тәуекелдерге тартылмайды, сауда жасауға міндеттелмейді. Экономикалық әрекеттер оқу мақсатындағы шартты жағдайлар, жобалық тапсырмалар және іскерлік ойындар арқылы ұйымдастырылады.

Бағдарламаның тағы бір өзекті қыры – экологиялық мәдениетті қалыптастыру. Қолөнер бұйымдарын дайындау кезінде материалдарды үнемдеу, қалдықтарды азайту, қайта пайдалануға болатын заттарды тиімді қолдану және өнімнің ұзақ мерзімді пайдалану мүмкіндігін қарастыру маңызды орын алады. Осы арқылы оқушылар саналы тұтыну мен табиғатты қорғаудың өзара байланысын түсінеді.

Сонымен қатар ұлттық қолөнер дәстүрлерін заманауи шығармашылық және кәсіпкерлік ұғымдарымен байланыстыру мәдени мұраны сақтаудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Оқушылар ұлттық ою-өрнектерді, дәстүрлі материалдарды және сәндік бұйымдардың ерекшеліктерін зерттей отырып, оларды қазіргі қажеттіліктерге сәйкес бейімдеуге үйренеді.

Осылайша, бағдарлама шығармашылық білім берудің практикалық маңызын арттырып, оқушылардың экономикалық ойлауын, еңбек мәдениетін, экологиялық жауапкершілігін және өмірлік дағдыларын біртұтас дамыту қажеттілігіне жауап береді.

Жұмыстың ғылыми-әдістемелік деңгейі және жаңашылдығы

«Қолөнерден шағын бизнеске» авторлық бағдарламасының ғылыми-әдістемелік ерекшелігі көркем еңбек пәніндегі шығармашылық әрекетті экономикалық сауаттылықпен, жобалық оқытумен және өнімді таныстыру мәдениетімен жүйелі байланыстыруында көрінеді.

Бағдарламада оқушы қолөнер бұйымын дайындаушы ғана емес, өз өнімінің идеясын ұсынатын, оны жоспарлайтын, ресурстарын есептейтін, сапасын бағалайтын және нәтижесін қорғайтын белсенді субъект ретінде қарастырылады.

Қолданыстағы көркем еңбек мазмұнында шығармашылық жобалау, материалдарды өңдеу, бұйым дайындау және нәтижені бағалау әрекеттері маңызды орын алады. Ұсынылып

отырған авторлық бағдарлама осы әрекеттерді толықтырып, өзіндік құнды есептеу, баға қалыптастыру және өнімді таныстыру кезеңдерін бірізді оқу жүйесіне біріктіреді.

Бағдарламаның негізгі жаңашылдығы – «Идея – Жоба – Өнім – Есеп – Баға – Таныстыру – Талдау» авторлық оқу моделінің қолданылуы.

Бұл модель жеті өзара байланысты кезеңнен тұрады.

Бірінші кезеңде оқушы белгілі бір қажеттілікке жауап беретін шығармашылық идеяны анықтайды. Екінші кезеңде бұйымның нобайын жасап, қажетті материалдарды және орындалатын жұмыстарды жоспарлайды. Үшінші кезеңде қауіпсіздік талаптарын сақтай отырып, авторлық өнімін дайындайды.

Төртінші кезеңде материалдық шығындарды есептеп, өнімнің өзіндік құнын анықтайды. Бесінші кезеңде шығындарды және шартты пайда мөлшерін ескере отырып, ұсынылатын бағаны негіздейді. Алтыншы кезеңде бұйымды таныстырып, оның ерекшеліктерін түсіндіреді. Жетінші кезеңде орындалған жұмысты талдап, жетілдіру мүмкіндіктерін қарастырады.

Бағдарламаның әдістемелік жаңалығы экономикалық ұғымдарды дерексіз теория түрінде емес, оқушының өзі жасаған нақты бұйым негізінде түсіндіруінде жатыр. Мысалы, оқушы сәндік қобдиша дайындаса, оның материалына жұмсалған шығынды есептейді, бұйым сапасын бағалайды және ұсынылатын бағасын анықтайды. Осылайша, математикалық есептеу шығармашылық әрекеттің табиғи жалғасына айналады.

Тағы бір ерекшелік – оқушы жетістігін тек дайын бұйымның көркемдік сапасы бойынша емес, жоспарлау, ресурстарды пайдалану, есептеу дәлдігі, бағаны негіздеу, таныстыру және рефлексия жүргізу көрсеткіштері арқылы кешенді бағалау.

Бағдарламада ұлттық қолөнер элементтерін пайдалану да жаңаша мазмұн алады. Оқушылар дәстүрлі ою-өрнектерді қайталаумен шектелмей, олардың эстетикалық ерекшеліктерін сақтай отырып, заманауи қолданысқа арналған авторлық бұйымдар әзірлейді.

Ұсынылған модель авторлық әдістемелік шешім болып табылады. Оның тиімділігі оқу тәжірибесінде бастапқы және қорытынды диагностикалар, оқушы жұмыстары және бағалау нәтижелері арқылы тексерілуі тиіс.

Ғылымилығы

Бағдарламаның ғылымилығы қазіргі білім беру жүйесіндегі тұлғаға бағдарланған, әрекеттік, құзыреттілік және конструктивистік оқыту ұстанымдарымен үйлесімділігінде көрінеді.

Тұлғаға бағдарланған тәсіл бойынша әр оқушының қызығушылығы, қабілеті, оқу қарқыны және шығармашылық мүмкіндігі ескеріледі. Бағдарламада оқушыларға бұйым түрін, материалын, безендіру тәсілін және таныстыру формасын таңдауға мүмкіндік беріледі. Мұндай еркіндік оқушының дербестігін дамытуға және оқу әрекетіне ішкі қызығушылығын арттыруға бағытталған.

Әрекеттік тәсіл білімді дайын күйінде қабылдаудан гөрі оны практикалық іс-әрекет барысында меңгеруге негізделеді. Оқушылар экономикалық ұғымдарды анықтамаларды жаттау арқылы емес, материал құнын есептеу, шығындарды салыстыру, баға белгілеу және өнімді таныстыру барысында игереді.

Құзыреттілік тәсіл оқушының алған білімін нақты жағдайда қолдана білуіне басымдық береді. Осыған сәйкес бағдарламада шығармашылық, математикалық, қаржылық, коммуникативтік және әлеуметтік дағдылар өзара байланыста дамытылады.

Бағдарламаның психологиялық негізін Л.С. Выготскийдің әлеуметтік өзара әрекет пен жақын даму аймағы туралы идеялары, Ж. Пиаженің танымдық даму жөніндегі тұжырымдары, Дж. Дьюидің тәжірибе арқылы оқыту қағидалары және Дж. Брунердің белсенді танымға негізделген оқыту көзқарастары құрайды.

5–6 сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу тапсырмалары нақты заттармен жұмыс істеу, көрнекі үлгілерді салыстыру, қарапайым есептеулер жүргізу және біртіндеп күрделенетін жобаларды орындау негізінде ұйымдастырылады.

Бағдарламаның педагогикалық негізі жобалық оқыту, проблемалық оқыту, саралап оқыту, ынтымақтастықта оқыту және қалыптастырушы бағалау тәсілдерімен толықтырылады.

Оқушылар әрбір шығармашылық жобада мәселені анықтап, оны шешудің бірнеше жолын қарастырады, қолайлы нұсқаны таңдайды және нәтижесін талдайды.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, бағдарламада зерттеу әрекетінің қарапайым элементтері де қамтылады. Оқушылар бастапқы болжам жасап, материалдардың бағасын салыстырады, шығындарды есептейді, өнімнің сапасын тексереді және алынған нәтижелерді бастапқы жоспарымен салыстырады.

Мысалы, «Қай материалдан бұйым жасау тиімді?» деген зерттеу сұрағы негізінде оқушылар бірнеше материалдың бағасын, қолжетімділігін, беріктігін және экологиялық қасиеттерін салыстыра алады. Алынған деректер бойынша өз таңдауын дәлелдейді.

Бағдарлама ғылыми білімді оқушының жасына сәйкес жеңілдетіп ұсынуды көздейді. Мұнда экономикалық есептеулер шартты оқу моделі ретінде қарастырылып, нақты кәсіпкерлік қызметтегі барлық шығындар мен құқықтық талаптарды толық қамтиды деген тұжырым жасалмайды.

Осылайша, бағдарламаның ғылымилығы педагогикалық және психологиялық теорияларды тәжірибелік тапсырмалармен ұштастыру, оқу нәтижелерін бақылауға болатын көрсеткіштер арқылы анықтау және оқушының танымдық әрекетін жүйелі ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етіледі.

Бағыттылығы

«Қолөнерден шағын бизнеске» бағдарламасы оқушылардың білім, білік және дағдыларын қалыптастырумен қатар, олардың жеке тұлғалық дамуына, әлеуметтік бейімделуіне, шығармашылық бастамашылдығына және еңбекке саналы көзқарасына бағытталған.

Бағдарламаның тұлғалық бағыты оқушының өз мүмкіндіктерін тануына, дербес шешім қабылдауына, бастаған жұмысын аяқтауына және еңбек нәтижесіне жауапкершілікпен қарауына жағдай жасауды көздейді. Шығармашылық тапсырмалар барысында әр бала өз идеясын ұсынуға, оны жүзеге асыру жолдарын таңдауға және жетістігін бағалауға мүмкіндік алады.

Психофизиологиялық және әлеуметтік денсаулықты сақтау бағыты оқу әрекетін қауіпсіз әрі қолайлы ұйымдастыруға негізделеді. Қолөнер сабақтарында құралдарды дұрыс пайдалану, жұмыс орнын ретке келтіру, жарықтандыру мен отыру қалпын сақтау, қол бұлшықеттеріне шамадан тыс күш түсірмеу және қажетті демалыс үзілістерін ұйымдастыру қарастырылады. Әлеуметтік тұрғыдан оқушылардың бір-біріне құрметпен қарауы, қолдау көрсетуі және топ ішінде жағымды қарым-қатынас орнатуы қамтамасыз етіледі.

Экономикалық бағыттылық материалдық ресурстардың құнын түсіну, қарапайым шығындарды есептеу, баға белгілеу және саналы таңдау жасау дағдыларын қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Оқушылар өнім дайындауға жұмсалған қаражатты есептеп, әртүрлі шешімдердің тиімділігін салыстырады.

Экологиялық бағыттылық материалдарды ұқыпты пайдалану, қалдықтарды азайту, қайта өңдеуге немесе қайта қолдануға жарамды заттарды таңдау және қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарау мәдениетін дамытуды қамтиды.

Этнопедагогикалық бағыттылық қазақ халқының дәстүрлі қолөнерін, ою-өрнек түрлерін, сәндік-қолданбалы өнерін және еңбек тәрбиесіне қатысты құндылықтарын оқу мазмұнына енгізу арқылы көрініс табады. Оқушылар ұлттық мәдени мұраны шығармашылық идеялардың көзі ретінде пайдаланады.

Психологиялық бағыттылық оқушының өзіне деген сенімін арттыруға, шығармашылық қорқынышын азайтуға, қателікті үйренудің табиғи бөлігі ретінде қабылдауға және жеке жетістігін сезінуіне негізделеді.

Гуманистік бағыттылық әр баланың еңбегін құрметтеуді, қабілетіне қарамастан қолдау көрсетуді және оқушыларды бір-бірімен орынсыз салыстырмауды көздейді. Бағалау барысында тек дайын өнім емес, оқушының талпынысы, ізденісі, ілгерілеуі және жұмысқа жауапкершілігі ескеріледі.

Интеграциялық бағыттылық көркем еңбекті математика, информатика, қазақ тілі, тарих және жаратылыстану пәндерімен байланыстыру арқылы жүзеге асырылады. Бұл оқушылардың білімді жеке пәндер шеңберінде емес, өзара байланысқан жүйе ретінде қабылдауына ықпал етеді.

Инновациялық бағыттылық авторлық оқу моделін, цифрлық таныстырылымдарды, қарапайым электрондық есептеу кестелерін, жобалық тапсырмаларды және іскерлік ойындарды пайдаланумен сипатталады.

Бағдарламаның ғылыми-зерттеушілік бағыты оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес қарапайым зерттеу әрекеттерін орындауына мүмкіндік береді. Мәселен, оқушылар «Қай материал тиімді?», «Өнім бағасына қандай шығындар әсер етеді?», «Бұйымды қалай тартымды таныстыруға болады?» деген проблемалық сұрақтарды қарастырады.

Осы сұрақтар бойынша бастапқы болжам ұсынылады, қажетті мәліметтер жиналады, салыстыру жүргізіледі және қорытынды жасалады. Оқушылар зерттеу нәтижесін бастапқы болжаммен салыстырып, оның расталғанын немесе өзгертілуі қажет екенін түсіндіреді.

Бағдарламаның барлық бағыттары бір-бірін толықтырып, оқушының шығармашылық, интеллектуалдық, әлеуметтік және адамгершілік тұрғыдан үйлесімді дамуына жағдай жасайды.

Әдіснамалық негізінің ішкі бірлігі мен сипаттамалары

Бағдарламаның әдіснамалық негізі тұлғаға бағдарланған, әрекеттік, құзыреттілік, жүйелілік және пәнаралық интеграция тәсілдерінің өзара байланысына сүйенеді. Бұл тәсілдер бір-бірінен бөлек қолданылмайды, керісінше ортақ педагогикалық мақсатқа қызмет ететін тұтас әдістемелік жүйені құрайды.

Әдіснамалық негіздің ішкі бірлігі бағдарламаның мақсаты, міндеттері, мазмұны, оқыту әдістері, практикалық тапсырмалары және күтілетін нәтижелері арасындағы сәйкестік арқылы қамтамасыз етіледі. Бағдарламаның басты мақсаты оқушылардың қолөнер арқылы шығармашылық және экономикалық сауаттылығын қалыптастыру болғандықтан, барлық оқу әрекеттері осы нәтижеге жетуге бағытталады.

Жүйелілік қағидасы оқу материалдарының қарапайымнан күрделіге қарай орналасуын көздейді. Алдымен оқушылар қолөнер бұйымдарының ерекшеліктерімен танысады, кейін идея ұсынады, жобалайды, материалдарды таңдайды және өнім дайындайды. Одан кейін экономикалық есептеулерді орындайды, баға белгілейді, дайын жұмысын таныстырады және қорытынды талдау жүргізеді.

Осындай бірізділік оқушылардың әр кезеңде меңгерген білімін келесі тапсырмада қолдануына мүмкіндік береді. Мысалы, материалдарды дұрыс таңдау дағдысы өзіндік құнды есептеу кезеңімен тікелей байланысты болса, есептеу нәтижесі өнім бағасын негіздеуге тірек болады.

Әдіснамалық дәйектілік оқыту әдістерін таңдауда да сақталады. Шығармашылық идеяны қалыптастыруда миға шабуыл және зерттеу әдістері, бұйым дайындауда практикалық және жобалық жұмыс, экономикалық есептеулерде проблемалық тапсырмалар, ал өнімді таныстыруда іскерлік ойындар мен презентациялық тәсілдер қолданылады.

Нәтижелердің әдіснамалық негіздермен байланысы нақты бағалау көрсеткіштері арқылы анықталады. Шығармашылық қабілеттің дамуы оқушының ұсынған идеясы мен дайын бұйымынан, экономикалық сауаттылық есептеу тапсырмаларынан, коммуникативтік дағдылар таныстыру әрекетінен, ал рефлексиялық қабілеттер өзіндік талдау жұмыстарынан байқалады.

Бағдарламада қалыптастырушы бағалау маңызды орын алады. Мұғалім оқу барысында оқушының әрекетін бақылап, дер кезінде кері байланыс береді. Оқушы өз қатесін анықтап, оны түзетуге және келесі тапсырмада нәтижесін жақсартуға мүмкіндік алады.

Ішкі бірліктің тағы бір көрсеткіші – тәрбиелік және білімдік міндеттердің өзара үйлесуі. Материалдарды үнемдеу экономикалық есептеулермен қатар экологиялық жауапкершілікті қалыптастырса, топтық жұмыс коммуникативтік дағдылармен бірге ынтымақтастық пен өзара құрметті дамытады.

Осылайша, бағдарламаның әдіснамалық жүйесі бір мақсатқа бағындырылған, өзара сабақтасқан және нәтижесі бақылауға болатын педагогикалық әрекеттер жиынтығы ретінде құрылады.

Әр нәтиженің, ғылыми ұстанымның, бағдарламаның және тұжырымдардың дұрыстығы мен сенімділік деңгейі

Бағдарламадағы ғылыми ұстанымдардың негізділігі олардың педагогика, психология және оқыту әдістемесінде қалыптасқан теориялық тұжырымдармен сәйкестігі арқылы сипатталады. Тұлғаға бағдарланған, әрекеттік, құзыреттілік және жобалық оқыту тәсілдері оқушылардың белсенді оқу әрекетін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін ғылыми-әдістемелік негіз ретінде қарастырылады.

Бағдарламаның мазмұндық дұрыстығы оқу мақсаттарының 5–6 сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне, көркем еңбек пәнінің практикалық сипатына және қарапайым экономикалық білімді меңгеру мүмкіндіктеріне сәйкес құрылуымен қамтамасыз етіледі.

Ұсынылған тапсырмалар оқушыларға түсінікті, орындауға қолжетімді және нәтижесін тексеруге болатын әрекеттерге негізделеді. Өзіндік құнды есептеу барысында нақты материал мөлшері мен шартты бағалар пайдаланылады. Есептеудің дұрыстығы арифметикалық амалдар арқылы тексеріліп, алынған нәтиже бастапқы мәліметтермен салыстырылады.

Бағдарламаның сенімділігін бағалау үшін бірнеше өзара толықтыратын әдісті қолдану көзделеді. Оларға бастапқы және қорытынды диагностикалық тапсырмалар, практикалық жұмыстарды бақылау, оқушы портфолиосын талдау, бағалау рубрикалары, өзіндік бағалау және мұғалімнің педагогикалық бақылауы жатады.

Бастапқы диагностика оқушылардың қолөнер бұйымын жоспарлау, материал шығынын есептеу, қарапайым баға белгілеу және өнімді таныстыру бойынша бастапқы дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Қорытынды диагностика сол көрсеткіштер бойынша жүргізіліп, өзгерістерді салыстыруға жағдай жасайды.

Нәтижелерді бағалау кезінде бір ғана дайын бұйымға сүйену жеткіліксіз. Оқушының жоспарлау әрекеті, есептеу дәлдігі, жұмыс барысындағы қауіпсіздік талаптарын сақтауы, өз шешімін түсіндіруі және кері байланыс негізінде жұмысын жетілдіруі ескеріледі.

Бағалау сенімділігін арттыру мақсатында әрбір тапсырмаға алдын ала анықталған критерийлер мен дескрипторлар әзірлеу ұсынылады. Мысалы, өзіндік құнды есептеу тапсырмасында материалдардың толық көрсетілуі, өлшем бірліктерінің дұрыстығы, есептеудің дәлдігі және қорытындыны түсіндіруі жеке бағаланады.

Ғылыми тұжырымдардың негізділігін қамтамасыз ету үшін бағдарлама тиімділігі туралы қорытындылар нақты жиналған деректерге сүйеніп жасалуы тиіс. Оқушылардың шығармашылық немесе экономикалық сауаттылығы міндетті түрде белгілі бір пайызға өседі деген алдын ала дәлелденбеген тұжырым қолданылмайды.

Бағдарламаның ықтимал тиімділігі бастапқы және қорытынды нәтижелерді салыстыру арқылы анықталады. Егер оқушылардың есептеу дәлдігі, жоспарлау сапасы, өнімді таныстыру қабілеті және рефлексиялық әрекеттері бойынша оң өзгерістер байқалса, бұл бағдарламаның практикалық нәтижелілігін көрсететін деректердің бірі ретінде қарастырылады.

Сонымен бірге алынған нәтижелерге оқушылардың бастапқы дайындық деңгейі, оқу уақыты, материалдық қамтамасыз ету, мұғалімнің әдістемелік тәжірибесі және топтың ерекшеліктері әсер етуі мүмкін екені ескеріледі.

Бағдарламаның сенімділік деңгейін күшейту үшін оны бірнеше оқу тобында сынақтан өткізу, бағалау критерийлерін біріздендіру және нәтижелерді салыстырмалы түрде талдау ұсынылады.

Осылайша, жұмыстың дұрыстығы теориялық негіздердің сәйкестігімен, оқу мазмұнының жүйелілігімен және тапсырмалардың жас ерекшеліктеріне лайықтылығымен анықталса, практикалық сенімділігі нақты оқу нәтижелерін жинақтау, салыстыру және талдау арқылы бағаланады.

Күтілетін нәтижелер

Бағдарламаны жүзеге асыру нәтижесінде 5–6 сынып оқушыларының қолөнер бұйымдарын жобалау, дайындау, экономикалық тұрғыдан бағалау және таныстыру бағытындағы білімдері мен практикалық дағдыларының дамуы күтіледі. Күтілетін нәтижелер бағдарламаның сегіз міндетімен тікелей байланыстырылып, оқушылардың танымдық, шығармашылық, экономикалық, коммуникативтік және тұлғалық даму көрсеткіштері негізінде сипатталады.

Қолөнер бұйымдарының ерекшеліктерін және авторлық өнім жасау кезеңдерін меңгеру

Бағдарламаны меңгерген оқушылар қолөнер бұйымдарының негізгі түрлерін, олардың қолданылу мақсатын, эстетикалық ерекшеліктерін және практикалық маңызын ажырата алады. Олар сәндік-қолданбалы өнердің күнделікті өмірдегі орнын түсініп, қолөнер бұйымдарының тек әсемдік үшін ғана емес, тұрмыстық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін де жасалатынын ұғынады.

Оқушылар авторлық өнім ұғымының мәнін түсіндіріп, дайын үлгіні қайталау мен өзіндік шығармашылық идея негізінде бұйым әзірлеудің айырмашылығын анықтайды. Авторлық жұмыста жеке идеяның, ерекше безендірудің, материал таңдаудың және бұйымның қолданылу мақсатының маңызды екенін біледі.

Сонымен қатар оқушылар өнім жасаудың негізгі кезеңдерін дұрыс ретпен атайды. Олар идеяны анықтау, нобай әзірлеу, материал таңдау, жұмыс жоспарын құру, бұйым дайындау, сапасын тексеру және нәтижесін таныстыру әрекеттерінің өзара байланысын түсіндіре алады.

Практикалық тапсырмалар барысында оқушылар бірнеше қолөнер бұйымын салыстырып, олардың қандай қажеттілікке арналғанын, қандай материалдардан жасалғанын және қандай ерекшеліктері бар екенін анықтайды.

Нәтижесінде оқушы қолөнер бұйымын саналы түрде таңдап, оның жасалу мақсатын түсіндіруге және авторлық өнім дайындаудың негізгі кезеңдерін сипаттауға қабілетті болады. Бұл нәтиже бұйым түрлерін ажырату, өнімнің ерекшелігін түсіндіру және жұмыс кезеңдерін дұрыс реттеу тапсырмалары арқылы бағаланады.

Шығармашылық идея ұсыну, нобай әзірлеу және жұмысты жоспарлау

Оқушылар белгілі бір қажеттілікке немесе шығармашылық мақсатқа сәйкес бұйым идеясын өздігінен ұсынуға үйренеді. Олар болашақ өнімнің кімге арналғанын, қандай мақсатта қолданылатынын және оның қандай ерекшеліктері болуы керектігін анықтай алады.

Шығармашылық идеяны қалыптастыру барысында оқушылар бірнеше нұсқаны қарастырып, олардың артықшылықтары мен шектеулерін салыстырады. Өз мүмкіндіктерін, қолда бар материалдарды және тапсырманы орындауға бөлінген уақытты ескере отырып, тиімді шешім қабылдауға дағдыланады.

Нобай әзірлеу кезінде бұйымның пішінін, өлшемін, түсін, безендіру элементтерін және негізгі құрылымын көрсетеді. Қарапайым сызбалар мен суреттер арқылы шығармашылық ойын түсінікті жеткізе алады.

Оқушылар жұмыс жоспарын құрудың маңызын түсініп, бұйым дайындау әрекеттерін белгілі бір реттілікпен ұйымдастырады. Олар қандай жұмысты алдымен орындау керектігін, қай кезеңде қандай материал мен құрал қажет болатынын және дайын өнімнің қандай талаптарға сәйкес келуі тиіс екенін алдын ала анықтайды.

Топтық жобалар барысында міндеттерді бөлісу, ортақ жоспар құру және жұмыс кезеңдерін келісу дағдылары дамиды. Әр оқушы өзінің атқаратын қызметін түсініп, ортақ нәтижеге жауапкершілікпен қарауға үйренеді.

Нәтижесінде оқушылар шығармашылық идеяны нақты жобаға айналдырып, оны жүзеге асырудың қарапайым жоспарын құра алады. Бұл нәтиже идеяның негізділігі, нобайдың түсініктілігі, жоспардың бірізділігі және орындалу мүмкіндігі арқылы бағаланады.

Материалдарды тиімді пайдалану және қауіпсіз еңбек мәдениетін қалыптастыру

Оқушылар қолөнер бұйымдарын дайындауға қажетті материалдар мен құралдардың негізгі қасиеттерін, қолданылу ерекшеліктерін және қауіпсіз пайдалану талаптарын меңгереді.

Олар қағаз, картон, мата, жіп, табиғи материалдар және қайта пайдалануға болатын заттардың ерекшеліктерін салыстырып, бұйымның мақсатына сәйкес қолайлы материалды таңдай алады.

Материал таңдауда тек сыртқы көрініске емес, беріктікке, қолжетімділікке, өңдеудің қарапайымдылығына, бағасына және экологиялық қасиеттеріне назар аударуға үйренеді.

Оқушылар жұмыс орнын дұрыс ұйымдастырып, қолданылатын құралдарды қауіпсіз пайдалану ережелерін сақтайды. Қайшы, ине, желім және басқа да қолөнер құралдарымен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік талаптарының маңызын түсінеді.

Практикалық жұмыстарда материалды алдын ала өлшеу, қажетті мөлшерін анықтау, артық қалдықты азайту және пайдалануға жарамды бөліктерді сақтау дағдылары қалыптасады.

Оқушылар бір бұйымды дайындаудың бірнеше тәсілін салыстырып, материал шығыны аз әрі сапасы жеткілікті нұсқаны таңдауға үйренеді. Бұл әрекет олардың үнемшілдік қасиетін дамытып, ресурстардың шектеулі екенін түсінуіне ықпал етеді.

Нәтижесінде оқушылар материалдар мен құралдарды саналы таңдап, қауіпсіздік ережелерін сақтай отырып, оларды тиімді қолдана алады. Нәтиже жұмыс орнын ұйымдастыру, қауіпсіздік талаптарын орындау, материалды дұрыс таңдау және қалдықты азайту көрсеткіштері арқылы бағаланады.

Өнімнің өзіндік құнын есептеу және қаржылық кестелермен жұмыс істеу

Оқушылар қолөнер бұйымын дайындауға жұмсалатын материалдық шығындарды анықтауды және оларды қарапайым математикалық амалдар арқылы есептеуді меңгереді.

Олар өнім дайындауға қажетті материалдардың атауын, мөлшерін, өлшем бірлігін және бағасын кестеге енгізе алады. Әр материал бойынша жұмсалған қаражатты есептеп, жалпы шығынды анықтайды.

Мысалы, оқушы бұйым дайындауға пайдаланылған картон, сәндік қағаз, желім және безендіру элементтерінің құнын жеке есептеп, нәтижелерін қосу арқылы материалдық өзіндік құнды табады.

Сонымен бірге оқушылар бір қаптамада бірнеше дана болып сатылатын материалдардың бір бұйымға жұмсалған бөлігінің құнын анықтауға үйренеді. Бұл олардың бөлу және көбейту амалдарын нақты өмірлік жағдайда қолдануына мүмкіндік береді.

Оқушылар оқу тапсырмасының күрделілігіне қарай қосымша шығындардың да болуы мүмкін екенін түсінеді. Мұғалімнің көмегімен еңбекке жұмсалған уақытты, қаптама құнын және басқа да шығындарды ескерудің маңызын талқылайды.

Қаржылық кестелермен жұмыс істеу барысында мәліметтерді реттеу, нәтижелерді салыстыру және есептеудегі қателерді анықтау дағдылары қалыптасады.

Оқушылар әртүрлі материалдарды пайдалану жағдайындағы шығындарды салыстырып, қай нұсқаның үнемдірек екенін анықтай алады. Дегенмен арзан материал әрдайым ең тиімді шешім бола бермейтінін, өнім сапасының да маңызды екенін түсінеді.

Нәтижесінде оқушылар қарапайым қолөнер бұйымының оқу мақсатындағы өзіндік құнын есептеп, есептеу жолын түсіндіре алады. Бұл нәтиже шығындардың толық көрсетілуі, өлшем бірліктерінің дұрыстығы, арифметикалық есептеулердің дәлдігі және қорытындының негізділігі арқылы бағаланады.

Өнім бағасын негіздеу және қарапайым кәсіпкерлік түсініктерді меңгеру

Оқушылар өзіндік құн, сату бағасы, табыс және пайда ұғымдарының бастапқы мағынасын түсініп, олардың арасындағы айырмашылықты ажырата алады.

Олар бұйым дайындауға жұмсалған шығындар мен өнімге ұсынылатын бағаның бірдей ұғым емес екенін түсінеді. Өнім бағасын анықтау кезінде материалдық шығындарды, бұйымның сапасын, жасалу күрделілігін және ықтимал тұтынушының қызығушылығын ескеру қажеттігін ұғынады.

Практикалық тапсырмалар барысында оқушылар дайын өнімге шартты баға белгілеп, өз шешімін қарапайым дәлелдер арқылы түсіндіреді. Олар баға тым төмен болған жағдайда шығындардың өтелмеуі мүмкін екенін, ал шамадан тыс жоғары баға тұтынушы қызығушылығына әсер етуі ықтимал екенін талдайды.

Оқушылар оқу мақсатындағы есептерде өзіндік құн мен сату бағасының айырмасын анықтап, қарапайым пайда есебін жүргізеді. Бұл ретте нақты кәсіпкерлік қызметте қосымша шығындар мен міндеттемелер болатыны түсіндіріледі.

Мысалы, бұйымның есептелген толық шығыны 800 теңге, ал шартты сату бағасы 1100 теңге болса, айырмасы 300 теңге болатынын анықтайды. Оқушы бұл айырманың қандай жағдайда пайда ретінде қарастырылатынын түсіндіре алады.

Бағдарлама барысында оқушылар өнім сапасы мен бағасының байланысын түсініп, тұтынушы үшін құндылық қалыптастырудың қарапайым жолдарын қарастырады.

Нәтижесінде оқушылар авторлық өнімге негізделген баға ұсына алады, қарапайым экономикалық есептеулерді орындайды және баға белгілеу шешімін түсіндіреді. Бұл нәтиже экономикалық ұғымдарды дұрыс қолдану, есептеудің дәлдігі және бағаны дәлелдеу сапасы арқылы бағаланады.

Авторлық өнімді таныстыру және коммуникативтік дағдыларды дамыту

Оқушылар өз қолымен дайындаған бұйымды көпшілік алдында таныстыруға, оның ерекшеліктерін түсіндіруге және шығармашылық шешімдерін негіздеуге үйренеді.

Олар өнімнің атауын, қолданылу мақсатын, пайдаланылған материалдарын, жасалу ерекшеліктерін, өзіндік құнын және ұсынылатын бағасын жүйелі түрде баяндауға дағдыланады.

Өнімді таныстыру барысында оқушылар ақпаратты қысқа әрі түсінікті жеткізу, негізгі ойды бөліп көрсету, тыңдаушылардың назарын аудару және сұрақтарға жауап беру дағдыларын дамытады.

Оқушылар жарнаманың бастапқы элементтерімен танысып, бұйымға атау қою, қысқа сипаттама жазу, оның пайдалы жақтарын көрсету және қарапайым жарнамалық мәтін құрастыру жұмыстарын орындайды.

Таныстырылымды ұйымдастыру кезінде суреттер, дайын бұйымдар, ақпараттық парақшалар және қолжетімді цифрлық құралдар қолданылуы мүмкін.

Топтық жобаларда оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдауға, ортақ шешім қабылдауға және өнімді бірлесіп таныстыруға үйренеді. Әр қатысушының еңбегін бағалау, сұрақ қою және сыпайы жауап беру мәдениеті қалыптасады.

Оқушылар тұтынушы рөліндегі сыныптастарының сұрақтарына жауап беріп, өз өнімінің ерекшелігін түсіндіруге тырысады. Бұл әрекет олардың өзіне деген сенімін арттырып, көпшілік алдында сөйлеу тәжірибесін кеңейтеді.

Нәтижесінде оқушылар авторлық өнімін белгілі бір құрылым бойынша таныстырып, оның артықшылықтарын түсіндіре алады. Бұл нәтиже сөйлеудің түсініктілігі, ақпараттың толықтығы, дәлелдердің негізділігі және сұрақтарға жауап беру сапасы арқылы бағаланады.

Ұлттық құндылықтарды, экологиялық жауапкершілікті және ынтымақтастық мәдениетін дамыту

Оқушылар қазақ халқының дәстүрлі қолөнеріне қызығушылық танытып, ұлттық ою-өрнектердің, сәндік бұйымдардың және тұрмыстық заттардың мәдени маңызын түсінуге бағытталған білім алады.

Олар ұлттық қолөнер үлгілерін зерттеп, олардың көркемдік ерекшеліктерін шығармашылық жұмыстарында қолдануға үйренеді. Ұлттық нақыштағы бұйымдар әзірлеу арқылы мәдени мұраға құрметпен қарау дағдылары қалыптасады.

Сонымен қатар оқушылар дәстүрлі өнер элементтерін заманауи өнімдерде қолданудың мүмкіндіктерін қарастырады. Мысалы, ұлттық өрнектерді кітапбелгіге, сәндік қаптамаға, кәдесыйға немесе күнделікті қолданылатын шағын бұйымға енгізе алады.

Экологиялық бағытта оқушылар материалдарды үнемдеу, қайта пайдалануға болатын заттарды таңдау және қалдықтарды азайту әрекеттерін тәжірибеде орындайды.

Олар бұйым дайындау кезінде артық материал жұмсаудың экономикалық және экологиялық салдарын түсінеді. Қолда бар ресурстарды тиімді пайдалану арқылы жауапты тұтыну мәдениетін қалыптастырады.

Топтық жұмыстар барысында оқушылар міндеттерді әділ бөлісуге, бір-біріне көмек көрсетуге, өзара келісімге келуге және ортақ нәтижеге жауапкершілікпен қарауға үйренеді.

Еңбек тәрбиесі тұрғысынан бастаған жұмысты аяқтау, құралдарды күтіп ұстау, жұмыс орнын таза сақтау және басқа адамның еңбегін құрметтеу дағдылары дамиды.

Нәтижесінде оқушылар ұлттық мәдени элементтерді шығармашылық жобаларында орынды қолдана алады, материалдарды ұқыпты пайдаланады және бірлескен жұмыс ережелерін сақтайды. Бұл нәтиже бұйымдағы ұлттық элементтердің мағыналы қолданылуы, экологиялық шешімдердің негізділігі, еңбек тәртібі және топтық жұмысқа қатысу көрсеткіштері арқылы бағаланады.

Өнім сапасын бағалау, талдау және шығармашылық жұмысты жетілдіру

Оқушылар дайын қолөнер бұйымының сапасын алдын ала белгіленген критерийлер бойынша бағалауды меңгереді. Олар бұйымның сыртқы көрінісін, ұқыптылығын, беріктігін, қолдануға жарамдылығын және бастапқы жобаға сәйкестігін талдай алады.

Өзіндік бағалау барысында оқушылар орындалған жұмыстың сәтті жақтарын анықтап, қиындық туғызған кезеңдерді сипаттайды. Олар қандай әрекеттерді дұрыс орындағанын, қандай қателер жібергенін және келесі жолы нені өзгерту қажет екенін түсіндіруге үйренеді.

Оқушылар сыныптастарының жұмыстарына құрметпен қарап, нақты критерийлер негізінде сындарлы пікір білдіру дағдыларын қалыптастырады. Кері байланысты жеке тұлғаны бағалау емес, жұмысты жақсартуға арналған ұсыныс ретінде қабылдауды меңгереді.

Бағдарлама барысында оқушылар бастапқы нобай мен дайын өнімді салыстырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды анықтайды. Егер бұйымның өлшемі, материалы немесе безендірілуі өзгерсе, оның себебін түсіндіреді.

Сонымен қатар жоспарланған және нақты жұмсалған материал мөлшерін салыстырып, шығын айырмашылықтарын талдайды. Бұл әрекет оқушылардың есептеу нәтижелеріне жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді.

Рефлексия кезеңінде оқушылар өз шығармашылық тәжірибесін жинақтап, келесі жобаларға арналған жеке ұсыныстарын қалыптастырады. Олар өнімнің сапасын арттыру, материал шығынын азайту, таныстырылымды жақсарту және жұмысты тиімді жоспарлау жолдарын қарастырады.

Нәтижесінде оқушылар өз еңбегінің нәтижесін объективті бағалауға, қателерді анықтауға және оларды түзету жолдарын ұсынуға қабілетті болады. Бұл нәтиже бағалау критерийлерін қолдану, талдау дәлдігі, ұсыныстардың нақтылығы және жетілдіру әрекеттерінің орындалуы арқылы анықталады.

Күтілетін нәтижелердің жалпы қорытындысы

Бағдарламаның сегіз міндеті бойынша күтілетін нәтижелер бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылады. Қолөнер бұйымдарының ерекшеліктерін меңгеру шығармашылық идеяны қалыптастыруға негіз болады. Жоспарлау және материалдарды таңдау дағдылары сапалы өнім дайындауға мүмкіндік береді. Экономикалық есептеулер өзіндік құнды түсінуге және бағаны негіздеуге жағдай жасайды. Ал таныстыру, бағалау және рефлексия әрекеттері оқушының өз еңбегіне саналы көзқарасын қалыптастырады.

Бағдарламаны аяқтаған оқушының қолөнер бұйымын идеядан дайын өнімге дейін жеткізу, қарапайым шығындарды есептеу, шартты баға белгілеу, жұмыс нәтижесін таныстыру және жетілдіру бағытында бастапқы тәжірибе жинақтауы күтіледі.

Бұл нәтижелер оқушылардың болашақта міндетті түрде кәсіпкер болатынын білдірмейді. Бағдарламаның негізгі құндылығы – еңбек нәтижесін түсінетін, ресурстарды бағалайтын, шығармашылық шешім қабылдайтын, өз ойын жеткізе алатын және алған білімін күнделікті өмірде қолдануға ұмтылатын тұлғаның қалыптасуына жағдай жасау.

Перспективті жоспар

№	Сабақтың тақырыбы	Оқу мақсаты	Сағат саны	Күтілетін нәтиже
1	Қолөнер және шағын бизнес әлемі	Қолөнер мен кәсіпкерліктің байланысын түсіндіру, авторлық өнім ұғымын меңгерту.	2	Қолөнер бұйымдарының кәсіпкерлік мүмкіндіктерін түсінеді, авторлық өнімнің ерекшелігін ажыратады.
2	Идеядан өнімге: шығармашылық ізденіс	Тұтынушы қажеттілігін ескере отырып, авторлық бұйымға идея ұсыну және таңдау дағдыларын қалыптастыру.	2	Бірнеше шығармашылық идея ұсынып, тиімді нұсқаны таңдайды және негіздейді.
3	Менің алғашқы бизнес-жобам	Бұйымның мақсатын, қолданылуын және жасалу кезеңдерін анықтап, қарапайым жоба жоспарын құруға үйрету.	2	Авторлық өнімнің нобайын әзірлеп, жұмыс жоспарын жасайды.
4	Ұлттық нақыштағы заманауи бұйым	Қазақтың ою-өрнектерін зерттеу және оларды заманауи қолөнер бұйымдарын жобалауда қолдану.	2	Ұлттық элементтерді пайдаланып, өзіндік ерекшелігі бар бұйым үлгісін әзірлейді.
5	Материал таңдау және үнемді пайдалану	Материалдардың қасиеттерін, бағасын және қолжетімділігін салыстыру, ресурстарды тиімді пайдалануға үйрету.	2	Бұйымға қажетті материалдарды таңдап, олардың мөлшерін жоспарлайды.
6	Экөөнім: қалдықтан құндылық жасау	Қайта пайдаланылатын материалдардан пайдалы бұйым дайындау тәсілдерін меңгерту.	2	Қайта қолданылатын материалдар негізінде экологиялық қолөнер бұйымын жасайды.
7	Авторлық бұйым жасау шеберханасы	Жоспарға сәйкес қолөнер бұйымын дайындау және қауіпсіз еңбек тәсілдерін қолдану.	2	Өз жобасы бойынша бұйым дайындап, құралдарды қауіпсіз пайдаланады.
8	Өнім сапасы және шеберлік құпиялары	Дайын бұйымның сапасын, беріктігін, көркемдігін бағалау және жетілдіру жолдарын анықтау.	2	Бұйым сапасын критерийлер бойынша тексеріп, қажетті түзетулер енгізеді.
9	Бұйымның өзіндік құнын есептейміз	Материалдық шығындарды анықтау және қарапайым есептеу тәсілдері арқылы өнімнің өзіндік құнын табу.	2	Материал шығындарын кестеге түсіріп, бұйымның өзіндік құнын есептейді.
10	Шығынды азайту – тиімді шешім	Әртүрлі материалдар мен дайындау тәсілдерінің шығындарын салыстыру, үнемдеу жолдарын анықтау.	2	Шығындарды салыстырып, өнім сапасын сақтай отырып, үнемдеу жолдарын ұсынады.
11	Өнім бағасын қалай белгілейміз?	Өзіндік құн, сату бағасы және пайда ұғымдарын түсіндіру, баға қалыптастырудың қарапайым тәсілдерін меңгерту.	2	Өнімге шартты сату бағасын белгілеп, шешімін есептеулер арқылы негіздейді.
12	Тұтынушы талғамы және сұраныс	Тұтынушы қажеттілігін анықтау, қарапайым сауалнама жүргізу және нәтижелерін талдау.	2	Сауалнама нәтижелерін жинақтап, өнімді жетілдіруге ұсыныстар жасайды.
13	Өнімге атау және бренд ойлап табу	Авторлық өнімнің атауын, белгісін және ерекшелігін танытатын қарапайым бренд элементтерін әзірлеу.	2	Өніміне атау қойып, логотип пен қысқаша сипаттама дайындайды.

14	Жарнама жасау өнері	Өнімді жарнамалау тәсілдерін меңгерту, жарнамалық мәтін мен көрнекі материал әзірлеу.	2	Авторлық өніміне жарнамалық постер немесе ақпараттық парақша жасайды.
15	Менің өнімім – менің таныстырылымым	Өнімнің ерекшелігін, өзіндік құнын және бағасын көпшілік алдында дәлелді таныстыруға үйрету.	2	Өнім туралы құрылымды таныстырылым әзірлеп, сұрақтарға жауап береді.
16	Жас кәсіпкерлер жәрмеңкесі	Іскерлік ойын арқылы өнімді ұсыну, тұтынушымен қарым-қатынас жасау және шартты сауда әрекеттерін ұйымдастыру.	2	Оқу жәрмеңкесінде өнімін таныстырып, шартты сату және сатып алу әрекеттерін орындайды.
17	Менің шағын бизнес жобам: қорытынды қорғау	Авторлық жобаны қорғау, өнімнің сапасын, экономикалық есебін және шығармашылық нәтижесін бағалау.	2	Дайын өнімін, шығындар есебін, бағасын және таныстырылымын қорғап, өз жұмысына қорытынды талдау жасайды.

Ақпараттық бөлім

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау критерийлері мен дескрипторлары

«Қолөнерден шағын бизнеске» авторлық әдістемелік бағдарламасы бойынша оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау олардың шығармашылық ізденісі, практикалық жұмыс орындауы, экономикалық есептеулер жүргізуі, авторлық өнімді таныстыруы және өз жұмысына талдау жасауы негізінде жүзеге асырылады.

Бағалау жүйесі оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, 10 балдық шкала бойынша құрастырылған. Әр сабақта оқу мақсатына сәйкес бес бағалау критерийі қолданылады. Әр критерий бойынша ең жоғары балл – 2, жалпы ең жоғары балл – 10.

1. Сабақтар бойынша бағалау критерийлері мен дескрипторлары

№	Сабақтың тақырыбы	Бағалау критерийі	Дескриптор	Балл
1	Қолөнер және шағын бизнес әлемі	Қолөнер мен кәсіпкерліктің байланысын түсіну	Қолөнер ұғымын түсіндіреді	2
			Шағын бизнеске мысал келтіреді	2
			Авторлық өнімнің ерекшелігін анықтайды	2
			Қолөнер бұйымының қолданылу мақсатын сипаттайды	2
			Өз пікірін мысалдар арқылы негіздейді	2
		Барлығы		10
2	Идеядан өнімге: шығармашылық ізденіс	Шығармашылық идеяны анықтау және негіздеу	Екі немесе одан да көп идея ұсынады	2
			Ұсынылған идеяларды салыстырады	2
			Бұйымның қолданылу мақсатын анықтайды	2
			Тиімді идеяны таңдайды	2
			Өз таңдауын дәлелдейді	2
Барлығы				10
3	Менің алғашқы бизнес-жобам	Авторлық өнімді жобалау және жоспарлау	Бұйымның мақсатын анықтайды	2
			Өнімнің нобайын әзірлейді	2
			Қажетті материалдарды көрсетеді	2
			Жұмыс кезеңдерін жоспарлайды	2

			Жобаның орындалу мүмкіндігін түсіндіреді	2
Барлығы				10
4	Ұлттық нақыштағы заманауи бұйым	Ұлттық элементтерді шығармашылық жобада қолдану	Ұлттық ою-өрнек үлгісін таңдайды	2
			Оның мағынасын түсіндіреді	2
			Ою-өрнекті бұйым дизайнына енгізеді	2
			Түстер мен пішіндерді үйлестіреді	2
			Авторлық шешімінің ерекшелігін сипаттайды	2
Барлығы				10
5	Материал таңдау және үнемді пайдалану	Материалдарды тиімді және қауіпсіз таңдау	Материалдардың қасиеттерін анықтайды	2
			Материалдардың бағасын салыстырады	2
			Қажетті материал мөлшерін есептейді	2
			Үнемдеу жолдарын ұсынады	2
			Қауіпсіздік талаптарын түсіндіреді	2
Барлығы				10

2. Балдық бағалау шкаласы

Әр дескриптор бойынша балл қоюдың бірыңғай тәртібі:

Балл	**Дескриптордың орындалу деңгейі**
2 балл	Оқушы тапсырманы толық, дұрыс және өздігінен орындайды.
1 балл	Оқушы тапсырманы жартылай орындайды немесе мұғалімнің көмегін қажет етеді.
0 балл	Оқушы тапсырманы орындамайды немесе нәтижесі дескриптор талабына сәйкес келмейді.

Жалпы 10 балдық нәтижені түсіндіру

Жинаған балл	**Жетістік деңгейі**	**Оқу нәтижесінің сипаттамасы**
9–10	Жоғары	Оқу мақсатын толық меңгерген, тапсырмаларды өздігінен әрі дәл орындайды, шығармашылық шешімдерін негіздейді.
7–8	Жақсы	Оқу мақсатын негізінен меңгерген, тапсырмаларды дұрыс орындайды, жекелеген кемшіліктер кездеседі.
5–6	Орташа	Негізгі білім мен дағдыларды ішінара меңгерген, кейбір тапсырмаларды орындауда қолдауды қажет етеді.
3–4	Төмен	Оқу материалын меңгеруде қиындықтары бар, тапсырмаларды орындауда мұғалімнің жүйелі көмегін қажет етеді.
0–2	Бастапқы	Оқу мақсатына сәйкес дағдылары жеткіліксіз қалыптасқан, қосымша түсіндіру мен жеке қолдау қажет.

Қорытынды

«Қолөнерден шағын бизнеске»: авторлық өнімнің өзіндік құнын есептеу, бағалау және таныстыру дағдыларын қалыптастыру» атты әдістемелік құрал 5–6-сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін экономикалық сауаттылықпен ұштастыруға бағытталған. Бағдарламада қолөнер тек бұйым жасау әрекеті ретінде емес, идеяны іздеуден бастап дайын өнімді тұтынушыға ұсынуға дейінгі біртұтас үдеріс ретінде қарастырылады.

Әдістемелік құралдың басты ерекшелігі – оқушылардың теориялық білімін нақты практикалық әрекеттер арқылы бекітуі. Әр сабақта зерттеу, жобалау, салыстыру, есептеу, тәжірибе жүргізу, шығармашылық ізденіс және іскерлік ойын тәсілдері өзара байланыста қолданылады. Мұндай жұмыстар оқушының дайын ақпаратты қабылдауымен шектелмей, мәселені өздігінен талдауына, бірнеше шешімді салыстыруына және таңдауын дәлелдеуіне мүмкіндік береді.

Бағдарлама барысында оқушылар материалдардың қасиеттерін зерттеп, оларды үнемді пайдалануды, қалдықтарды қайта қолдануды және ұлттық нақыштағы заманауи бұйымдар әзірлеуді үйренеді. Сонымен қатар өзіндік құнды анықтау, шығындарды есептеу, сату бағасын белгілеу, түсім мен пайданы салыстыру сияқты қарапайым кәсіпкерлік дағдыларды меңгереді. Бұл әрекеттер математика, көркем еңбек, жаратылыстану және қаржылық сауаттылық бағыттары арасындағы пәнаралық байланысты нығайтады.

Оқушылардың жеке жұмыс орындауына ерекше көңіл бөлінеді. Әр бала өзінің қызығушылығы мен мүмкіндігіне сәйкес авторлық идея ұсынып, оны жүзеге асыру жолдарын жоспарлайды. Ал күрделі тапсырмалар оқушыларды шектеулі қаражат, уақыт және материал жағдайында тиімді шешім қабылдауға үйретеді.

Бағалау жүйесінде нақты критерийлер мен дескрипторлардың қолданылуы оқушы жетістігін әділ анықтауға, қиындықтарын уақытында байқауға және жеке даму бағытын белгілеуге көмектеседі. Практикалық есептердің жауаптарымен берілуі мұғалімге оқу нәтижесін жедел тексеруге мүмкіндік жасайды.

Қорытынды жоба мен жас кәсіпкерлер жәрмеңкесі оқушылардың алған білімін біріктіріп, көпшілік алдында сөйлеу, өз еңбегін бағалау және тұтынушымен мәдениетті қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамытады.

Осылайша, 34 академиялық сағатқа жоспарланған әдістемелік құрал оқушылардың еңбекке жауапкершілікпен қарауын, бастамашылдығын, ұқыптылығын және шығармашылық дербестігін қалыптастыруға жағдай жасайды. Ең маңыздысы, бала өз қолымен жасаған бұйымның артында идея, еңбек, уақыт, ресурс және экономикалық шешім тұрғанын түсінеді. Бұл тәжірибе оның күнделікті өмірде саналы таңдау жасауына, еңбекті құрметтеуіне және болашақ кәсіби қызығушылығын анықтауына берік негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрі. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы : 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрық

2. Қазақстан Республикасы. Білім туралы : 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Заң

3. OECD. PISA 2022 Results (Volume IV): How Financially Smart Are Students? – Paris : OECD Publishing, 2024. – 247 p

4. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris : UNESCO, 2020 UNESCO

5. International Labour Organization. Know About Business: A Training Methodology to Create Awareness about Entrepreneurship among Youth

6. Dewey J. Experience and Education. – New York : Macmillan, 1938. – 116 p.

7. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – 2nd ed. – Upper Saddle River : Pearson Education, 2015.

8. Brown T. Change by Design: How Design Thinking Transforms Organizations and Inspires Innovation. – New York : HarperBusiness, 2009.

9. Kelley T., Kelley D. Creative Confidence: Unleashing the Creative Potential Within Us All. – New York : Crown Business, 2013.

10. Osterwalder A., Pigneur Y. Business Model Generation: A Handbook for Visionaries, Game Changers, and Challengers. – Hoboken : John Wiley & Sons, 2010.

11. Ries E. The Lean Startup: How Today's Entrepreneurs Use Continuous Innovation to

«ОТ РЕМЕСЛА К МАЛОМУ БИЗНЕСУ»: ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ РАСЧЁТА СЕБЕСТОИМОСТИ, ОЦЕНКИ И ПРЕЗЕНТАЦИИ АВТОРСКОГО ПРОДУКТА

Аннотация. Авторская методическая программа «От ремесла к малому бизнесу» предназначена для формирования творческих, экономических и практических компетенций учащихся 5–6 классов на уроках художественного труда. Программа предусматривает изготовление авторских изделий, рациональный выбор материалов, расчет себестоимости продукции, обоснование цены и презентацию готового продукта. В процессе обучения школьники знакомятся с основами предпринимательства, учатся планировать расходы, оценивать качество изделий и учитывать интересы потенциальных покупателей. Особое внимание уделяется развитию самостоятельности, финансовой грамотности, ответственности и творческого мышления. Использование проектного обучения, исследовательских заданий, деловых игр и групповой работы способствует активному участию каждого ребенка. Программа объединяет национальные ремесленные традиции с современными представлениями о предпринимательской деятельности. Практические занятия помогают учащимся осознать ценность собственного труда, бережно относиться к ресурсам и уверенно представлять результаты своей деятельности.

“FROM CRAFT TO SMALL BUSINESS”: DEVELOPING SKILLS IN CALCULATING THE COST, PRICING, AND PRESENTING AN ORIGINAL PRODUCT

Аннотация. The author's methodological program "From Handicrafts to Small Business" is designed to develop creative, practical, and financial literacy skills among students in grades 5–6 through arts and crafts education. The program teaches learners to design handmade products, select appropriate materials, calculate production costs, determine reasonable prices, and present their finished work. Students explore basic entrepreneurship concepts while developing responsibility, independence, communication, and problem-solving skills. Project-based learning, practical activities, teamwork, and educational games encourage active participation and meaningful learning experiences. Special attention is given to combining traditional Kazakh handicrafts with modern entrepreneurial approaches. Students learn to use resources efficiently, evaluate product quality, consider customer needs, and communicate the value of their creations.

Бисенғалиева Ұлжан Аманжол қызы[1]
«Биология» кафедрасының 4 курс студенті
Жетекші: «Биология» кафедрасының аға оқытушысы **Кабылбекова Назгуль Кенесхановна**[2]
[1,2]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қаласы

ШЫРҒАНАҚ ӨСІМДІГІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада шырғанақ (Hippophae rhamnoides L.) өсімдігінің жүйелік орны, сыртқы құрылысы, көбею ерекшеліктері, химиялық құрамы, адам ағзасына экологиялық қызметі қарастырылды. Шырғанақ жемісіндегі С және Е дәрумендерінің, каротиноидтардың, флавоноидтардың, органикалық қышқылдар мен май қышқылдарының маңызы түсіндірілді. Өсімдіктің және биоалуантүрлілікті қолдауы сипатталды. Емдік қасиеттерге қатысты дәстүрлі қолдану мен клиникалық дәлелдердің айырмашылығы көрсетілді.

Түйін сөздер: шырғанақ. Hippophae rhamnoides, биологиялық ерекшелік,

Өсімдіктер дүниесі табиғи экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ететін және адам өмірінде тағамдық, шаруашылық әрі ғылымимаңызы бар негізгі биологиялық ресурстардың бірі. Дәрумендерге, органикалық өсімдіктерін зерттеу олардың қорын қорғауға, тиімді пайдалануға және жергілікті табиғиортаны сақтауға мүмкіндік береді.

Шырғанақ – жиде тұқымдасына жататын, жапырағын түсіретін, тікенекті таралған, соның ішінде Қазақстанда да кездеседі. Жемісінің ашық қызғылт сары түсі, қышқыл дәмі, майға бай ұлпасы және жақсыдамыған тамыр жүйесі арқылы ерекшеленеді.

Экологиялық қызметін бірге қарастыру қажеттілігімен байланысты. Өсімдіктің әртүрлі бөліктері тағам, косметикалық өнім және өсімдік шикізаты ретінде пайдаланылғанымен, оның барлық ықтимал емдік әсерлері бірдей дәрежеде түсіндіру маңызды.

Зерттеудің мақсаты – шырғанақтың биологиялық ерекшеліктерін, химиялық құрамын, адам ағзасынаықтимал пайдалы әсерлерін, қолданылу морфологиясын анықтау; өсуі мен көбеюін қарастыру; негізгі қоректік заттарын талдау; тағамдық және косметикалық қолданылуын түсіндіру; экологиялық маңызын бағалау.

Зерттеу нысаны –шырғанақ өсімдігі (Hippophae rhamnoides

Табиғатта көбіне өзен аңғарлары, тау бөктерлері, өседі. Өсу ортасына қарай оның биіктігі көбінесе 1–6 метр шамасында болады. Суыққа төзімді болғанымен, өнімділігі ылғал, жарық және топырақ жағдайларына тәуелді.

Жапырағы жіңішке, ұзынша, кезектесіп орналасады; үстіңгі беті жасылдау, астыңғы беті күміс түсті қабыршақтармен көмкерілген. Мұндай белгілер өсімдікті далалық жағдайда тануға көмектеседі. Тамырлары жан-жаққа Шырғанақ әдетте екіүйлі өсімдік: аталық және аналық гүлдер бөлек дараларда қалыптасады. Негізінен желмен тозаңданады. Сондықтан же-

міс алу, үшін аналық өсімдіктердің жанында аталық өсімдік болуы қажет. Жемісі ұсақ, Ботаникалық тұрғыдан жемісінің құрылысы күрделі, күнделікті тілде оны жидек деп атайды. Өсімдік тұқым арқылы және вегетативті жолмен, соныңішінде тамыр сортқа байланысты өзгереді. Күн сәулесі жеткілікті жердежақсы дамиды; ұзақ уақыт су басып жататын немесе ауа алмасуы нашартопырақта өсуі қиындайды.

Шырғанақ жемісінің химиялық құрамы өсетін аймағына, сорттық ерекшеліктеріне,пісу дәрежесіне,жинау және сақтау тәсілінеқарай өзгереді.

Оның құрамында су, көмірсулар, тағамдық талшықтар, органикалық фенолдық қосылыстар болады. Бір өнімдегізат мөлшерін басқа шырғанақ өніміне дәл сол күйінде қолдануға болмайды.

С дәрумені коллаген түзілуіне, иммундық жүйенің қалыптықызметіне және Мембраналарын тотығудан қорғауға көмектесетін майдаеритін антиоксидант болып саналады.Каротиноидтардың бірбөлігі ағзада А дәруменінің ізашарына Айналады. А дәрумені көру және шырышты қабықтардың қалыпты қызметі Шырғанақта кверцетин мен изорамнетин сияқты флавоноидтар және табиғи бояғыш пигменттер кездеседі. Олар зертханалық жағдайларда антиоксиданттық қасиеттер көрсетеді. Бірақ зертханада байқалған әсерді қолжетімділік, доза және қолдану ұзақтығы маңызды.

Шырғанақ майының құрамы алынатын бөлікке байланысты ерекшеленеді. Тұқым майында линол және альфа-линоленқышқылдары, ал жеміс жұмсағы кездесуі мүмкін. Бұл май қышқылдары тағамдық және косметикалық зерттеулерде қызығушылық тудырады. Шырғанақ майыныңқұрамы мен жеміс шырынының құрамы бірдей емес.

Шырғанақ ең алдымен қоректік заттары бар тағамдық өсімдік ретінде бағаланады. Оның жемісі рационды С дәруменімен, табиғи пигменттермен және басқа да өсімдік қосылыстарымен толықтыра алады. Дегенмен оның Иммундық жүйе үшін шырғанақтың негізгі артықшылықтарының бірі – С дәруменінің көзі болуы. Бұл дәрумен иммундық жасушалардың қалыпты қызметіне қажет. Бірақ шырғанақты жеу тұмаудан толық қорғайды немесе Тері үшін шырғанақ майындағы май қышқылдары мен токоферолдар маңызды. Косметикалық құрамдарда ол теріні жұмсарту, құрғақтықты азайту және тері тосқауылын қолдау мақсатында қолданылады. Жара жазылуы мен дерматологиялық ауру кезінде дәрігерлік емді алмастырмайды.

Асқорыту жүйесіне қатысты шырғанақ майы дәстүрлітәжірибеде пайдаланылған.Кейбір тәжірибелік зерттеулерде шырышты қабықты қорғауға ауруларын шырғанақпен сенімді емдеуге болатынын растайтын жеткілікті сапалы клиникалық дәлел жоқ.

Жүрек-қантамыр жүйесі тұрғысынан шырғанақтың май қышқылдары мен ықтимал әсері жөніндегі зерттеу нәтижелері біркелкі емес. Сондықтан оны Холестеринді төмендететін дәрі немесе жүрек ауруларынемдеу тәсілі ретінде ұсынуға болмайды.

Майы туралы шағын клиникалық зерттеулер бар, бірақ нәтижелерді нақты емдік кепілдік ретінде түсіндіруге болмайды. Көзге тағамдық немесе косметикалық майды тікелей тамызуға болмайды. Шырғанақтағы секілді ауыр ауруларды емдейтіні дәлелденбеген.

Шырғанақтың жемісі, тұқымы, жапырағы және майы әртүрлі салаларда қабықтарға қатысты пайдаланылған; кейбір елдерде шырғанақ құрамды арнайы препараттар мен косметикалық өнімдер өндіріледі. Бірақ нақты препараттың медициналық көрсетілімі оның тіркелуі, құрамы және қолдану Тағам өнеркәсібінде шырғанақтан шырын, шәрбат, тосап, езбелер, желе, сусындар, жеміс қоспалары және десерттер жасалады.Оның қышқыл дәмі мен ашық түсі тағамның дәмдік және сыртқы қасиеттерін ерекшелендіреді. азайтуы мүмкін; сондықтан өңдеу технологиясы маңызды.

Шырғанақ жемісін жаңа піскен күйінде, жуып немесе басқатағамдарғақосып пайдалануға болады. Шырғанақ қосылған шай, жемісезбесі және тосаптағамды құндылығын бағалағанда олардың қант мөлшерінде ескеру қажет.

Косметологияда шырғанақ майы кремдер, бальзамдар, ерінкүтімі өнімдері,денеге арналған майлар мен шаш күтімі құралдарыныңқұрамына кіреді.

Оның алғаш қолданғанда шағын аймақта тексеру ұсынылады.

Қолдану қауіпсіздігіне ерекше назар аудару керек. Қышқылжеміс кей адамдарда асқазан қызылын күшейтуі мүмкін; аллергиялық реакция болуы кейбір дәрілермен бірге қолданғандағы қауіпсіздігі толық анықталмағанКосметикалық майды ішуге болмайды. Емдік мақсаттағы қолдануды дәрігермен келісу қажет.

Шырғанақ табиғи экожүйеде топырақты қорғау, тіршілікортасын қалыптастыру және қоректік байланыстарды сақтау қызметін атқарады.

Оның жан-жаққа таралатын тамырлары топырақ бөлшектерін бекітіп, әсіресе өзен көмектеседі. Сондықтан қолайлы өңірлерде жерді қалпына келтіру мен қорғаныш екпелерін жасауға пайдаланылуы мүмкін.

Шырғанақ тамырларында Frankia туысына жататын азот байланыстыратын өсімдік пайдалана алатын қосылыстарға айналдыруға қатысады. Бұл қасиет өсімдіктің қоректік заттары аз ортада өсуіне мүмкіндік береді және уақыт өте топырақтағы қоректік заттардың айналымына ықпал етеді.

бұтақтары паналау және ұя салуға қолайлы орын ұсынаалады. Шырғанақ өсетін аумақтарда өсімдіктерменьжануарлар арасындағытабиғи байланыстар қалыптасады. Дегенмен экологиялық маңызы нақты жергілікті жағдайға Фотосинтез кезінде шырғанақ көмірқышқыл газын сіңіріп, органикалық зат түзеді және оттек бөледі. Өзге жасыл өсімдіктер сияқты ол көміртек айналымына қатысады. Сонымен бірге бұталы жамылғы желдің топыраққа Табиғи популяцияларды қорғау үшінжабайы шырғанақты бақылаусыз кесуге жол бермеу, жемісті бұтақтарды сындырмай жинау, өзен аңғарлары мен тау бөктеріндегі мекендерін сақтау қажет. Қалпына келтіру екпелерінде ескеру маңызды. Өсімдікті өзіне тән емес аумақтарға бақылаусыз енгізу әрқашан экологиялық тұрғыдан дұрыс шешім бола бермейді.

Шырғанақ – Қазақстанда кездесетін және фармацевтика саласында маңызды әлеуетке ие дәрілік өсімдіктердің бірі. Оның жемісі, тұқымы және майы биологиялық белсенді заттарға бай. Шырғанақтың құрамындағы каротиноидтар, токоферолдар, флавоноидтар және қанықпаған май қышқылдары оның антиоксиданттық және терінің қалпына келуіне ықпал ететін қасиеттерін қалыптасады.

Қазіргі уақытта шырғанақ майы медицинада тері мен шырышты қабаттардың кейбір зақымдануларында қолданылатын дәрілік препараттардың құрамында пайдаланылады. Сонымен қатар шырғанақтан суппозиторийлер, кремдер, бальзамдар және тағамдық өнімдер өндіріледі.

Жүрек пен қан тамырларына пайдасы:. Шырғанақ құрамындағы қанықпаған май қышқылдары мен антиоксиданттар теңгерімді тамақтанудың пайдалы бөлігі бола алады. Алайда шырғанақтың жүрек ауруларын емдейтіні дәлелденбеген. Ас қорыту жүйесіне пайдасы. Шырғанақ жемісінің құрамындағы тағамдық талшықтар ішектің қалыпты жұмысына көмектеседі. Дегенмен оның қышқыл шырыны кейбір адамдардың асқазанын тітіркендіруі мүмкін.

Көзге пайдасы. Шырғанақ құрамындағы каротиноидтар, соның ішінде бета-каротин, ағзада А дәруменінің түзілуіне қатысады. А дәрумені қалыпты көру қабілетін сақтауға қажет.

Шырғанақтың Қазақстан экологиясы үшін маңызы Қазақстанда шырғанақтың экологиялық маңызы ерекше. Өсімдіктің жақсы дамыған тамыр жүйесі топырақтың шайылуын азайтып, өзен жағалауларының тұрақтылығын сақтауға көмектеседі.

Шырғанақ қолайсыз табиғи жағдайларға төзімді болғандықтан, оны кейбір бүлінген жерлерді қалпына келтіру және көгалдандыру мақсатында пайдалануға болады.

Сонымен қатар шырғанақтың жемістері құстарға қорек болып, ал бұтақтары ұсақ жануарларға баспана қызметін атқарады. Осы арқылы өсімдік табиғи экожүйелердегі биологиялық әртүрлілікті сақтауға үлес қосады.

Шырғанақтың Қазақстандағы ғылыми зерттелуі

Қазақстанда шырғанақтың табиғи популяцияларын зерттеу ботаника, экология, генетика және ауыл шаруашылығы салалары үшін маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

2024 жылы жарияланған ғылыми зерттеуде Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарындағы шырғанақтың сегіз табиғи және қалыптасқан популяциясы зерттелген. Ғалымдар өсімдік қауымдастықтарының ерекшеліктерін, олардың экологиялық жағдайларын және шырғанақтың табиғи ортаға бейімделуін қарастырған.

Зерттеу нәтижелері шырғанақтың әртүрлі өсімдік қауымдастықтарында өсе алатынын және ылғал жеткілікті болған жағдайда техногендік әсерге ұшыраған аумақтарды қалпына келтіруде қолдануға болатынын көрсеткен.

Қазақстанда жүргізілген генетикалық зерттеулер шырғанақ популяцияларының әртүрлілігін анықтауға бағытталған. Генетикалық әртүрлілікті зерттеу жергілікті өсімдік ресурстарын сақтауға, төзімді сорттарды іріктеуге және селекциялық бағдарламаларды жетілдіруге мүмкіндік береді.

2026 жылы Солтүстік Қазақстандағы шырғанақ формаларына жүргізілген зерттеуде олардың морфологиялық және биохимиялық ерекшеліктері салыстырылған. Мұндай жұмыстар Қазақстан жағдайына бейімделген өнімді өсімдік формаларын анықтауға ғылыми негіз қалыптастырады.

Қорытынды

Шырғанақ өсімдігінің биологиялық ерекшеліктері мен экологиялық маңызын зерттеу барысында оның табиғаттағы орны, химиялық құрамы, адам ағзасына пайдалы қасиеттері және әртүрлі салаларда қолданылу мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде шырғанақтың тек тағамдық және дәрілік шикізат ретінде ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаның тұрақтылығын сақтауда маңызды рөл атқаратын өсімдік екені анықталды. Оның табиғи жағдайларға бейімделгіштігі, биологиялық белсенді заттарға бай болуы және топырақты қорғау қабілеті өсімдіктің ғылыми әрі шаруашылық тұрғыдан құндылығын арттырады.

Шырғанақтың негізгі биологиялық ерекшеліктеріне көпжылдық тіршілік етуі, жақсы дамыған тамыр жүйесі, суыққа төзімділігі және әртүрлі топырақ жағдайларына бейімделуі жатады. Өсімдіктің тамырларында азот байланыстыратын микроорганизмдермен симбиоз түзілуі оның қоректік заттары аз топырақта өсуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар шырғанақтың тамыр жүйесі топырақты бекітіп, жел және су эрозиясының әсерін төмендетуге көмектеседі. Бұл ерекшеліктер оның табиғи экожүйелердегі экологиялық маңызын айқындайды.

Зерттеу барысында шырғанақ жемісінің химиялық құрамында С және Е дәрумендері, каротиноидтар, флавоноидтар, органикалық қышқылдар мен қанықпаған май қышқылдары кездесетіні анықталды. Аталған қосылыстар адам ағзасының қалыпты қызмет атқаруына қатысып, өсімдіктің тағамдық құндылығын арттырады. Әсіресе С дәрумені иммундық жүйенің қалыпты жұмыс істеуіне, коллагеннің түзілуіне және жасушаларды тотығу әсерінен қорғауға қатысады. Ал шырғанақ майының құрамындағы май қышқылдары мен Е дәрумені тері күтіміне арналған өнімдерде маңызды орын алады.

Шырғанақтың адам ағзасына ықтимал пайдалы әсерлері оның құрамындағы биологиялық белсенді заттармен байланысты екені қарастырылды. Өсімдіктің антиоксиданттық, қабынуға қарсы және теріні қалпына келтіруге ықтимал әсерлері ғылыми зерттеулерде зерттелуде. Дегенмен шырғанақты белгілі бір ауруларды толық емдейтін дәрілік құрал ретінде қарастыруға болмайды. Оның пайдалы қасиеттерін тиімді пайдалану үшін ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне сүйену және медициналық қолдану кезінде мамандардың ұсыныстарын ескеру қажет.

Шырғанақтың шаруашылықтағы маңызы да жоғары екені анықталды. Оның жемісінен шырын, тосап, шәрбат, жеміс езбесі және басқа да тағам өнімдері дайындалады. Сонымен қатар шырғанақ майы косметологияда теріні жұмсартатын кремдер, бальзамдар және күтім құралдарын өндіруде пайдаланылады. Өсімдіктің әртүрлі бөліктерін тиімді өңдеу табиғи шикізатты кешенді пайдалануға және қосымша құнды өнімдер алуға мүмкіндік береді.

Экологиялық тұрғыдан шырғанақ топырақ құнарлылығын қолдауға, эрозиялық процестерді азайтуға және биоалуантүрлілікті сақтауға үлес қосады. Оның тікенекті

бұтақтары құстар мен ұсақ жануарларға қорғаныш орта қалыптастырса, жемістері кейбір жануарлар үшін қорек көзі болып табылады. Сонымен қатар шырғанақты тозған жерлерді қалпына келтіру, өзен жағалауларын бекіту және қоршаған ортаны көгалдандыру жұмыстарында пайдалануға болады. Алайда мұндай жұмыстарда жергілікті экологиялық жағдайлар мен өсімдіктің таралу ерекшеліктері міндетті түрде ескерілуі тиіс.

Қазақстан жағдайында шырғанақ өсімдігін зерттеу және оның табиғи қорларын ұтымды пайдалану маңызды бағыттардың бірі болып саналады. Еліміздің кейбір таулы және өзен аңғарларындағы табиғи жағдайлар шырғанақтың өсуіне қолайлы. Сондықтан оның табиғи популяцияларын сақтау, өсіру технологияларын жетілдіру және жемісін өңдеу мүмкіндіктерін дамыту экологиялық әрі экономикалық тұрғыдан тиімді болуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Żuchowski J. Phytochemistry and pharmacology of seabuckthorn (Elaeagnus rhamnoides; syn. Hippophae rhamnoides): Progress from 2010 to 2021.2022. PubMed PMID: 35971438
2.Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі. «Шырғанақ майы» дәрілік препаратының медицинада қолданылуы жөніндегі нұсқаулық. 2009 ж
3. Hippophae rhamnoides L.: A Comprehensive Review on theBotany, Traditional Uses, Phytonutrients, Health Benefits, Quality Markers, andApplications. 2023. PubMed PMID:
4. Ethnomedicinal uses, phytochemistry and dermatologicaleffects of Hippophae rhamnoides L.: A review. Journal of Ethnopharmacology. 2021.
5*Bioactive Components and Functional Applications of Sea Buckthorn: A Review.* Ғылыми шолу, 2026. Ғылыми зерттеу

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОБЛЕПИХИ

Аннотация. В статье рассматриваются систематическое положение, внешнее строение, особенности размножения, химический состав и экологическая роль облепихи (Hippophae rhamnoides L.). Раскрывается значение витаминов С и Е, каротиноидов, флавоноидов, органических кислот и жирных кислот, содержащихся в плодах облепихи, для организма человека. Описывается роль растения в поддержании биоразнообразия и сохранении экологического равновесия. Также рассматриваются различия между традиционным применением облепихи в лечебных целях и уровнем клинической доказанности её лечебных свойств.

Ключевые слова: облепиха, Hippophae rhamnoides, биологические особенности, химический состав, экологическое значение, биоразнообразие, лекарственные растения.

BIOLOGICAL CHARACTERISTICS AND ECOLOGICAL SIGNIFICANCE OF SEA BUCKTHORN

Abstract. This article examines the taxonomic classification, morphological structure, reproductive characteristics, chemical composition, and ecological role of sea buckthorn (Hippophae rhamnoides L.). It explains the importance of vitamins C and E, carotenoids, flavonoids, organic acids, and fatty acids found in sea buckthorn fruits for human health. The plant's role in supporting biodiversity and maintaining ecological balance is also described. Furthermore, the article highlights the distinction between the traditional medicinal use of sea buckthorn and the level of clinical evidence supporting its therapeutic properties.

Keywords: sea buckthorn, Hippophae rhamnoides, biological characteristics, chemical composition, ecological significance, biodiversity, medicinal plants.

Имангалиева Асем Избасаровна
Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
"Панфилов атындағы орта мектеп" КММ
Жетісу облысы, Кербұлақ ауданы, Қоғалы ауылы

М.ЖҰМАБАЕВ - ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ АҚЫНЫ

Бөлім:	**4-бөлім. Ежелгі көшпелілер мәдениеті**
Педагогтің аты-жөні:	
Күні:	
Сыныбы:	6 (орыс сыныбы) | Қатысушылар саны: Қатыспағандар саны:
Сабақтың тақырыбы:	М.Жұмабаев - қазақтың ұлы ақыны
Оқу бағдарламасына сәйкес оқу мақсаттары:	6.2.5.1.- коммуникативтік жағдаят бойынша диалогке қатысушылар өзара түсінісіп . ойларын толықтыр 6.5.1.4.-Өздік, болымсыздық, белісіздік, жалпылау есімдіктерін жазба, ауызша жұмыстарда орынды қолдану
Сабақтың мақсаты:	Барлық оқушылар: мәтіннің мазмұнын түсінеді. Көптеген оқушылар:есімдіктің түрлерін ажыратады. Кейбір оқушылар: диалогке қатысушылар ойын толықтырады.
Құндылықтарға баулу:	«Жалпыға бірдей еңбек қоғамы» құндылығына баулу.

Сабақтың барысы:

Сабақ кезеңі/Уақыты	**Педагогтің іс-әрекеті**	**Оқушының іс-әрекеті**	**Бағалау**	**Ресурстар**
Сабақтың басы Қызығушылықты ояту (5 минут)	1. Ұйымдастыру кезеңі: Сәлемдесу, оқушылардың сабаққа қатысымын тексеру. 2. Ой қозғау: Мағжан Жұмабаевтың суреті көрсетіледі. • Суретте кім бейнеленген? • Ол туралы не білесіңдер? • Қандай шығармаларын білесіңдер?	Оқушылар сәлемдеседі. Суретке қарап өз ойларын ортаға салады, сабақтың тақырыбы мен мақсатын болжайды.	Мақтау, қолдау сөздері: «Жарайсың!», «Тамаша!»	Мағжан Жұмабаевтың суреті, презентация
Сабақтың ортасы Мағынаны ашу. (35 минут)	1. Мәтінмен жұмыс (Тыңдалым/Оқылым): Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы қысқа мәтін ұсынылады. Мәтін оқылады. Мазмұнын түсінуге арналған сұрақтар қойылады.	Мәтінді тыңдайды / оқиды. Мазмұн бойынша сұрақтарға жауап береді, негізгі ойды айтады.	Дескриптор: 1б - Мәтін бойынша дұрыс ақпарат табады	Оқулық, мәтін, презентация
	2. Жеке жұмыс . «Түймедақ» әдісі . Оқушылар жұптасып мәтінді қайта оқиды, мазмұны бойынша бір-бірімен ой бөліседі. Мәтіннен қызықты фактілерді бөліседі.	Мәтінді оқиды.«Түймедақ» әдісі орқылы фактілермен бөліседі.	Дескриптор: 2б -мәтін бойынша 4 ақпарат табады;	Үлестірмелі карточкалар

	3. Шығармашылық талдау (жұптық жұмыс): 1. Мәтіннің тақырыбын жаз; 2. Мағжан Жұмабаев туралы 3 тірек сөз таңда; 3. Мәтіннен өздік / болымсыздық / белгісіздік / жалпылау есімдіктерін тауып, түрлерін ата; 4. Есімдіктердің бірін қолданып, мәтін мазмұнын ашатын 1 сөйлем құра; 5. Жұбыңа сұрақ қой және оның жауабын толықтырып, қысқа диалог құра.	Тақырып пен тірек сөздерді анықтайды, есімдіктерді тауып ажыратады, сөйлем құрады, жұбымен диалог толықтырады.	Дескриптор: 3б - Есімдік түрлерін дұрыс ажыратады; - Мәтін бойынша жүйелі сұрақ құрастырады; - Диалогта ойды толықтырады	Тапсырма парақшалары
	4. Саралау тапсырмалары (Деңгейлік жұмыс): 1-деңгей: Мәтіннен есімдіктерді тауып, түрлерін (өздік, болымсыздық, белгісіздік, жалпылау) кестеге жазады. 2-деңгей: Табылған есімдіктерге дұрыс жалғау жалғап, жаңа сөйлемдер құрайды. 3-деңгей: Есімдіктерді қолданып, «Мағжан туралы» тақырыбында жұпта диалог құрады (бір-бірінің ойын толықтырады).	Өз деңгейіне сай тапсырманы орындайды: - Есімдіктерді табады және ажыратады; - Жалғауларды дұрыс жалғайды; - Диалог құрып, ойларын толықтырады.	Дескриптор: 4б • Мәтін мазмұнын түсінеді – 1 балл; • Есімдік түрлерін ажыратады – 1 балл; • Жалғауларды дұрыс жалғайды – 1 балл; • Диалогта ойды толықтырады – 1 балл.	Үлестірмелі карточкалар, тапсырма парақшалары
Сабақтың соңы Ой толғаныс. Рефлексия (5 минут)	1. Рефлексия: «Табыс баспалдағы» әдісі. Оқушылар сабақ бойынша өз түсіну деңгейін (төменгі, ортаңғы, жоғарғы саты) стикер арқылы белгілейді. 2. Қорытынды: Сабақта не үйренгендерін айтады.	Оқушылар өз деңгейлерін баспалдаққа жабыстырып, кері байланыс береді. Сабақ бойынша ойларын бөліседі.	Қалыптастырушы бағалау (өзара бағалау және мұғалімнің мадақтауы)	«Табыс баспалдағы», стикерлер
	Үйге тапсырма: «Мағжан Жұмабаев – қазақтың ұлы ақыны» тақырыбында 3-4 сөйлем құрап келу. Мәтіндегі есімдіктерді қолданып, қысқа диалог құрау (2-3 реплика). 5 жаңа сөзді жаттау.	Үй тапсырмасын күнделікке жазып алады.		

Аманжолова Гулжайна Санатбекқызы[1], Амангелді Аяулым Қайратқызы[2]
6В05111 – “Медиктік биологиялық іс” білім беру бағдарламасының 4 курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
Жетекші: **Аманбек Әзиза Жеңісбекқызы[3]** - Аға оқытушы, магистр
[1,2,3]М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қаласы

ӨТ ЖОЛДАРЫ МЕН БАУЫР АУРУЛАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ФИТОПРЕПАРАТТАР

Аңдатпа. Мақалада өт жолдары мен бауыр аурулары кезінде қолданылатын өсімдік тектес дәрілік препараттардың жіктелуі, әсер ету механизмдері және клиникалық қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Гепатопротекторлық, холеретикалық және холекинетикалық әсері бар негізгі дәрілік өсімдіктер мен олардың дайын препараттарына шолу жасалды. Фитотерапияны қолданудың артықшылықтарымен қатар қарсы көрсетілімдері мен бауырға токсикалық әсер ету қаупі талданды. Мақала нәтижелері фитопрепараттарды негізделген әрі қауіпсіз қолдануға бағытталған ұсыныстарды құрастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: фитопрепараттар, гепатопротекторлар, холеретиктер, силимарин, өт жолдары дискинезиясы, дәрілік өсімдік шикізаты.

Бауыр мен өт жолдарының аурулары қазіргі медицинада ең кең таралған патологиялардың қатарына жатады. Бауыр ағзадағы зат алмасуды реттейді, улы заттарды залалсыздандырады, өт бөліп шығарады, сондықтан оның қызметінің бұзылуы бүкіл ағзаның жағдайына әсер етеді. Семіздік, дұрыс тамақтанбау, алкогольді теріс пайдалану, вирусты гепатиттер және дәрілік заттарды бақылаусыз қабылдау салдарынан майлы гепатоз, созылмалы гепатит, өт жолдарының дискинезиясы, созылмалы холецистит және өт тас ауруы сияқты жағдайлар жиі кездеседі.

Осы аурулардың кешенді емінде дәрілік өсімдіктерден алынған препараттар ежелден қолданылып келеді. Фитопрепараттар әдетте жұмсақ әсер етеді, көпқырлы фармакологиялық белсенділікке ие, ұзақ қолдануға қолайлы және синтетикалық дәрілермен салыстырғанда жағымсыз әсерлері аз деп саналады. Сонымен қатар «өсімдік тектес болса, мүлде қауіпсіз» деген пікір қате екенін атап өту керек: кейбір өсімдіктер бауырға зиянды болуы мүмкін [3].

Мақаланың мақсаты – бауыр мен өт жолдары аурулары кезінде қолданылатын негізгі фитопрепараттарды жүйелеу, олардың әсер ету ерекшеліктерін сипаттау және қауіпсіз қолдану бойынша қорытынды жасау. Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: дәрілік өсімдіктердің белсенді қосылыстарын сипаттау; препараттарды әсер ету бағыты бойынша жіктеу; қолдану тәжірибесі мен қарсы көрсетілімдерін талдау.

Зерттеу ғылыми әдебиеттерге талдау жасау және алынған деректерді салыстыру әдісіне негізделген. Талдау барысында бауыр және өт жолдары аурулары кезіндегі фитотерапияға арналған халықаралық ғылыми мақалалар, клиникалық нұсқаулар және дәрілік өсімдіктерге арналған анықтамалық басылымдар пайдаланылды. Дәрілік өсімдік шикізатына қойылатын талаптар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік фармакопеясы бойынша қарастырылды.

Фитопрепараттар әсер ету бағыты бойынша үш негізгі топқа бөлінді. Бірінші топқа гепатопротекторлар жатады: олар бауыр жасушаларының мембранасын тұрақтандырады, антиоксидантты қорғаныс жасайды және регенерацияны ынталандырады. Екінші топ – холеретиктер, яғни өт түзілуін және өттің бөлінуін күшейтетін заттар. Үшінші топ – холекинетиктер мен спазмолитиктер: олар өт қабының жиырылуын реттеп, өт жолдарының тегіс бұлшықетінің түйілуін азайтады.

Өсімдіктердің әсерін анықтайтын негізгі белсенді қосылыстар: флавоноидтар (силимарин, цинарин), эфир майлары, терпеноидтар, полифенолдар (куркумин), шайырлар және ащы заттар. Мысалы, Мария тікенінің (*Silybum marianum*, расторопша) жемісіндегі

силимарин кешені бауыр жасушаларының мембранасын тұрақтандырады, бос радикалдарды бейтараптайды және ақуыз синтезін жақсартады [1]. Артишок (*Cynara scolymus*) жапырағындағы цинарин мен кофеин қышқылының туындылары өт түзілуін күшейтеді. Құмдақ мәңгігүл (*Helichrysum arenarium*, бессмертник песчаный) гүлшоғырындағы флавоноидтар өттің құрамын жақсартып, өт жолдарын босатуға көмектеседі. Жүгері бағаналары (*Zea mays*), бақбақ тамыры (*Taraxacum officinale*) және жалбыз жапырағы (*Mentha piperita*) жұмсақ холеретикалық және спазмолитикалық әсер береді [2]. Куркумадағы (*Curcuma longa*) куркумин қабынуға қарсы және антиоксидантты қасиет көрсетеді.

Гепатопротекторлық топтағы өсімдіктер ішінде ең жақсы зерттелгені – Мария тікені. Оның жемісінен алынатын силимарин жеке қосылыс емес, құрылымы жағынан жақын флаволигнандардың (силибинин, силикристин, силидианин және олардың изомерлері) қоспасы болып табылады, ал қоспаның негізгі бөлігін силибинин құрайды [3]. Бұл қосылыстардың бауырға әсері бірнеше бағытта жүреді. Біріншіден, силимарин гепатоциттердің мембранасын тұрақтандырып, бауыр жасушасына улы заттардың кіруін қиындатады. Екіншіден, ол бос радикалдарды бейтараптап, жасушадағы глутатион қорын сақтауға көмектеседі, нәтижесінде липидтердің асқын тотығуы баяулайды. Үшіншіден, силимарин қабыну және фиброз процестерін тежейтін тетіктерге әсер етеді, ал бауыр жасушаларындағы ақуыз синтезін ынталандыру арқылы регенерацияға қолайлы жағдай жасайды [4].

Артишок (*Cynara scolymus*) жапырағының сығындысы өзіне тән бағытта әсер етеді. Оның құрамындағы цинарин, хлорогенді және кофеин қышқылдарының туындылары мен флавоноидтар өт түзілуін күшейтеді, ал қандағы холестерин мен липидтер деңгейін төмендетуге де септігін тигізуі мүмкін. Сондықтан артишок препараттары гепатопротекторлық және холеретикалық әсерді біріктіретін құрал ретінде, әсіресе өт жолдарының функциялық бұзылыстары мен дислипидемия қатар жүргенде қарастырылады [6].

Дайын препараттар құрамындағы белсенді зат, шығарылу түрі және қолдану көрсетілімі бойынша салыстырылды. Алынған нәтижелер 1-кестеде жинақталған.

1-кесте – Бауыр және өт жолдары аурулары кезінде қолданылатын кейбір фитопрепараттар

Препарат (мысал)	**Негізгі өсімдік / белсенді зат**	**Негізгі әсері**	**Қолдану бағыты**
Силимарин препараттары (Легалон, Карсил)	Мария тікені жемісі, силимарин	Гепатопротекторлық, антиоксидантты	Майлы гепатоз, созылмалы гепатит, улану
Гепабене	Мария тікені, дымянка (Fumaria officinalis)	Гепатопротекторлық, спазмолитикалық	Бауыр мен өт қабының біріккен ауруы
Хофитол	Артишок жапырағы сығындысы	Холеретикалық, гепатопротекторлық	Дискинезия, дислипидемия кезіндегі бауыр жүктемесі
Фламин	Құмдақ мәңгігүл гүлі сығындысы	Холекинетикалық, спазмолитикалық	Созылмалы холецистит, холангит
Холосас	Итмұрын жемісі сығындысы	Жұмсақ холеретикалық	Созылмалы холецистит, гепатит
Жүгері бағаналарының сығындысы	Zea mays бағаналары	Холеретикалық, диуретикалық	Дискинезия, гепатит (көмекші)

Тәжірибеде фитопрепараттар негізінен бауыр мен өт жолдарының функциялық бұзылыстары және аурудың жеңіл, орташа ағымы кезінде көмекші терапия ретінде қолданылады. Мысалы, өт жолдарының гипокинетикалық дискинезиясында өт бөлінуін күшейтетін өсімдіктер (мәңгігүл, жүгері бағаналары, бақбақ тамыры, артишок) тағайындалады, ал гиперкинетикалық түрінде спазмолитикалық әсері бар жалбыз, түймедақ сияқты өсімдіктерге басымдық беріледі. Яғни препаратты таңдау ауру түріне, өт қабының қозғалыс қызметіне және науқастың жалпы жағдайына байланысты болады.

Майлы гепатоз бен созылмалы гепатитте гепатопротекторлық әсері дәлелденген силимарин препараттары жиі қолданылады. Силимариннің қауіпсіздігі жоғары екені және ол бауыр ферменттерінің көрсеткішін жақсартуы мүмкін екені көрсетілген, алайда клиникалық зерттеулердің нәтижелері біркелкі емес, сондықтан оны емдеудің негізгі құралы емес, қосымша құрал ретінде қарастырған жөн [5]. Артишок сығындысы дислипидемиямен қатар жүретін бауыр патологиясында пайдалы болуы мүмкін.

Фитопрепараттардың дәрілік түрлері әртүрлі: қайнатпа мен тұнба (дәрілік өсімдік шикізатынан үйде дайындалатын), сығынды (экстракт) бар таблетка мен капсула, тамшы, сироп және өсімдік жинақтары. Дайын өндірістік препараттардың артықшылығы – белсенді заттың мөлшері стандартталған, ал үйде дайындалған тұнбаның құрамы шикізат сапасына, жиналу уақытына және дайындау әдісіне байланысты өзгеріп отырады. Дәрілік өсімдік шикізатын тек сертификатталған дәріханадан алу ұсынылады.

Фитопрепараттың тиімділігі тек өсімдіктің түріне ғана емес, шикізаттың сапасына да тікелей байланысты. Бір өсімдіктегі белсенді қосылыстардың мөлшері өсу жағдайына, топырақ құрамына, жарық пен ылғалдылыққа, жинау кезеңіне, кептіру және сақтау әдістеріне байланысты едәуір өзгереді. Мысалы, эфир майы бар жалбыз жапырағын жоғары температурада кептіргенде немесе ұзақ сақтағанда эфир майының мөлшері азаяды, ал құмдақ мәңгігүл гүлшоғырын гүлдеудің басында, себеттері толық ашылмай тұрып жинау ұсынылады [6]. Сондықтан бір түрге жататын шикізаттың әртүрлі партиялары фармакологиялық белсенділігі жағынан бірдей болмауы мүмкін.

Фитотерапияны қолданғанда қауіпсіздік мәселесіне ерекше назар аудару қажет. Біріншіден, өт тас ауруы кезінде холеретикалық өсімдіктерді бақылаусыз қабылдау қауіпті: өт ағынының күшеюі тастың жылжуына, өт жолының бітелуіне және өт шаншуына әкелуі мүмкін. Сондықтан өт жолдарының бітелуі, жедел холецистит, жедел гепатит және тас анықталған жағдайларда холеретиктер дәрігердің рұқсатынсыз қолданылмайды. Екіншіден, кейбір өсімдіктер мен биологиялық қоспалар (мысалы, жуа гүлді шөптің (*Chelidonium majus*) белгілі бір препараттары, жасыл шай сығындысы, куркума қоспаларының жоғары дозалары) бауыр зақымдануын тудырған жағдайлар сипатталған. Үшіншіден, фитопрепараттар басқа дәрілермен (антикоагулянттар, иммуносупрессорлар және т.б.) әрекеттесуі мүмкін.

Дәрілік өсімдіктер мен олардың қоспаларынан туындайтын бауыр зақымдануы қазіргі әдебиетте дәрілік заттардан туындайтын бауыр зақымдануының бір түрі ретінде қарастырылады. Оның клиникалық көрінісі әртүрлі: ешқандай белгісіз аланинаминотрансфераза (АЛТ) мен сілтілі фосфатаза деңгейінің жоғарылауынан бастап, сарғаюға және ауыр жедел бауыр жеткіліксіздігіне дейін жетуі мүмкін. Зақымдану сипаты бойынша гепатоцеллюлярлы, холестатикалық және аралас түрлері ажыратылады, ол үшін АЛТ мен сілтілі фосфатаза көрсеткіштерінің қатынасы (R-коэффициент) пайдаланылады [3]. Нақты себепті анықтау қиын, өйткені науқас бірнеше өсімдік пен қоспаны қатар қабылдауы мүмкін, ал олардың құрамы әрдайым дәл көрсетілмейді.

Жекелеген өсімдіктердің қауіпті екені бұрыннан белгілі. Мысалы, пирролизидинді алкалоидтары бар өсімдіктер (*Symphytum* және *Senecio* туыстарының өкілдері) бауыр веналарының окклюзиясына, яғни веноокклюзиялық ауруға әкелуі мүмкін, сондықтан оларды ішке қабылдауға болмайды. Өсімдіктердің дәрілермен әрекеттесуі де маңызды: шайқурай (*Hypericum perforatum*) бауырдағы дәрілерді залалсыздандыратын ферменттердің белсенділігін арттырып, бірқатар дәрілердің, оның ішінде антикоагулянттар мен иммуносупрессорлардың қандағы концентрациясын төмендетеді [6]. Мұндай әрекеттесу

тромбоздың дамуына немесе трансплантацияланған мүшенің қабылданбауына дейін барады. Жағымсыз әсерлер мен қарсы көрсетілімдердің негізгі түрлері 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте – Фитопрепараттарды қолдануда ескерілетін қауіпсіздік мәселелері

Жағдай	**Қауіп**	**Іс-әрекет**
Өт тас ауруы, өт жолының бітелуі	Холеретиктер кезінде шаншу, бітелудің күшеюі	Дәрігерсіз қабылдамау, УДЗ бақылауы
Жедел гепатит, жедел холецистит	Жағдайдың нашарлауы	Тек дәрігер тағайындаған емді қолдану
Бауыр ферменттерінің жоғарылауы	Өсімдік текті дәріден бауыр зақымдануы мүмкін	Қабылдауды тоқтатып, дәрігерге хабарлау
Бірнеше дәріні қатар қабылдау	Дәрілік әрекеттесу	Дәрігер немесе провизормен кеңесу
Жүктілік, лактация, балалар	Қауіпсіздік деректерінің шектеулілігі	Дәрігердің рұқсатынсыз қолданбау

Алынған талдау негізінде педагогтарға, студенттерге және денсаулық сақтау саласының мамандарына мынадай ұсыныстар беруге болады. Біріншіден, фитопрепаратты тағайындау алдында диагнозды нақтылау, қажет болса бауыр ферменттерін анықтау және ультрадыбыстық зерттеу жүргізу қажет. Екіншіден, өт жолдары дискинезиясының түрін (гипокинетикалық немесе гиперкинетикалық) ескере отырып, препарат таңдалуы тиіс.

Үшіншіден, стандартталған дайын препараттарға басымдық берген дұрыс, ал дәрілік өсімдік шикізатын тек дәріханадан алып, нұсқаулыққа сай қолдану керек. Төртіншіден, емдеу кезінде жағымсыз әсерлер (жүректің айнуы, құрсақ ауруы, сарғаю, зәрдің қараюы) пайда болса, препарат дереу тоқтатылып, дәрігерге қаралу қажет. Оқу процесінде фармакогнозия, фармакология және клиникалық пәндерді байланыстыра отырып, студенттерге фитотерапияның дәлелді медицина принциптеріне сүйенуін түсіндіру пайдалы.

Бауыр және өт жолдары аурулары кезінде қолданылатын фитопрепараттар кешенді емнің маңызды көмекші бөлігі болып табылады. Олардың ішінде Мария тікені, артишок, құмдақ мәңгігүл, жүгері бағаналары және куркума көбірек зерттелген әрі тәжірибеде жиі қолданылады. Әсер ету бағыты бойынша гепатопротекторларды, холеретиктерді және холекинетиктер мен спазмолитиктерді бөліп қарастыру препаратты дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар фитопрепараттардың әсері әдетте жұмсақ, ал дәлелдемелер базасы препараттар бойынша әртүрлі екенін ескеру қажет. Өсімдік тектес құралдарды өт тас ауруы кезінде бақылаусыз қолдануға болмайды, кейбіреуі бауырға зиянды болуы мүмкін. Сондықтан фитотерапия дәрігердің бақылауымен, ауру түрін ескере отырып және сапалы шикізат немесе стандартталған дайын препарат арқылы жүргізілгенде ғана тиімді әрі қауіпсіз болады.

Қолданылған деректер тізімі

1. Abenavoli L., Capasso R., Milic N., Capasso F. Milk thistle in liver diseases: past, present, future // Phytotherapy Research. – 2010. – Vol. 24, No. 10. – P. 1423–1432.

2. Gillessen A., Schmidt H.H. Silymarin as supportive treatment in liver diseases: a narrative review // Advances in Therapy. – 2020. – Vol. 37. – P. 1279–1301.

3. European Association for the Study of the Liver. EASL Clinical Practice Guidelines: Drug-induced liver injury // Journal of Hepatology. – 2019. – Vol. 70, No. 6. – P. 1222–1261.

4. Hewlings S.J., Kalman D.S. Curcumin: a review of its effects on human health // Foods. – 2017. – Vol. 6, No. 10. – P. 92.

5. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік фармакопеясы. – Алматы: «Жибек жолы» баспа үйі, 2008–2014. – Т. 1–3.

6. Barnes J., Anderson L.A., Phillipson J.D. Herbal Medicines. – 3rd ed. – London: Pharmaceutical Press, 2007. – 710 p.

ФИТОПРЕПАРАТЫ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ ЗАБОЛЕВАНИЯХ ЖЕЛЧЕВЫВОДЯЩИХ ПУТЕЙ И ПЕЧЕНИ

Аннотация. В статье рассматриваются классификация, механизмы действия и особенности клинического применения фитопрепаратов при заболеваниях печени и желчевыводящих путей. Проанализированы основные лекарственные растения и готовые препараты с гепатопротекторным, желчегонным и холекинетическим действием, а также противопоказания и риск гепатотоксичности. Результаты могут быть использованы при разработке рекомендаций по обоснованному и безопасному применению фитотерапии.

Ключевые слова: фитопрепараты, гепатопротекторы, желчегонные средства, силимарин, дискинезия желчевыводящих путей, лекарственное растительное сырьё.

PHYTOPREPARATIONS USED FOR THE TREATMENT OF BILIARY TRACT AND LIVER DISEASES

Abstract. The article reviews the classification, mechanisms of action and clinical use of herbal preparations in liver and biliary tract diseases. The main medicinal plants and finished products with hepatoprotective, choleretic and cholekinetic effects are analysed, together with contraindications and the risk of herb-induced liver injury. The findings may support recommendations for the rational and safe use of phytotherapy.

Keywords: herbal preparations, hepatoprotectors, choleretics, silymarin, biliary dyskinesia, medicinal plant raw material.

Есеналы Ролан Ғалиұлы[1], Орынбасар Нұрәлі Ардақұлы[2]
6В05111 – "Медиктік биологиялық іс" білім беру бағдарламасының 4курс студенттері
Жетекші: **Аманбек Әзиза Жеңісбекқызы[3]** - аға оқытушы, магистр
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қаласы

ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРДІҢ СИРЕК ЖӘНЕ ЖОЙЫЛЫП БАРА ЖАТҚАН ТҮРЛЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада дәрілік өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін биология мен экология сабақтарында оқытудың «Қызыл кітап – түр паспорты – қорғау жобасы» әдістемесі ұсынылады. Қазақстандағы дәрілік флораның жағдайы, сирек түрлердің популяциялық мәселелері және қорғаудың халықаралық тәжірибесі талданды. Әдістеме үш кезеңнен тұрады: ақпараттық-аналитикалық, зерттеушілік және жобалық. Модельдік сабақтар циклінің жоспары, бағалау өлшемдері және енгізу бойынша ұсыныстар берілген. Әдістеме білім алушылардың табиғатқа жауапты көзқарасын қалыптастыруға бағытталған.

Түйінді сөздер: дәрілік өсімдіктер, сирек түрлер, жойылып бара жатқан түрлер, Қызыл кітап, биологиялық әртүрлілік, экологиялық білім, жоба әдісі.

Дәрілік өсімдіктер – халық медицинасының да, заманауи фармацевтика өнеркәсібінің де шикізат негізі. Алайда табиғи популяцияларды шектен тыс жинау, жайылымдық жүктеменің артуы және мекендеу ортасының бұзылуы салдарынан көптеген түрдің қоры азайып барады. Қазақстандағы сирек және жойылу қаупі төнген өсімдіктердің ресми тізімі Қазақстан Республикасының Қызыл кітабының «Өсімдіктер» томында жарияланған. Сондықтан бұл тақырып биология мен экология пәндерінде білім алушылардың ғылыми және азаматтық сауаттылығын қалыптастыратын өзекті мазмұн болып табылады.

Отандық әдебиетте дәрілік флораның көлемі нақты көрсетілген: Н.Г. Гемеджиева мен Л.М. Грудзинскаяның деректері бойынша Қазақстанда шамамен 6000 тамырлы өсімдік түрі өседі, олардың 1406 түрі, яғни шамамен төрттен бірі дәрілік флораға жатады; 65 түр сирек немесе жойылу қаупіндегі түрлер қатарына жатқызылып, оларды мәдени жағдайда өсіру басымдықты міндет деп саналған [1]. Жергілікті деңгейдегі зерттеулер де осы мәселені растайды: Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданындағы Ferula iliensis, Ikonnikovia kaufmanniana және Limonium michelsonii популяцияларын зерттеген авторлар әр түрдің мекендеу ауданы өте тар екенін және қорғау шараларын қажет ететінін көрсеткен (сурет 1). Шетелдік шолуларда дәрілік өсімдіктерді сақтау үшін табиғи жағдайда және табиғаттан тыс қорғауды, өсіруді және тұрақты пайдалану тәсілдерін қатар қолдану ұсынылады [4]. Еуропалық Қызыл тізімде бағаланған 400 дәрілік түрдің 2,4 %-ы жойылу қаупінде деп танылған, ал басты қауіп ретінде жабайы жинау саналады [2].

	
Ferula iliensis	Иконниковия Кауфмании (Ikonnikovia kaufmanniana)

Сурет 1. Ferula iliensis, Ikonnikovia kaufmanniana

Осылайша, мәселенің ғылыми негізі жеткілікті, бірақ бұл деректер мектеп пен колледж тәжірибесінде жүйелі әдістемелік мазмұн ретінде аз пайдаланылады. Мақаланың мақсаты – сирек және жойылып бара жатқан дәрілік өсімдіктерді оқытудың әдістемесін ұсыну. Міндеттері:

1) әдістеменің негізгі принциптері мен кезеңдерін сипаттау;

2) модельдік сабақтар циклін әзірлеу;

3) нәтижені бағалау өлшемдерін және енгізу бойынша ұсыныстарды анықтау.

Ұсынылатын «Қызыл кітап – түр паспорты – қорғау жобасы» әдістемесі білім алушыны дайын ақпаратты қабылдаушы емес, табиғатты қорғау мәселесін зерттеуші және шешім ұсынушы ретінде қарастырады. Әдістеме мынадай принциптерге сүйенеді: ғылыми дәлдік жергілікті мазмұн (өңірдің нақты түрлері алынады); қауіпсіздік пен этика (қорғалатын түрлерді жұлуға болмайды, бақылау фотосуретпен және сызбамен жүргізіледі); іс-әрекеттік тәсіл (оқушы өнім жасайды); пәнаралық байланыс (биология, экология, химия, география, информатика).

Әдістеме үш кезеңнен тұрады.

1-кезең – ақпараттық-аналитикалық. Оқушылар Қызыл кітаптан өңірге тән дәрілік түрлерді таңдап, олардың қорғау мәртебесін, таралуын, дәрілік қасиетін және қауіп факторларын талдайды. Мұғалім дереккөздермен жұмыс істеу ережесін көрсетеді: тізімдегі деректі ғылыми мақаламен салыстыру, түпнұсқаны көрсету. Осы кезеңде «Қауіп факторлары картасы» құрылады: шамадан тыс жинау, мекендеу ортасының өзгеруі, жайылым, құрылыс, климат.

2-кезең – зерттеушілік. Білім алушылар таңдалған түрдің мекендеу ортасын бақылайды (экскурсия, ботаникалық бақ, гербарий, онлайн-коллекция), жасын, көбею тәсілін, популяцияның тығыздығын сипаттайтын қарапайым көрсеткіштермен танысады. Жергілікті популяциялардың тарлығы мен қорғау қажеттігі туралы ғылыми мысалдар талдау үлгісі ретінде пайдаланылады. Нәтижесінде әр оқушы немесе топ «түр паспортын» толтырады: атауы (қазақша, орысша, латынша), мәртебесі, өсу ортасы, дәрілік маңызы, қауіп факторлары, қорғау шаралары.

3-кезең – жобалық. Оқушылар қорғау жобасын әзірлейді: табиғатта қорғау мен табиғаттан тыс қорғау (ex situ), мәдени жағдайда өсіру, ақпараттық науқан, жасыл жинау ережесі секілді бағыттардың бірін таңдайды. Жоба өнімі – плакат, буклет, қысқа бейнеролик, мектеп учаскесіндегі «дәрілік өсімдіктер бұрышының» жоспары. Жобаны қорғау өлшемдер бойынша бағаланады: деректің дұрыстығы, дереккөздерді көрсету, ұсыныстың орындалуы, өнімнің сапасы, топтағы үлес.

Әдістеменің құралдары: Қызыл кітап беттері мен ғылыми мақалалардың қысқа үзінділері, түр паспортының үлгісі, қауіп факторлары картасы, бағалау рубрикасы, цифрлық платформалар. Дереккөздерді таңдағанда отандық жарияланымдарға басымдық беріледі, ал шетелдік деректер салыстыру үшін алынады.

Әдістеменің ерекшелігі – әр кезеңнің нақты оқу өнімімен аяқталуында. Ақпараттық кезеңде бұл – түрлер тізімі мен қауіп факторлары картасы, зерттеушілік кезеңде – түр паспорты, жобалық кезеңде – қорғау жобасы. Өнімдер портфолиоға жиналып, оқушының дамуын көрсетеді. Мұғалімнің рөлі – ақпарат беруші емес, бағыттаушы: ол сұрақ қояды, дереккөзді тексеруді үйретеді, оқушының қорытындысын ғылыми деректермен салыстыруға жағдай жасайды. Мұндай құрылым тақырыпты тек жаттауға емес, дәлелді ой қорытуға бағыттайды.

Әдістемеде оқушылардың жас ерекшелігі ескеріледі. 8–9-сыныпта тапсырмалар қысқа дереккөзбен және дайын кестемен жұмыс істеуге, 10-сыныпта популяция көрсеткіштерін салыстыруға және жобаның негіздемесін жазуға бағытталады. Топтық жұмыста рөлдер бөлінеді: дереккөз іздеуші, паспорт толтырушы, карта жасаушы, жоба өнімін дайындаушы және баяндамашы. Рөлдер сабақ сайын ауысып отырады, сондықтан әр оқушы барлық дағдыны меңгереді.

Әдістеме 8–10-сынып биология және «Экология» таңдау курсына арналған 5 сабақтан тұратын модельдік цикл ретінде жоспарланған (1-кесте). Әр сабақ 45 минутқа есептелген, ал жобалық жұмыс сабақтан тыс уақытта жалғасады.

1-кесте – Сирек дәрілік өсімдіктерді оқытудың модельдік сабақтар циклі

№	Сабақ тақырыбы	Негізгі әрекет	Оқу өнімі
1	Дәрілік флора және оның қоры	Қазақстандағы дәрілік өсімдіктер туралы деректерді талдау [2]	Негізгі ұғымдар глоссарийі
2	Қызыл кітап: құрылымы және мәртебелер	ҚК-мен жұмыс, өңірлік түрлерді таңдау [1]	Түрлер тізімі, мәртебе кестесі
3	Қауіп факторлары	Қауіп факторлары картасын жасау [4, 5]	Қауіп факторлары картасы
4	Түр паспорты	Зерттеу үлгісі бойынша паспорт толтыру [3]	Түр паспорты
5	Қорғау жобасын қорғау	Жобаны таныстыру, өзара және өзін бағалау	Плакат, буклет немесе бейнеролик

1-сабақта мұғалім дәрілік флораның көлемін (Қазақстанда 1406 дәрілік түр, оның 65-і сирек не жойылу қаупіндегі түрлер) көрсетіп, «Дәрілік өсімдік қайдан келеді ?» проблемалық сұрағын қояды. Оқушылар үй өсімдігінен бастап дәріхана шикізатына дейінгі тізбекті сызып, жабайы табиғаттан жиналатын түрлердің қоры шектеулі екенін түсінеді. Осы кезеңде алынған ұғымдар (сирек түр, эндем, реликт, популяция) глоссарийге жазылады.

2-сабақта оқушылар жұптасып Қызыл кітаптың өсімдіктер томымен жұмыс істейді. Әр жұп өз өңіріне тән бір дәрілік түрді таңдайды және мәртебені, таралу аймағын, қысқаша сипаттаманы көшіреді. Мұғалім дереккөзді дұрыс көрсету ережесін қайталайды. 3-сабақта қауіп факторларын жіктеу жүргізіледі: оқушылар әр түр үшін шамадан тыс жинау, жайылым, құрылыс, жол салу сияқты факторларды белгілеп, олардың маңыздылығын ретке келтіреді. Бұл тапсырма Еуропа деректеріндегі жабайы жинаудың басты қауіп екені туралы тұжырыммен салыстырылады.

4-сабақта оқушылар ғылыми мақала үлгісі бойынша паспорт толтырады. Ыдырыс және т.б. зерттеуіндегі әдіс – популяцияның жас құрамы, даранның саны мен тығыздығы, қауымдастықтың флоралық құрамы – талдау үлгісі ретінде беріледі; оқушылар бұл көрсеткіштердің неге қорғау шешіміне әсер ететінін талқылайды. 5-сабақта жобалар қорғалады: топ ұсынған шара (мысалы, шикізатты жинау ережесі, мектеп бақшасында мәдени өсіру) ғылыми ұсыныстармен байланыстырылады.

Әдістемені қолдану нәтижесін бағалау үшін үш көрсеткіш ұсынылады: білім деңгейі (түр паспортының толықтығы), дағды деңгейі (дереккөзбен жұмыс, талдау) және құндылықтық қатынас (сауалнама). Өлшеуді цикл басында және соңында жүргізіп, нәтижелерді салыстыруға болады.

Артықшылықтары: тақырып өңірлік мазмұнға сүйенеді, оқушы нақты өнім жасайды, пәнаралық байланыс күшейеді, табиғатты қорғау туралы дәлелді көзқарас қалыптасады. Кемшіліктері: цикл ұзақ дайындықты қажет етеді; Қызыл кітаптың толық томына барлық мектептің қолы жете бермейді; өріске шығу ауа райына және қорғалатын аумаққа кіру рұқсатына тәуелді; жас оқушыларға ғылыми мақалаларды (әсіресе ағылшын тіліндегі) бейімдеу қажет.

Әдістемені қолданудың ерекшелігі – оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылығы жоғары болғанымен, олардың алғашқы жобаларында қорғау шаралары жалпы сипатта (мысалы, «өсімдікті жұлмау керек») қалуы мүмкін. Мұндай жағдайда мұғалім нақтылаушы сұрақтар қояды: қай түр, қай аумақта, қандай қауіп факторына қарсы, кім орындайды және нәтижені қалай тексереміз. Осы сұрақтар жобаны іс жүзінде жүзеге асырылатын ұсынысқа айналдырады және оқушыны ғылыми ойлауға жақындатады.

Модельдік цикл барысында туындайтын практикалық сұрақтарға да назар аудару керек. Мысалы, оқушылар кейде жергілікті түрдің мәртебесі туралы әр түрлі дереккөзден әр түрлі мәлімет табады; бұл жағдай оқу мүмкіндігіне айналады: мұғалім деректің жылын, авторын және әдісін салыстыруды ұсынады, ал соңғы шешімді ресми тізімге сүйеніп қабылдайды [5]. Сондай-ақ дәрілік қасиет пен қорғау мәртебесін шатастырмау маңызды: өсімдіктің емдік маңызы оны пайдалануға рұқсат дегенді білдірмейді, керісінше, көбіне қорғаудың себебі болады.

Әдістемені енгізгісі келетін педагогтерге мынадай ұсыныстар беріледі. Біріншіден, дайындық кезеңінде өңірге тән 5–7 дәрілік түрді алдын ала таңдап, Қызыл кітап пен ғылыми дереккөздер бойынша қысқа анықтамалық пакет жасаңыз. Екіншіден, ағылшын тіліндегі мақалаларды толық емес, оқушыға қолжетімді қысқа үзінді және кесте түрінде беріңіз. Үшіншіден, далалық бақылауды тек қауіпсіз және рұқсат етілген жерде ұйымдастырып, қорғалатын түрді жұлмау ережесін сабақтың басында бекітіңіз. Төртіншіден, оқушыларға табиғи дәрілік шикізат ретінде қорғалатын түрлерді жинауға болмайтынын, дәріханадан сатып алынатын өнімнің заңды көзден болуы керектігін түсіндіріңіз. Бесіншіден, әр кезеңнің соңында қысқа рефлексия өткізіңіз: оқушы нені білді, қай дереккөзге сенді, қандай сұрақ ашық қалды. Бағалау үшін рубрика (дереккөз, дәлдік, ұсыныстың орындалуы, өнім, топтағы үлес) және өзін-өзі бағалау парағын қолданыңыз. Түрлі топтарға бейімдеу: бастауыш және негізгі мектепте паспортты суретпен толтыру, жоғары сыныпта популяция көрсеткіштерін талдау; колледжде фармакогнозия және экология модульдерімен байланыстыру. Жобаларды мектеп конференциясында немесе экологиялық акцияда көрсету оқушылардың уәждемесін арттырады. Алтыншыдан, жобалық кезеңде оқушылардың ұсыныстарын нақты өлшенетін нәтижемен аяқтаңыз: мысалы, мектеп учаскесінде өсірілген өсімдік санын, таратылған буклет санын немесе науқанға қатысқан оқушы санын көрсету.

Мақалада сирек және жойылып бара жатқан дәрілік өсімдіктерді оқытудың «Қызыл кітап – түр паспорты – қорғау жобасы» әдістемесі ұсынылды. Қазақстандағы дәрілік флораның мол қоры бар екені және оның бір бөлігі қорғауды қажет ететіні, жергілікті түрлердің мекендеу ауданы тар екені және қорғау шараларының кешенді болуы керектігі әдістеменің ғылыми негізін құрайды.

Үш кезеңді құрылым (ақпараттық-аналитикалық, зерттеушілік, жобалық) білім алушыға ресми дереккөзбен жұмыс істеуді, түрдің жағдайын талдауды және нақты қорғау шарасын ұсынуды үйретеді. Модельдік цикл мұғалімге дайын сабақ жоспарын, ал оқушыға өз өңірінің табиғатына жауапты қатынасты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл дәрілік өсімдіктерді қолданудың пайдасын ғана емес, олардың табиғи қорын сақтау жауапкершілігін де көрсетеді. Әдістеменің тиімділігін кейінгі зерттеулерде эксперименттік топтар бойынша нақты көрсеткіштермен дәлелдеу қажет.

Әдістеменің болашақ дамуы бірнеше бағытта көрінеді. Біріншіден, әр өңір үшін сирек дәрілік түрлердің жергілікті анықтамалығын жасауға болады; оны мектептер бірлесіп толықтырып отырады. Екіншіден, ботаникалық бақтармен, қорықтармен және ғылыми институттармен серіктестік оқушыларға нақты мамандармен кездесуге, зерттеу әдістерін көруге мүмкіндік береді. Үшіншіден, цикл нәтижесін салыстырмалы эксперимент түрінде зерттеп, әдістеменің тиімділігін сандық көрсеткіштермен растауға болады. Сонымен, әдістеме жеке пән шеңберінен шығып, мектептің экологиялық білім беру бағдарламасының тұрақты бөлігіне айнала алады.

Қолданылған деректер тізімі

1. Красная книга Казахстана. Т. 2. Растения. – Астана: ArtPrintXXI, 2014.

2. Gemejiyeva N.G., Grudzinskaya L.M. Current State and Prospects for Studies on the Diversity of Medicinal Flora in Kazakhstan // Vegetation of Central Asia and Environs / eds. D. Egamberdieva, M. Öztürk. – Cham: Springer, 2018. – P. 239–262. – DOI: 10.1007/978-3-319-99728-5_9.

3. Ыдырыс А., Мұхитдинов Н.М., Аметов А.А., Абидкулова К.Т. Еңбекшіқазақ ауданында (Алматы облысы) кездесетін кейбір сирек және эндем өсімдіктер популяцияларының қазіргі жағдайы және оларды қорғау // Вестник КазНУ. Серия биологическая. – 2016. – Т. 63, № 1. – Б. 279–286.

4. Chen S.-L., Yu H., Luo H.-M., Wu Q., Li C.-F., Steinmetz A. Conservation and sustainable use of medicinal plants: problems, progress, and prospects // Chinese Medicine. – 2016. – Vol. 11. – Article 37. – DOI: 10.1186/s13020-016-0108-7.

5. Allen D., Bilz M., Leaman D.J., Miller R.M., Timoshyna A., Window J. European Red List of Medicinal Plants. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014. – DOI: 10.2779/907382.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РЕДКИХ И ИСЧЕЗАЮЩИХ ВИДОВ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

Аннотация. В статье предлагается методика «Красная книга – паспорт вида – проект охраны» для изучения редких и исчезающих видов лекарственных растений на уроках биологии и экологии. Проанализированы состояние лекарственной флоры Казахстана, популяционные проблемы редких видов и международный опыт охраны. Методика включает три этапа: информационно-аналитический, исследовательский и проектный. Представлены план цикла модельных уроков, критерии оценивания и рекомендации по внедрению. Методика направлена на формирование ответственного отношения обучающихся к природе.

Ключевые слова: лекарственные растения, редкие виды, исчезающие виды, Красная книга, биоразнообразие, экологическое образование, метод проектов.

TEACHING METHODS FOR RARE AND ENDANGERED SPECIES OF MEDICINAL PLANTS

Abstract. The article presents the “Red Book – species passport – conservation project” methodology for teaching rare and endangered medicinal plants in biology and ecology lessons. The state of Kazakhstan’s medicinal flora, population problems of rare species and international conservation experience are analysed. The methodology has three stages: informational-analytical, research and project. A model lesson cycle, assessment criteria and implementation recommendations are provided. The approach aims to develop students’ responsible attitude to nature.

Keywords: medicinal plants, rare species, endangered species, Red Book, biodiversity, environmental education, project method.

Мейрхан Хамида[1], Аязбек Ақмаржан Бақытқызы[2]
6В05111 – “Медиктік биологиялық іс” білім беру бағдарламасының 4курс студенттері
Жетекші: **Аманбек Әзиза Жеңісбекқызы[3]** - аға оқытушы, магистр
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз қаласы

МЕДИЦИНАЛЫҚ ПРАКТИКАДАҒЫ ФИТОПРЕПАРАТТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада медициналық практикадағы фитопрепараттардың қазіргі жағдайы мен клиникалық маңызы қарастырылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректері бойынша, өсімдік тектес дәрілер көптеген елдердің денсаулық сақтау жүйесінде қолданылады. Фитопрепараттардың жіктелуі, сапасын қамтамасыз ету қағидаттары және жекелеген өсімдік шикізатының клиникалық қолдану бағыттары талданады. Қазақстандық ғалымдар әзірлеген «Арглабин» препаратының мысалында өсімдік шикізатынан заманауи дәрі жасау жолы көрсетіледі. Фитотерапияның артықшылықтары мен тәуекелдері салыстырылып, дәрігерлер мен провизорларға практикалық ұсыныстар беріледі.

Түйінді сөздер: фитопрепарат, фитотерапия, дәрілік өсімдік шикізаты, стандарттау, қауіпсіздік, дәлелді медицина.

Өсімдік тектес дәрілік заттар адамзат медицинасының ең көне құрамдас бөлігі болып табылады, ал бүгінде олар қайтадан ғылыми және клиникалық қызығушылықтың назарына ілікті. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) 2019 жылғы жаһандық баяндамасына сәйкес, 194 мүше мемлекеттің 170-і дәстүрлі және толықтырушы медицина тәсілдерін, оның ішінде өсімдік дәрілерін қолданатыны туралы хабарлаған, ал 2018 жылға қарай 124 мемлекет фитопрепараттарды реттейтін нормативтік талаптар енгізген. Сонымен қатар жаңа дәрілік заттарды іздеу барысында табиғи өнімдер мен олардың туындылары басты бастау көздерінің бірі болып қала береді .

Өсімдік препараттарына сұраныстың өсуі олардың қауіпсіздігі мен сапасына қатысты мәселелерді де өзекті етіп отыр. «Табиғи» дегеніміз «зиянсыз» дегенді білдіреді деген пікір кең таралған, алайда әдебиетте жағымсыз реакциялар, шикізат сапасының тұрақсыздығы және шөп пен дәрінің өзара әрекеттесуі туралы дәлелдер жеткілікті [1]. Қазақстан үшін тақырыптың маңызы ерекше: елімізде дәрілік өсімдік шикізатын зерттеудің ұзақ тарихы бар, ал отандық ғалымдар «Арглабин» сияқты өсімдік шикізатынан жасалған түпнұсқа препараттарды әзірлеген. Отандық және шетелдік әдебиетке шолу фитопрепараттар бойынша зерттеулердің үш негізгі бағытта шоғырланғанын көрсетеді: шикізатты стандарттау, клиникалық тиімділікті дәлелдеу және қауіпсіздікті бақылау [2]. Бұл бағыттардың барлығы дәрігер мен провизордың күнделікті шешімдерімен тікелей байланысты, сондықтан оларды біртұтас жүйе ретінде қарастыру қажет.

Мақаланың мақсаты – медициналық практикадағы фитопрепараттардың қазіргі жағдайын талдап, олардың клиникалық маңызын, артықшылықтары мен шектеулерін көрсету. Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: фитопрепараттардың жіктелуін анықтау; сапаны қамтамасыз ету қағидаттарын сипаттау; жекелеген өсімдік шикізатының қолдану бағыттарын салыстыру; тәжірибелік ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу ДДҰ құжаттарын, жүйелі шолулар мен ғылыми мақалаларды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Мемлекеттік фармакопеясы мен денсаулық сақтау саласындағы заңнамалық актілерді талдауға негізделді. Деректер салыстырмалы талдау және жүйелеу әдістерімен өңделіп, фитопрепаратты таңдаудың төрт өлшемі айқындалды: сапа, тиімділік, қауіпсіздік және реттеушілік мәртебе.

Сапа өлшемі шикізаттың шынайылығын, белсенді заттар мөлшерін және ластаушы заттардың (ауыр металдар, пестицидтер, микробтық ластану) болмауын қамтиды. Тиімділік

өлшемі клиникалық зерттеулердің дизайны мен нәтиже көрсеткіштері арқылы бағаланады. Қауіпсіздік өлшемі жағымсыз реакцияларды, қарсы көрсетілімдерді және дәрілермен өзара әрекеттесуді қамтиды [3]. Реттеушілік мәртебе препараттың елде тіркелгенін және нормативтік құжаттарға сәйкестігін көрсетеді. Әдістеменің негізгі қағидаты – әр өлшем бойынша дәлелге сүйену: шешім дәстүрлі пікірге емес, тексеруге болатын деректерге негізделуі тиіс. Бұл жүйені фитопрепаратты тағайындау алгоритмі ретінде қолдануға болады: алдымен реттеушілік мәртебе мен сапа тексеріледі, содан кейін тиімділік пен қауіпсіздік бойынша дәлелдер салыстырылады.

Біріншіден, фитопрепараттар өңдеу деңгейі мен реттелу мәртебесіне қарай жіктеледі. Дәрілік өсімдік шикізаты (кептірілген жапырақ, тамыр, гүл) шай, тұндыру немесе қайнатпа ретінде қолданылады, оның сапасы фармакопеялық талаптармен бағаланады [4]. Дайын фитопрепараттар (экстракт, тұнба, таблетка, капсула) стандартталған белсенді немесе маркер заттар мөлшерімен сипатталады. Өсімдік шикізатынан бөлініп алынған жеке, химиялық таза қосылыстар (мысалы, артемизинин, арглабин) өсімдік препараты емес, табиғи тектес дәрілік зат болып саналады. Бұл айырма клиникалық тұрғыдан маңызды, себебі әр топтың дәлелдік базасы мен қауіпсіздікке қойылатын талаптары әртүрлі.

Екіншіден, фитопрепараттың сапасы тізбектің барлық сатысында қамтамасыз етілуі тиіс. Бастапқы кезеңде өсімдікті дұрыс өсіру мен жинау, оның түрін нақты сәйкестендіру қажет, өйткені түрдің немесе жинау мерзімінің қателігі белсенді заттар құрамын айтарлықтай өзгертеді. Одан кейін шикізат макро- және микроскопиялық, хроматографиялық әдістермен талданып, белсенді заттар мөлшері бойынша стандартталады. Келесі кезеңдер – GMP талаптарына сай өндіру, клиникалық зерттеу, мемлекеттік тіркеу және қолдану кезіндегі фармакобақылау. Мысалы, «Арглабин» үшін белсенді затты өсімдіктен бөліп алудың сұйытылған көмірқышқыл газымен экстракциялау және центрифугалық бөлу хроматографиясы сияқты экологиялық таза технологиясы әзірленді, бұл өндірісті GMP талаптарына жақындатты [5].

Үшіншіден, клиникалық дәлелдеме деңгейі бағаланады: рандомизацияланған зерттеулер мен жүйелі шолулардың нәтижелері бар өсімдіктер (мысалы, жеңіл және орташа депрессияда қолданылатын шайқурай экстрактары) тек дәстүрлі қолдануға сүйенетін өсімдіктермен бір деңгейде қарастырылмайды. Төртіншіден, пациенттің жеке ерекшеліктері (жасы, жүктілік, қатар жүретін аурулар, қабылдайтын дәрілері) ескеріліп, пайда мен тәуекел қатынасы бағаланады. Осылайша әдістеме өсімдіктің атын емес, нақты препараттың, нақты пациенттің және нақты клиникалық жағдайдың сәйкестігін бағалауға мүмкіндік береді; бұл фитотерапияны эмпирикалық тәжірибеден дәлелді медицинаның құрамдас бөлігіне айналдырады.

Клиникалық практикада фитопрепараттар көбіне негізгі терапияны толықтыратын құрал ретінде қолданылады. 1-кестеде тәжірибеде жиі кездесетін өсімдіктер, олардың негізгі белсенді заттары, қолдану бағыттары және сақтық шаралары берілген.

1-кесте – Клиникалық практикада қолданылатын кейбір дәрілік өсімдіктер

Өсімдік (латынша атауы)	**Негізгі белсенді заттар**	**Негізгі қолдану бағыты**	**Сақтық шаралары**
Hypericum perforatum L.	Гиперицин, гиперфорин, флавоноидтар	Жеңіл және орташа депрессия	CYP3A4 индукциясы арқылы бірқатар дәрілердің (антикоагулянттар, иммуносупрессанттар, пероральді контрацептивтер) әсерін төмендетуі мүмкін; фотосенсибилизация
Silybum marianum (L.) Gaertn.	Силимарин (флавонолигнандар)	Бауыр ауруларында көмекші гепатопротекторлық құрал	Asteraceae тұқымдасына аллергия; ас қорыту жүйесінің жеңіл бұзылыстары

Өсімдік (латынша атауы)	Негізгі белсенді заттар	Негізгі қолдану бағыты	Сақтық шаралары
Ginkgo biloba L.	Флавоноид гликозидтері, терпен лактондары (гинкголидтер)	Когнитивті және шеткері қан айналымы бұзылыстарында көмекші құрал	Қан кету қаупі: антикоагулянттармен және антиагреганттармен бірге қолданғанда сақтық
Echinacea purpurea (L.) Moench	Алкиламидтер, полисахаридтер, цикор қышқылы	ЖРИ кезінде көмекші құрал	Аутоиммундық аурулар кезінде сақтық; Asteraceae тұқымдасына аллергия
Artemisia annua L.	Артемизинин (сесквитерпен лактоны)	Безгекке қарсы дәрілердің негізі	Тек стандартталған дәрілік зат түрінде; өсімдік шайын монотерапия ретінде қолдануға болмайды

1-кестедегі деректерден фитопрепараттардың үш топқа бөлінетінін көруге болады. Бірінші топқа клиникалық зерттеулер негізінде жеңіл және орташа ауырлықтағы жағдайларда көмекші құрал ретінде қолданылатын өсімдіктер жатады: мысалы, жүйелі шолуда шайқурай экстрактары депрессияда плацебоға қарағанда тиімді, ал стандартты антидепрессанттармен салыстырғанда тиімділігі ұқсас әрі жағымсыз әсерлері азырақ екені көрсетілген [4]. Екінші топқа тек дәстүрлі қолдануға немесе шектеулі дәлелдемеге сүйенетін өсімдіктер кіреді; оларды тағайындағанда пациентке күтілетін нәтиженің шектеулі екенін түсіндірген жөн. Үшінші топқа өсімдіктен бөлініп алынған жеке белсенді заттар негізіндегі дәрілер жатады, олар синтетикалық препараттар сияқты қатаң бақыланады.

Соңғы топтың көрнекті мысалдары – Artemisia туысының өкілдері. Artemisia annua өсімдігінен бөлінген артемизинин безгекке қарсы жоғары белсенділік көрсетіп, осы бағыттағы заманауи препараттардың негізіне айналды. Қазақстанда да бұл бағыттың тарихы бар: 1892 жылы Шымкентте Artemisia cina шикізатынан сантонин өндіретін зауыт салынған, ол ұзақ уақыт елдегі жалғыз фармацевтикалық өндіріс болған. Қарағандыдағы «Фитохимия» халықаралық ғылыми-өндірістік холдингінде Artemisia glabella өсімдігінен бөлінген сесквитерпен лактоны негізінде «Арглабин» препараты жасалып, клиникалық зерттеулердің қорытынды кезеңдерінен өткен [5]. Мұндай мысалдар өсімдік шикізатын жүйелі ғылыми зерттеу нақты дәрілік зат жасауға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Қазақстан флорасындағы Artemisia туысының бірнеше түрі фармацевтикалық шикізат ретінде зерттелген: Artemisia cina – сантонин, Artemisia glabella – арглабин көзі. Бұл өсімдік шикізатын жергілікті жағдайда бағалы дәрілік заттарға айналдыру мүмкіндігін көрсетеді.

Фитотерапияны іс жүзінде қолданудың артықшылықтары мен шектеулері 2-кестеде жинақталған.

2-кесте – Фитотерапияның артықшылықтары мен шектеулері

Артықшылықтары	Шектеулері мен тәуекелдері
Көпкомпонентті әсер; жеңіл және орташа жағдайларда көмекші терапия ретінде қолдануға болады	Белсенді заттар құрамының тұрақсыздығы (өсу жағдайы, жинау мерзімі, кептіру және сақтау тәсілі)
Көп жағдайда пациенттер жақсы көтереді (мысалы, шайқурай экстрактары)	Көптеген өсімдіктер бойынша жоғары сапалы клиникалық зерттеулердің жеткіліксіздігі
Ұзақ дәстүрлі қолдану тәжірибесі, шикізат базасының қолжетімділігі	Шөп пен дәрінің өзара әрекеттесуі және жағымсыз реакциялар
Жаңа дәрілер жасауға бастапқы шикізат (артемизинин, арглабин)	Сапасыз немесе стандартталмаған өнім; өздігінен емделу қаупі

Талдау фитопрепараттардың басты қиындығы – құрамның тұрақсыздығы мен қауіпсіздікті бақылаудың жеткіліксіздігі екенін көрсетті. Бір өсімдіктегі белсенді заттар мөлшері өсу жағдайына, жинау мерзіміне, кептіру және сақтау тәсіліне байланысты өзгереді, сондықтан стандартталмаған өнімнің тиімділігін болжау қиын. Шайқурай мысалында өсімдік препараты басқа дәрілердің қандағы концентрациясын төмендетіп, олардың әсерін әлсіретуі мүмкін [6]. Сондықтан фитопрепараттар тиісті стандарттау, дәлелді көрсетілім және дәрігер бақылауы жағдайында тиімді көмекші құрал бола алады, ал бақылаусыз өзін-өзі емдеуде тәуекелді арттырады.

Тағайындау алгоритмінің мысалы: басқа дәрі қабылдамайтын, жеңіл депрессия белгілері бар ересек пациентке тіркелген және стандартталған шайқурай экстрактын ұсыну қарастырылуы мүмкін; ал пациент антикоагулянт немесе иммуносупрессант қабылдаса, өзара әрекеттесу қаупіне байланысты мұндай тағайындау қолайсыз болады. Яғни бір препарат әртүрлі пациент үшін әртүрлі пайда мен тәуекел арақатынасын көрсетеді, сондықтан шешім әр жағдайда жеке қабылданады.

Фитопрепараттарды оқу және емдеу процесіне сәтті енгізу үшін дәрігерлер мен провизорларға мынадай ұсыныстар беріледі. Дайындық кезеңінде тек Қазақстан Республикасында тіркелген, құрамы мен сериясы көрсетілген препараттарды ұсыну, олардың сапасын нормативтік талаптармен салыстыру [7], пациенттен қабылдайтын барлық дәрілері мен қоспалары туралы міндетті түрде сұрау қажет.

Нәтижені бағалау кезінде тиімділікті алдын ала белгіленген өлшемдермен (симптомдардың өзгеруі, бағалау шкалалары, зертханалық көрсеткіштер) және нақты мерзімде тексеру ұсынылады. Байқалған жағымсыз реакцияларды тіркеп, фармакобақылау жүйесіне хабарлау керек. Балаларға, жүкті және емізетін әйелдерге, егде жастағы адамдарға, бауыр мен бүйрек қызметі бұзылған науқастарға ерекше сақтықпен тағайындалады. Жоспарлы операция алдында қан ұюына әсер ететін өсімдік препараттарын қабылдауды тоқтату мәселесін дәрігермен алдын ала талқылау қажет. Тағайындау парағына препараттың атауын, дозасын және қабылдау мерзімін жазып, жағымсыз белгілер пайда болса, препаратты тоқтатып, дәрігерге хабарласу керектігін пациентке ескерту ұсынылады. Провизорлар дәріхана деңгейінде препараттың жарамдылық мерзімін, сақтау жағдайын және сапасын растайтын құжаттарды тексеруі тиіс.

Пациентпен жұмыс кезінде «табиғи» препараттың да дәрілік зат екенін түсіндіріп, бақылаусыз ұзақ қабылдаудан сақтандырған жөн. Әр оқу тобы мен клиникалық контекстке (амбулаториялық көмек, стационар, онкологиялық көмек) бейімдеу үшін алдымен дәлелдемесі бар өсімдіктерді таңдап, олардың қолдану мерзімі мен дозасын жеке анықтау ұсынылады. Сондай-ақ медициналық білім беру бағдарламаларына фитотерапия мен дәрілердің өзара әрекеттесуі тақырыбын енгізу болашақ мамандардың дайындығын жақсартады.

Фитопрепараттар қазіргі медицинада маңызды орын алады: ДДҰ деректері бойынша олар көптеген елдердің денсаулық сақтау жүйесінде қолданылады, ал өсімдік шикізаты жаңа дәрілер жасаудың басты бастау көздерінің бірі болып қала береді. Зерттеу нәтижелері фитопрепараттарды үш топқа бөліп қарастырудың тиімді екенін көрсетті: клиникалық дәлелдемесі бар көмекші құралдар, дәстүрлі қолдануға сүйенетін өсімдіктер және өсімдіктен бөлінген жеке белсенді заттар негізіндегі дәрілер.

Қазақстандағы Artemisia түрлерін зерттеу тәжірибесі, оның ішінде «Арглабин» препаратын жасау жолы, отандық өсімдік шикізатының ғылыми әлеуетін растайды. Сонымен қатар фитопрепараттарды қолдану сапаны стандарттауды, жағымсыз реакцияларды бақылауды және шөп пен дәрінің өзара әрекеттесуін ескеруді талап етеді. Болашақта дәлелді клиникалық зерттеулерді көбейту, шикізатты стандарттау жүйесін нығайту және медицина қызметкерлерінің фитотерапия бойынша біліктілігін арттыру практикалық денсаулық сақтаудың маңызды міндеттері болып қала береді.

Мақалада ұсынылған төрт өлшемді жүйе (сапа, тиімділік, қауіпсіздік, реттеушілік мәртебе) фитопрепаратты таңдауды ашық әрі тексеруге болатын етеді. Бұл тәсіл дәрігерге нақты тәжірибеде негізделген шешім қабылдауға, ал пациентке емдеудің қауіпсіз болуына

көмектеседі. Зерттеудің практикалық маңызы фитотерапияны ғылыми дәлелге сүйеніп, жауапкершілікпен қолдану мәдениетін қалыптастыруға ықпал етуінде. Қорытындылай келе, фитопрепараттар – көне тәжірибе мен заманауи ғылым түйісетін сала, оның дамуы дәрігерлер, провизорлар және ғалымдардың бірлескен жұмысына байланысты. Бұл ретте фитопрепараттар дәрігердің тағайындауын алмастырмайды, тек дәлелді емдеу жоспарын толықтыра алады. Тиісті реттеу мен сапа бақылауы пациент қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарты болып қала береді.

Қолданылған деректер тізімі

1. WHO global report on traditional and complementary medicine 2019. – Geneva: World Health Organization, 2019. – 226 p.

2. Newman, D.J., Cragg, G.M. Natural products as sources of new drugs over the nearly four decades from 01/1981 to 09/2019 // Journal of Natural Products. – 2020. – Vol. 83, № 3. – P. 770–803.

3. Ekor, M. The growing use of herbal medicines: issues relating to adverse reactions and challenges in monitoring safety // Frontiers in Pharmacology. – 2014. – Vol. 4. – Art. 177.

4. Linde, K., Berner, M.M., Kriston, L. St John's wort for major depression // Cochrane Database of Systematic Reviews. – 2008. – № 4. – CD000448.

5. Adekenov, S.M. Natural sesquiterpene lactones as renewable chemical materials for new medicinal products // Eurasian Chemico-Technological Journal. – 2013. – Vol. 15. – P. 163–174.

6. Государственная фармакопея Республики Казахстан. Т. 1. – Алматы: Жибек жолы, 2008. – 592 с.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ФИТОПРЕПАРАТОВ В МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются современное состояние и клиническое значение фитопрепаратов в медицинской практике. По данным Всемирной организации здравоохранения, лекарственные средства растительного происхождения используются в системах здравоохранения большинства стран. Анализируются классификация фитопрепаратов, принципы обеспечения их качества и направления клинического применения отдельных видов растительного сырья. На примере препарата «Арглабин», разработанного казахстанскими учёными, показан путь создания современного лекарственного средства из растительного сырья. Сопоставлены преимущества и риски фитотерапии, даны практические рекомендации для врачей и провизоров.

Ключевые слова: фитопрепараты, фитотерапия, лекарственное растительное сырьё, стандартизация, безопасность, доказательная медицина.

THE CURRENT STATUS AND SIGNIFICANCE OF PHYTOPREPARATIONS IN MEDICAL PRACTICE

Abstract. The article examines the current status and clinical significance of herbal medicinal products in medical practice. According to the World Health Organization, plant-based medicines are used in the health systems of most countries. The classification of herbal products, the principles of quality assurance and the clinical applications of selected plant materials are analysed. Using the Kazakhstani drug “Arglabin” as an example, the pathway from plant raw material to a modern medicine is shown. The advantages and risks of phytotherapy are compared, and practical recommendations for physicians and pharmacists are provided.

Keywords: herbal medicinal products, phytotherapy, medicinal plant raw material, standardization, safety, evidence-based medicine.

Исмайлов Атабек Бахтияруллы
Биология пәнінің мұғалімі
Q.Orda Ziatkerlik mektebi

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Мақалада биология сабақтарында зерттеушілік жұмысты ұйымдастырудың практикалық жолдары ұсынылады. Зерттеу сұрағын қою, болжам жасау, тәжірибенің шарттарын белгілеу, дерек жинау және қорытындыны дәлелдеу кезеңдері қарастырылады. Тұқымның өнуін бақылау мысалы арқылы оқу тапсырмасын жоспарлау, оқушыларға қолдау көрсету және олардың жұмысын бағалау тәсілдері түсіндіріледі.

Түйін сөздер: биология, зерттеушілік дағды, тәжірибе, ғылыми сауаттылық, қалыптастырушы бағалау.

Зерттеушілік жұмыстың оқу үдерісіндегі орны

Биологияны оқытуда оқушының тірі ағзалар туралы мәліметті білуімен қатар, сол білімді бақылау нәтижесін түсіндіруге қолдануы маңызды. Мысалы, өсімдікке су қажет екенін айту мен судың тұқымның өнуіне әсерін тәжірибе арқылы көрсету әртүрлі оқу әрекетін талап етеді. Екінші жағдайда оқушы сұрақ қояды, салыстыру шарттарын ойластырады, өзгерісті тіркейді және өз тұжырымын дерекпен байланыстырады. Осы әрекеттерді жүйелі ұйымдастыру биологиялық білімді саналы меңгеруге жағдай жасайды.

Зерттеушілік жұмыстың мақсаты әр сабақта үлкен ғылыми жоба орындату емес. Кейде бір сабақта берілген суреттерді салыстыру, бақылауға болатын сұрақ құрастыру немесе дайын кестедегі деректерді түсіндіру жеткілікті. Мұғалім тапсырманы оқу мақсатына, оқушылардың жасына және қолжетімді ресурстарға сәйкес таңдайды. Зерттеу әрекеті пән мазмұнын ашуға қызмет еткенде ғана сабақтың мағыналы бөлігіне айналады.

Сұрақтан зерттеу жоспарына дейін

Жұмысты оқушы байқай алатын құбылыстан бастаған тиімді. «Бірдей тұқымдар неліктен әртүрлі жағдайда бірдей өнбейді?» деген мәселе талқыланып, одан «Ылғалдың болуы тұқымның өну үлесіне қалай әсер етеді?» деген нақты сұрақ шығаруға болады. Мұндай сұрақтың жауабын тәжірибе арқылы тексеруге мүмкіндік бар. Ал «Өсімдіктер туралы не білеміз?» деген сұрақ әңгімелесуге жарағанымен, тәжірибенің бағытын нақтыламайды.

Келесі қадамда оқушы болжамын және оның себебін жазады. Мысалы: «Ылғалды ортадағы тұқымдардың өну үлесі құрғақ ортадағы тұқымдарға қарағанда жоғары болады деп болжаймын, себебі өну үдерісінің басталуына су қажет». Мұғалім бастапқы болжамды дайын

жауаппен алмастырмай, оны қалай тексеруге болатынын талқылауға бағыттайды. Болжамның расталмауы да зерттеуді талдауға негіз бола алады.

Жоспарда өзгертілетін жағдай, өлшенетін нәтиже және тұрақты сақталатын шарттар айқындалады. Ұсынылған жұмыста өзгертілетін жағдай — ылғалдың болуы, ал нәтиже — белгіленген мерзімде өнген тұқымдардың үлесі. Тұқымның түрі, саны, ыдыстар, температура, жарық жағдайы және бақылау ұзақтығы бірдей болуы керек. Осы талаптарды алдын ала белгілеу нәтижелерді салыстыруды негізді етеді.

Тұқымның өнуін зерттеудің практикалық үлгісі

Тәжірибеге бір партиядан алынған тұқымдар, бірдей алты шағын ыдыс және қағаз төсемдер пайдалануға болады. Ыдыстардың үшеуіне ылғалды, қалған үшеуіне құрғақ төсем салынады. Әр ыдысқа он тұқымнан орналастырылады. Ылғалды топтағы төсемдер тәжірибе бойы дымқыл ұсталады, бірақ тұқымдар суға батырылмайды. Ыдыстар бір жерде сақталып, бақылау бірдей уақытта жүргізіледі. Әр жағдайды бірнеше ыдыста қайталау бір ыдыстағы кездейсоқ ерекшеліктің ықпалын байқауға көмектеседі.

Оқушылар тәжірибе басталғанға дейін «өнген тұқым» ұғымының ортақ белгісін келіседі. Мысалы, тұқым қабығынан тамыршаның көрінуін тіркеуге болады. Бақылау мерзімі тұқымның түріне қарай алдын ала анықталады. Бірнеше күндік жұмысты сабақтағы жоспарлаудан бастап, келесі сабақтағы талқылаумен жалғастырған қолайлы. Осылайша ұзақ тәжірибені бір сабақтың уақытына жасанды түрде сыйғызу қажет болмайды.

Бақылау парағына күн, ыдыстың белгісі, өнген тұқым саны және байқалған өзгеріс жазылады. Соңғы күні әр жағдайдағы өнген тұқымдар саны сол жағдайдағы барлық тұқым санына бөлініп, жүзге көбейтіледі. Нәтижелерді бағандық диаграммада салыстыруға болады. Мұнда мұғалім дайын сан ұсынбайды: оқушылар өздері жинаған деректерді пайдаланады. Нәтижелер күткендегіден өзгеше болса, тұқым сапасы, төсемнің кебуі немесе бақылау шарттарының бұзылуы сияқты ықтимал себептер талқыланады.

Деректі түсіндіру және дәлелді қорытынды

Қорытынды «тәжірибе ұнады» деген пікірмен шектелмеуі керек. Оқушы зерттеу сұрағына жауап беріп, оны нақты бақылаумен негіздейді. Ол қай жағдайда қанша тұқым өнгенін көрсетіп, нәтижесінің болжамымен сәйкес келетінін немесе келмейтінін түсіндіреді. Мұғалім «Қай дерек сенің тұжырымыңды қолдайды?», «Тағы қандай жағдай әсер етуі мүмкін?» деген сұрақтар арқылы ойды нақтылауға көмектеседі.

Шағын тәжірибенің қорытындысын барлық өсімдікке бірден таратуға болмайды. Оқушылар тұжырымның зерттелген тұқымдарға және белгіленген жағдайларға қатысты екенін көрсетуі қажет. Бір тәжірибеде байқалған байланысты түсіндіру мен табиғаттағы барлық жағдайға ортақ заңдылық жариялаудың айырмасын талқылау ғылыми пайымдауға үйретеді.

Осы тәсілді басқа тақырыптарға да бейімдеуге болады. Мысалы, мектеп ауласындағы екі шағын аумақта өсімдік түрлерін санау кезінде аумақ көлемі мен есептеу уақыты бірдей алынады. Дегенмен ашық ортада ылғал, жарық және топырақ қатар өзгеруі мүмкін. Сондықтан мұндай бақылау нәтижесін түсіндіргенде айырмашылықтың себебін бір ғана факторға телімеу керек. Табиғи ортаға ұқыпты қарау да зерттеу жұмысының бір бөлігі болып саналады.

Қолдау көрсету және зерттеу әрекетін бағалау

Сыныптағы оқушылардың дайындығы әртүрлі болғандықтан, қолдаудың көлемін өзгерту орынды. Бір оқушыға дайын бақылау кестесі мен сөйлемнің бастамасы ұсынылса, екіншісіне тәжірибені жақсарту жолын өздігінен негіздеу тапсырылады. Топтық жұмыста бақылаушы, өлшеуші және жазба жүргізуші міндеттері кезектестіріледі. Бұл әр оқушының зерттеудің бірнеше кезеңіне қатысуына мүмкіндік береді.

Бағалау өлшемдері жұмыс басталғанға дейін түсіндіріледі. Негізгі назар зерттеу сұрағының нақтылығына, салыстыру шарттарының сақталуына, жазбалардың толықтығына және қорытындының дерекке сүйенуіне аударылады. Кері байланыс орындалатын әрекетті көрсетуі керек: «Бақылау күндерін толықтыр», «Екі топтағы температураны бірдей ұста»,

«Қорытындыға нақты сандық дерек қос». Тек нәтиженің әдемі рәсімделуі немесе болжамның расталуы жұмыстың сапасын анықтамайды.

Деректі өзгертпей тіркеу, қате өлшемді жасырмай белгілеу және өзгенің еңбегіне сілтеме жасау арқылы академиялық адалдық қалыптасады. Цифрлық құралдарды бақылау жазбаларын сақтау мен диаграмма құруға пайдалануға болады. Алайда құрал ұсынған түсіндірме оқушы жинаған дерекпен салыстырылып тексерілуі тиіс. Жұмыстың құндылығы оқушының өз бақылауын түсіндіріп, шешімін негіздей алуынан көрінеді.

Қорытынды

Биология сабағындағы зерттеушілік жұмыс нақты сұрақтан басталып, дәлелді қорытындымен аяқталғанда нәтижелі болады. Мұғалім үшін басты міндет — оқушыға бақылауға болатын мәселе ұсыну, салыстырудың дұрыс шарттарын түсіндіру және деректі талдауға уақыт беру. Осындай шағын зерттеулерді жүйелі қолдану оқушыны биологиялық құбылысты түсіндіруге, өз пікірін дәлелдеуге және білімін күнделікті өмірдегі мәселелермен байланыстыруға үйретеді.

Еркебулан Бакыт
Педагог-психолог
Қоянды ауылының мектеп-лицейі
Ақмола облысы Целиноград ауданы Қоянды ауылы

«ЖАҢА ОРТАҒА – ЖАҢА ҚАДАМ»

Тренинг

Мектептің жас мамандарына арналған психологиялық-педагогикалық тренинг

Бұл тренинг жас мамандардың мектеп ортасына бейімделуіне, ұжыммен еркін қарым-қатынас орнатуына, өзіне деген сенімділігін арттыруға және педагогикалық қызметте кездесетін қиындықтарды жеңуге бағытталған.

Тренингтің негізгі идеясы: «Әрбір жаңа қадам – жаңа мүмкіндік, әрбір жаңа орта – жаңа тәжірибе!»

1. Тренингтің мақсаты:

Педагогтердің жаңа ортаға бейімделуіне ықпал ету, ұжымда жағымды психологиялық ахуал қалыптастыру, өзара сенімділік пен ынтымақтастықты нығайту.

Тренингтің міндеттері:

- Жас мамандардың жаңа ортаға психологиялық бейімделуіне қолдау көрсету.
- Өз күшіне және кәсіби мүмкіндіктеріне сенімділігін арттыру.

- Ұжыммен жағымды қарым-қатынас орнату.
- Кәсіби қобалжу мен қорқынышты жеңу жолдарын үйрету.
- Шығармашылық әлеуеті мен кәсіби мотивациясын дамыту.

Қатысқандар: педагогтер

Қатысушылар саны: 15

Өткізген: педагог-психолог Бакыт Е

Форматы: психологиялық тренинг, топтық жұмыс, ойын, рефлексия.

Қажетті құралдар: түрлі түсті қағаздар, маркерлер, стикерлер, шарлар, жүрекшелер, интерактивті тақта, әуен.

2. Тренинг барысы

Кезеңдер	Мазмұны	Уақыты
Ұйымдастыру	«Жылы шеңбер»	5 мин
Танысу	«Менің есімім – менің ерекшелігім»	7 мин
Психологиялық ахуал	«Жылы лебіз»	5 мин
Негізгі бөлім	«Менің кәсіби жолым»	10 мин
Топтық жұмыс	«Бірге біз мықтымыз»	10 мин
Практикалық жұмыс	«Қиындықтан – мүмкіндікке»	10 мин
Практикалық жұмыс	Сиқырлы қобдиша	5 мин
Мотивациялық бөлім	«Менің алғашқы қадамым»	8 мин
Қорытынды	«Сәттілік баспалдағы»	5 мин

3. Тренинг жаттығулары

1-жаттығу. «Жылы шеңбер» (5 минут)

Мақсаты: жағымды психологиялық ахуал қалыптастыру, қатысушыларды еркін сезіндіру.

Өткізілу барысы: Қатысушылар шеңберге тұрады. Әр қатысушы өз есімін айтып, бүгінгі көңіл күйін бір сөзбен сипаттайды.

Мысалы: Менің есімім – Айдана. Бүгінгі көңіл күйім – шабыт!

Менің есімім – Данияр. Көңіл күйім – қуаныш!

Психолог сөзі: «Бүгін біз бір-бірімізді жақынырақ танып, ортақ мақсатымызды айқындаймыз. Әрқайсымыздың бойымызда ерекше қабілет бар. Сол қабілеттерімізді бірге ашайық!»

2-жаттығу. «Менің есімім – менің ерекшелігім» (7 минут)

Мақсаты: өзін таныстыру, өзіндік бағалауды арттыру.

Әр жас маман өзінің есімінің бірінші әрпінен басталатын жағымды қасиетін айтады.

Мысалы:

А – ашық мінезді;

Д – дарынды;

М – мейірімді;

С – сабырлы;

Ж – жігерлі.

Талқылау: «Өзіңіздің қандай қасиетіңізді кәсіби жұмыста қолдана аласыз?»

3-жаттығу. «Жылы лебіз» (5 минут)

Мақсаты: өзара қолдау мен сенімділікті қалыптастыру.

Әр қатысушы жанындағы әріптесіне бір жылы сөз немесе тілек айтады.

Мысалы:

Сізге кәсіби табыс тілеймін!
Шәкірттеріңіздің сүйікті ұстазы болыңыз!
Әр күніңіз жетістікке толы болсын!

4-жаттығу. «Менің кәсіби жолым» (10 минут)

Мақсаты: кәсіби мақсаттарды анықтау, болашаққа сенімді көзқарас қалыптастыру.
Қатысушыларға үш сұрақ ұсынылады:
1.Мен не үшін мұғалім мамандығын таңдадым?
2.Менің бойымдағы мықты кәсіби қасиет қандай?
3.Бес жылдан кейін өзімді қандай педагог ретінде елестетемін?
Әр қатысушы өз ойын ортаға салады.

5-жаттығу. «Бірге біз мықтымыз» (10 минут)

Мақсаты: ұжымдық ынтымақтастықты дамыту.
Қатысушылар 2–3 топқа бөлінеді. Әр топқа тапсырма беріледі.
1-топ: Жас маманның алғашқы жұмыс күніндегі қиындықтары.
2-топ: Ұжыммен жақсы қарым-қатынас орнатудың жолдары.
3-топ: Табысты педагог болудың 5 құпиясы.
Топтар өз шешімдерін постер арқылы қорғайды.

6-жаттығу. «Қиындықтан – мүмкіндікке»

Мақсаты: қиын жағдайларда дұрыс шешім қабылдау, эмоционалдық тұрақтылықты дамыту.
Қатысушыларға жағдаяттар ұсынылады.
❖ Сабақ барысында оқушылар сізді тыңдамай отыр. Не істейсіз?
❖ Тәжірибелі әріптесіңіз сіздің жұмысыңызға сын айтты. Қалай қабылдайсыз?
❖ Ата-ана сіздің сабақ беру әдісіңізге келіспеді. Қандай әрекет жасайсыз?
❖ Сабақ жоспарыңыз ойдағыдай орындалмады. Өзіңізді қалай жігерлендіресіз?
Әр топ өз шешімін ұсынады.
Негізгі ой: Қиындық – жеңіліс емес, ол тәжірибе жинаудың бір жолы.

7-жаттығу. «Сиқырлы қобдиша» сергіту жаттығуы (5минут)

Жүргізуші қобдишаға педагогтерге арналған жағымды сөздер мен тілектер жазылған қағаздарды салады.
Мысалы:
- Сіз талантты педагогсіз!
- Сіздің қолыңыздар бәрі келеді!
- Сіз ұжымға ерекше құндылық әкелесіз!
- Әр күніңіз жаңа жетістікке толы болсын!
- Сіздің идеяңыз маңызды!
- Сізбен бірге жұмыс істеу -мүмкіндік!

Әр қатысушы бір қағаздан алып, тілекті дауыстап оқиды.

8-жаттығу. «Менің алғашқы қадамым» (8минут)

Мақсаты: жас мамандардың кәсіби мотивациясын арттыру, нақты мақсат қоюға бағыттау.
Қатысушыларға стикерлер таратылады.
Әрқайсысы мына сөйлемдерді аяқтайды:
Мен жақсы педагог болу үшін...
Мен өзіме сенемін, өйткені...
Менің алдыма қойған кәсіби мақсатым...
Осы оқу жылында мен міндетті түрде...
Жауаптарын «Менің алғашқы қадамым» атты плакатқа жапсырады.

9- жаттығу. «Сәттілік баспалдағы» (5 минут)

Мақсаты: тренингті қорытындылау, өзіндік рефлексия жасау.

Қатысушыларға сәттілік баспалдағы көрсетіледі.

1-баспалдақ – Мен өзіме сенемін.

2-баспалдақ – Мен үйренуге дайынмын.

3-баспалдақ – Мен қателесуден қорықпаймын.

4-баспалдақ – Мен әріптестеріммен біргемін.

5-баспалдақ – Мен табысты педагог боламын!

Әр қатысушы өзінің қазіргі көңіл күйі мен кәсіби дайындығына сәйкес бір баспалдақты таңдап, себебін түсіндіреді.

4. Қорытынды рефлексия «Бір қадам алға» (5 минут)

Қатысушылар шеңберге тұрады.Әрқайсысы бүгінгі тренингте алған әсерін бір сөзбен немесе бір сөйлеммен білдіреді.

Мысалы: «Сенім», «Бірлік», «Шабыт», «Мүмкіндік», «Жігер»

5. Жүргізушінің қорытынды сөзі

«Жас маман – болашақтың бастауы!»

Құрметті жас мамандар! Мұғалім болу – тек білім беру емес, ол жүрекпен қызмет ету, әр баланың бойындағы қабілетті көре білу, үміт сыйлау және болашаққа жол ашу.

Алғашқы қадам әрдайым оңай бола бермейді. Бірақ ізденіс, еңбек, шыдамдылық және әріптестердің қолдауы сіздерді кәсіби биіктерге жетелейді.

Ешқашан өздеріңізге деген сенімді жоғалтпаңыздар! Әр сабақ – тәжірибе, әр оқушы – шабыт, әр күн – жаңа мүмкіндік!

Жаңа ортаға сенімді қадам басып, жаңа жетістіктерге бірге жетейік!

6. Тренингтен күтілетін нәтиже

- Жас мамандардың мектеп ортасына бейімделуі жеңілдейді.
- Өз мүмкіндіктеріне деген сенімділігі артады.
- Ұжымдағы жағымды психологиялық ахуал қалыптасады.
- Кәсіби қиындықтарды шешу дағдылары дамиды.
- Өзінің кәсіби даму бағытын айқындайды.

Менің ұсынысым: тренингті жай ғана танысу шарасы емес, жас мамандардың өзіне сенімін арттыратын, ұжымға жақындастыратын және кәсіби мотивация беретін психологиялық кездесу ретінде өткізу.

Алмасқызы Ұлжан
Педагог-психолог
Алматы облысының білім басқармасы" мемлекеттік білім мекемесінің
"Есік қаласының №6 облыстық психологиялық-медициналық-педагогтік консультациясы"
коммуналдық мемлекеттік мекемесі
Алматы облысы Еңбекші қазақ ауданы Есік қаласы

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН ОҚУШЫЛАРМЕН ПСИХОЛОГТЫҢ ТҮЗЕТУ-ДАМЫТУ ЖҰМЫСЫ

Аннотация. Бұл мақалада психикалық дамуы тежелген оқушылармен педагог-психологтың түзету-дамыту жұмысының ерекшеліктері туралы қарастырылады. Оқушылардың танымдық процестерін, сөйлеу тілін, эмоционалды-еріктік саласын дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер мен ойын жаттығуларының тиімділігі көрсетілген. Мақалада автордың тәжірибесі негізінде жасалған түзету бағдарламасының кезеңдері мен нәтижелері баяндалады.

Кілт сөздер: психикалық дамуы тежелген оқушы, педагог-психолог, түзету-дамыту жұмысы, танымдық процестер, ойын терапиясы, арт-терапия, бейімделу.

Кіріспе

Жалпы қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептерде психикалық дамуы тежелген оқушылар саны жылдан-жылға артып келеді. Бұл оқушылар оқу бағдарламасын меңгеруде, сыныптастарымен қарым-қатынас жасауда, өз эмоциясын басқаруда қиындықтарға тап болады.

Психикалық дамуы тежелген оқушы дегеніміз - ақыл-ойы кем бала деген сөз емес. Бұл баланың зейіні, есте сақтауы, ойлауы, сөйлеуі өз жасына қарағанда сәл кешігіп дамып келе жатқаны. Егер онымен уақытында және жүйелі түрде жұмыс істесе, ол қатарластарына жақындайды.

Сондықтан педагог-психологтың басты міндеті - баланы «емдеу» емес, оның дамуына жағдай жасау, мектепке бейімделуіне көмектесу.

Мақаланың мақсаты - психикалық дамуы тежелген оқушылармен жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстарының тиімді жолдарын көрсету.

Негізгі бөлім

Менің тәжірибемде психикалық дамуы тежелген оқушылармен жұмыс үш кезеңнен тұрады.

1-кезең. Диагностика

Мен жұмысты бірден сабақтан бастамаймын. Алдымен баланы бақылаймын содан соң қандай деңгейде екенін анықтаймын. Ол үшін келесі әдістерді қолданамын:

- **«4-ші артық» әдісі** - ойлауын тексеру үшін
- **«10 сөзді есте сақтау»** - жадысын тексеру үшін
- **«Пирамида»** және **«Коос текшелері»** - зейіні мен ұсақ моторикасын тексеру үшін
- Бақылау және ата-анамен, сынып жетекшісімен әңгімелесу.

Мысалы, оқушы А. - 2-сынып оқушысы. Бақылау барысында баланың тапсырманы соңына дейін тыңдамайтыны, 5 минуттан кейін зейіні шашырайтыны, сұраққа толық жауап бермейтіні байқалды. Диагностика нәтижесінде оның зейіні мен есте сақтауы төмен екені анықталды.

2-кезең. Түзету-дамыту сабақтары

Диагностикадан кейін оқушыға жеке түзету бағдарламасын құратын боламын. Сабақ аптасына 2 рет, 25-30 минуттан өтеді. Сабақ міндетті түрде ойын түрінде өтеді. Себебі бұл жастағы бала оқу арқылы емес, ойын арқылы өте жақсы дамиды.

Мен өз жұмысымда келесі бағыттар бойынша жұмыс істеймін:

1. Зейінді дамыту: «Нені өзгерттім?», «Айырмашылығын тап», «Қайталап көрсет» ойындары. Балаға қысқа, нақты нұсқаулық беремін: **«Қара, есте сақта, көрсет».**

2. Есте сақтауды дамыту: Суреттермен жұмыс, «Не жоғалды?», «Тізбекті жалғастыр» жаттығулары.

3. Ойлауды дамыту: Затты топтастыру, «Артық затты тап», жұмбақтар, конструктормен жұмыс.

4. Сөйлеу тілін дамыту: Сурет бойынша әңгіме құрау, «Кім не істейді?», ертегіні сахналау. Баланы сөйлеуге мәжбүрлемеймін, ең алдымен оның сөйлегісі келетін жағдай жасаймын.

5. Эмоционалды-еріктік саланы дамыту: Арт-терапия. Бала сурет салады, ермексазбен жұмыс істейді, тыныс алу жаттығуларын жасайды. «Ашуланғанда не істейміз?» деген тақырыпта әңгімелесеміз.

Сабақтың құрылымы әрқашан бірдей болады, бала соған үйренеді: 1) Сәлемдесу ритуалы, 2) Зейінге арналған жаттығу, 3) Негізгі тапсырма, 4) Қимыл-қозғалыс ойыны, 5) Қорытынды, мақтау.

Баланы міндетті түрде мақтау керек. **«Жарайсың, сен тырыстың»** деген сөз оның өз-өзіне сенімін арттырады.

3-кезең. Ата-анамен және мұғаліммен жұмыс

Психологтың жұмысы тек баламен ғана шектелмейді. Егер ата-ана үйде, мұғалім сабақта сол әдісті қолданбаса, нәтиже болмайды.

Сондықтан мен ата-анаға жеке кеңес беремін: **«Баланы ұрыспаңыз, бір тапсырманы 3-4 рет қысқа етіп түсіндіріңіз», «Үйде 15 минут ойын ойнаңыз, сабақ оқығаннан пайдалы». Сынып жетекшісіне: «Балаға тақта алдына шығуға мәжбүрлемеңіз, партада отырып жауап берсін, тапсырманы бөліп беріңіз»** деп ұсыныс беремін.

Педагог-ассистентпен бірлесіп жұмыс істеу де өте маңызды. Сабақта ассистент баланы қолдап, тапсырманы қайталап түсіндіріп отырса, бала сабақтан қалмайды.

Нәтиже

Оқушы А.-мен 3 ай жүйелі жұмыс істегеннен кейін өзгеріс байқалды. Бұрын ол 5 минут отыра алмайтын болса, қазір 15-20 минут тапсырма орындайды. Сұрақты соңына дейін тыңдап, қысқа болса да жауап беруге тырысады. Сыныптастарымен ойынға қосыла бастады.

Бұл - үлкен нәтиже. Себебі психикалық дамуы тежелген баланың дамуы баяу, бірақ тұрақты жүреді.

Қорытынды

Психикалық дамуы тежелген оқушылармен жұмыс - бір күндік жұмыс емес, жүйелі, шыдамдылықты талап ететін жұмыс.

Психологтың басты міндеті - баланы қатарластарымен салыстырмау, оның өз жетістігін бағалау, оған сенім ұялату.

Түзету-дамыту жұмысы диагностикадан басталып, ойын арқылы дамытумен жалғасып, ата-ана мен мұғалімнің бірлескен жұмысымен аяқталса ғана нәтиже береді.

Баланы **«мүмкін емес»** деп емес, **«басқаша дамиды»** деп қабылдасақ, ол міндетті түрде алға жылжиды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. - М., 2004.
2. Лебединская К.С. Нарушение психического развития у детей. - М., 1985.
3. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии. - СПб., 2001.
4. Семаго Н.Я., Семаго М.М. Проблемные дети. - М., 2000.
5. Назарбаева А. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс. - Алматы, 2019.
6. Әлмұхамбетова Б. Педагог-психологтың анықтамалығы. - Алматы, 2021.
7. ҚР Білім туралы заңы. - Астана, 2023.

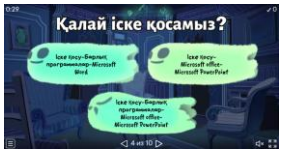
Далелхан Рина
Информатика пәнінің мұғалімі, педагог
Қоянды мектеп-лицейі
Ақмола облысы, Целиноград ауданы, Қоянды ауылы

ПРЕЗЕНТАЦИЯ СЛАЙДТАРЫНА МАКЕТ ТАҢДАУ

Бөлім:	4 бөлім - Презентациялар (ортақ тақырыбы: «Қоршаған ортаны қорғау»)
Педагогтің аты-жөні:	**Далелхан Рина**
Күні:	
Сыныбы:4 «В»	Қатысушылар саны: Қатыспағандар саны:
Сабақтың тақырыбы:	Презентация слайдтарына макет таңдау.
Оқу бағдарламасына сәйкес оқу мақсаты	4.2.3.1 слайд үшін макет таңдау;
Сабақтың мақсаты:	- Презентация программасында слайдқа макет таңдауды үйренеді.

Сабақтың барысы:

Сабақ кезеңі/ Уақыты	Педагогтің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы Қызығушылықты ояту 7 мин.	**Ұйымдастыру кезеңі:** 1.Оқушылармен амандасу, түгендеу. Сынып реттілігін қадағалау. 2.Ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру **«Миға шабуыл»** әдісі. Оқушылар мұғалімнің жасырған сөзін табу арқылы, сабақтың тақырыбын айқындайды. A2, A3, B2, A5, B2, B5, C4, A1, D4, C3, C2. **Топқа бөлу.** **«Мозаика» әдісі** Жаңа сабақты өтпес бұрын топқа бөлініп алайық **Бірлік тобы** **Зымыран тобы** **«Дұрысын тап»** әдісі. Өткен тақырып бойынша сұрақтар қойылады. 			

	1	2	3	4	5
A	А	П	Р	С	З
B	Ш	Е	В	Д	Н
C	Й	Я	И	Т	Б
D	Л	К	О	Ц	Ф

Жасырынған сөзді табады

2 топқа бөлініп отырады

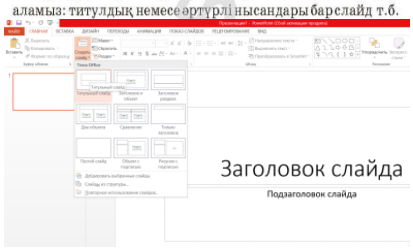
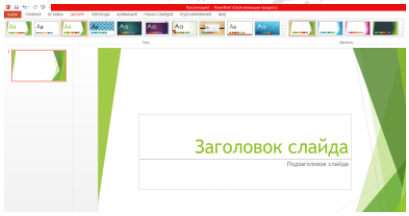
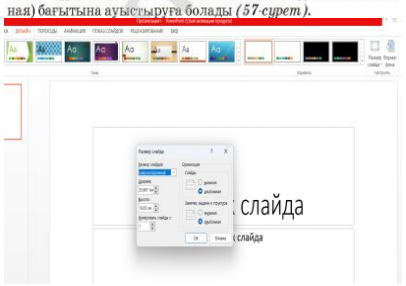
«Асық» әдісі. Ең көп асық жинаған топ «Алтын асыққа ие болады»

«Асық» әдісі арқылы бағалау. Әр бір дұрыс жауапқа және орындаған тапсырма бойынша беріліп отырады.

https://wordwall.net

Дайын мозаика бөлшектері

https://wordwall.net/ru/resource/28888413

Жаңа сабаққа кіріспе 	**Слайдқа не үшін макет таңдаймыз?** Презентацияға слайд қосу үшін **Басты** (Главная) ⇒ **Слайд құру** (Создать слайд) командасын орындаймыз. Слайд құру барысында өзімізге ұнаған макетті таңдай аламыз: титулдық немесе әртүрлі нысандары бар слайд т.б. Жолақтың дизайн бөлімі слайдты безендіру үшін пайдаланылады. Егер таңдаған слайдтың түсі ұнамаса, **Дизайн** ⇒ **Түстер** ⇒ **Тақырыптың жаңа түстерін құру** командасын орындап, пайда болған сұхбат терезесіне өзімізге ұнаған түсті қойып, сақтай аламыз. Презентация құрғанда безендіру шаблондарын қолдану үшін мына командалар орындалады: **Файл** ⇒ **Құру** (Создать) ⇒ **Презентация құру** (Создать презентацию) терезесінде **Безендіру шаблондарын** (Шаблоны оформления) ашып, ОК батырмасын басу керек *(56-сурет)*. **Дизайн** мәзірін қолданып, слайд беттерінің параметрлерін өзгертуге болады. **Слайд мөлшері** батырмасының көмегімен **Слайд бағытын** (Ориентация слайда) ауыстыра аламыз. **Кітап түрінде** (Книжная) немесе **Альбом түрінде** (Альбомная) бағытына ауыстыруға болады *(57-сурет)*. Компьютерде көрсету арқылы тақырыпты түсіндіру. **Макет** – Макет – *Layout* **Дизайн** – Дизайн – *Design* **«Түртіп алу әдісі»** Оқулықпен жұмыс термин сөзді дәптерге жазу.	**Дәптермен жұмыс:** Термин сөзді дәптерге көшіріп жазып алады.	«Асық» әдісі арқылы бағалау.	
Сабақтың ортасы 31 мин. 	**Топпен жұмыс:** **«Адасқан әріптер»** әдісі. Тақырып бойынша кездескен сөздерді сәйкестендіріп сызу. **Практикалық жұмыс.** «Қоршаған ортаны қорғау» тақырыбында презентация дайындау. 1.4 беттік слайд құр 2. Дизайн мен макетін таңда. 3. Табиғаттың суреттерін қой.	Сөздерді табады Дескриптор: 1. 4 беттік слайд құрады 2. Дизайн мен макетін таңдайды 3. Табиғаттың суреттерін қояды 4. «Ауламызды тазалық сақтайық» атты шақыру қағазын дайында. Әсем мәтіндер	«Асық» әдісі арқылы бағалау. . «Асық» әдісі арқылы бағалау. Әр бір дұрыс жауапқа және орындаған тапсырма бойынша беріліп отырады	Дайын адасқан әріптер тақтасы Компьютер, PowerPoint программасы,

	4. «Ауламызды тазалық сақтайық» атты шақыру қағазын дайында. Әсем мәтіндер (WordArt) мен пішімдер (фигура) пайдалан. 5. Презентацияға атау беріп сақта. **Сергіту сәті. «Жасап көр, қайтала» нейрожаттығу.** **Жұппен жұмыс:** - Жұбымен безендірулердің қай түрі пайдаланғанын салыстырады. **Бекіту сұрақтары:** **Nearpod платформасында сұрақтарға жауап беру** 	(WordArt) мен пішімдер (фигура) пайдаланып жасайды. 5. Дайын презентацияны сақтайды. -Тақтадан іс-әркетті қайталайды Дескриптор: - Слайдты салыстырады - Безендірудің қай түрі екенін анықтайды, талдайды Дескриптор: - Сұрақтардың дұрыс жауаптарын таңдау		алдын ала жүктелген суреттер
Сабақтың соңы Рефлексия 7 мин. 	 **Бағалау:** Екі топ бойынша асық сандарын санайды. Ең көп жинаған «Алтын асыққа ие» болады. **Рефлексия:** Арнайы платформада көрсетілген асықтарды таңдайды. Жасыл асық - түсіндім Сары - кейбір тұстарында сұрақтарым бар Қызыл – мүлдем түсінбедім	-асықты жинап, санайды	«Алтын асыққа ие болады»	

Джанизакова Тлектес Туркестановна
Қазақ тілі маманы
№9 "Қызылсай бөбекжайы"
Жанаөзен қаласы, Қызылсай ауылы

БАЛАБАҚШАДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ: ТИІМДІЛІГІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мектепке дейінгі жас — баланың тілі дамып, қоршаған әлемді танып-білетін, танымдық белсенділігі мен қарым-қатынас дағдылары қарқынды қалыптасатын ерекше кезең. Осы кезеңде ана тілінің негізін дұрыс қалау, баланың бойында қазақ тіліне деген сүйіспеншілік пен қызығушы кіріктіру — әрбір педагогтың басты міндеті. Бүгінгі таңда балабақшаларда мемлекеттік тілді үйретудің дәстүрлі тәсілдерімен қатар, баланың логикалық ойлауын, шығармашылығын және сөйлеу белсенділігін арттыратын заманауи әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылуда.

Заманауи әдіс-тәсілдерді қолданудың маңызы

Дәстүрлі жаттап алу жүйесінен гөрі баланың өз бетінше әрекет етуіне, ізденуіне негізделген заманауи технологиялар мынадай маңызды міндеттерді шешеді:

Маркер списка Тілдік орта тудыру: Баланың күнделікті өмірде қазақ тілінде еркін сөйлеуге деген психологиялық кедергісін жою;

Маркер списка Қызығушылықты ояту: Ойын арқылы танымдық белсенділікті арттыру;

Маркер списка Белсенді сөздік қорды байыту: Жаңа сөздерді жай жаттатпай, нақты жағдаяттарда қолдануға үйрету.

Ең тиімді заманауи әдіс-тәсілдер

1. Ойын технологиялары және интерактивті ойындар

Мектепке дейінгі балалардың негізгі әрекеті — ойын. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында дидактикалық, сюжеттік-рөлдік және интерактивті ойындарды жиі қолдану аса тиімді.

Маркер списка Мысалы, «Сиқырлы доп», «Кім тапқыр?» немесе «Дүкен» ойындары арқылы балалар күнделікті қажетті сөздік қорын («Сәлем», «Рахмет», «Берші», «Маған ұнайды») ойын барысында еркін меңгереді.

2. Мнемотехника (Мнемокестелер мен мнеможолдар)

Мнемотехника — бұл көрнекілік арқылы ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін әдіс. Қазақ тілі сабақтарында тақпақтарды, жұмбақтарды, шағын әңгімелерді жаттау үшін арнайы шағын суреттер (мнемокестелер) қолданылады.

Маркер списка Балалар суретке қарап отырып, мазмұнын оңай түсінеді және логикалық тізбек бойынша сөйлем құрастыруға дағдыланады. Бұл әдіс балалардың тілдік есте сақтау қабілетін айтарлықтай жақсартады.

3. Интерактивті тақта және мультимедиялық технологиялар

Цифрлық дәуір балалары үшін түрлі анимациялар, бейнероликтер мен интерактивті тапсырмалар үлкен қызығушылық тудырады.

Маркер списка Мультфильмдер көру, кейіпкерлердің дауысын қайталау, интерактивті тақтадағы «Артығын тап» немесе «Жұбын тап» ойындары арқылы балалардың есту және көру арқылы қабылдау қабілеті дамиды.

4. Сенсорлық интеграция мен кинезиологиялық жаттығулар

Ми жұмысы мен сөйлеу орталығының тығыз байланыста екені ғылымда дәлелденген. Қазақ тілі сабағында саусақ ойындары, кинезиологиялық жаттығулар мен сенсорлық материалдарды (құм терапиясы, түсті тастар) қолдану тілдің дамуына тікелей әсер етеді.

Маркер списка Мәселен, құм бетіне қазақ әріптерін жазу немесе заттарды сипап сезу арқылы атауларын қазақша айту баланың есте сақтау қабілетін екісетеді.

5. Жобалау әдісі (Project-based learning)

Кіші топтардың өзінде «Менің отбасым», «Менің сүйікті ойыншығым», «Күз сыйы» сияқты шағын жобалар ұйымдастыруға болады. Балалар өз жұмыстарын немесе заттарын көрсетіп, қазақ тілінде қысқаша таныстырып шығады (Мысалы: «Бұл — менің аюым. Ол қоңыр, үлкен»). Бұл әдіс монологтық сөйлеу тілін дамытады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, балабақшада қазақ тілін оқытуда заманауи әдіс-тәсілдерді жүйелі түрде қолдану — оқу үдерісін қызықты, тартымды әрі нәтижелі етудің кепілі. Ойын, мнемотехника, цифрлық құралдар мен шығармашылық тапсырмалар баланың жалықпай, тілді еркін меңгеруіне жол ашады. Тәрбиешінің шеберлігі мен заманауи әдістердің үйлесімі — болашақ ұрпақтың мемлекеттік тілді жетік меңгеріп шығуына берік негіз қалайды.

Журналдың құрылтайшысы және иесі:
«BAYANDY» жеке кәсіпкерлігіне қарасты «KEMENGER» ғылыми-әдістемелік орталығы.

Учредитель и собственник журнала:
Научно-методический центр «KEMENGER», относящийся к индивидуальному предпринимателю «BAYANDY».

Журнал 2023 жылдың желтоқсан айынан бастап жарық көруде.
Басылым 1 айда 4 рет шығады.
Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитеті 2023 жылғы 13 ақпандағы Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды есепке қоюы туралы куәлігі № KZ26VPY00064454 берілген.

Журнал издается с декабря 2023 года.
Периодичность выпуска — 4 раза в месяц.
Журнал выдан комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан № KZ26VPY00064454 о постановке на учет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания от 13 февраля 2023 года.

Құрметті оқырмандар мен авторлар!
Журналда жарияланған материалдар редакцияның көзқарасын білдірмейді. Фактілер мен мәліметтердің анықтығына, сондай-ақ стилистикалық қателерге авторлар жауапты. Журналға шыққан материалдарды редакцияның келісімінсіз көшіріп басуға болмайды. Редакция материалдарды қабылдамауға құқылы.

Уважаемые читатели и авторы!
Опубликованные в журнале материалы не отражают точку зрения редакции. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях, а также за стилистические ошибки несут авторы. Перепечатка материалов, опубликованных в журнале, допускается только с согласия редакции. Редакция оставляет за собой право отклонять материалы.

Мекенжайы:
100012, Қарағанды қ.,
Н. Назарбаев даңғ., 19.
E-mail: kemengerustaz.kz@mail.ru
Инстаграм: kemengerustaz.kz
Сайт: kemenger-ustaz.kz
WhatsApp +77009700098
+77711812303
Басуға 11.11.2026 ж. қол қойылды.

Пішім 60*90 1/8
ш.б.т. - 26. RISO басылым.
Таралымы - 50 дана.

«BAYANDY» жеке кәсіпкерлігіне қарасты «KEMENGER» ғылыми-әдістемелік орталығының полиграфиялық қызметтер бөлімінде басылып шығарылды.

Наш адрес:
100012, г. Караганда,
пр. Н. Назарбаева, 19.
E-mail: kemengerustaz.kz@mail.ru
Инстаграм: kemengerustaz.kz
Сайт: kemenger-ustaz.kz
WhatsApp +77009700098
+77711812303
Подписано в печать 11.11.2026 г.

Формат 60*90 1/8
усл.печ.л. - 26. Печать RISO.
Тираж - 50 экз.

Отпечатано в полиграфическом отделе НМЦ «KEMENGER» ИП «BAYANDY».

QR-кодты сканерлеу арқылы бізбен тікелей байланысқа шыға аласыз.
Вы можете связаться с нами напрямую, отсканировав QR-код.

QR-кодты сканерлеу арқылы бізбен тікелей байланысқа шыға аласыз.
Вы можете связаться с нами напрямую, отсканировав QR-код.